ӘҺМӘДАҒА ӘҺМӘДОВ

Азәрбајҹан Дөвләт Нефт Академијасынын
досенти

НИЗАМИ-ЕЛМШҮНАС

БАКЫ-1992

ӘҺМӘДАҒА ӘҺМӘДОВ

Азәрбајҹан Дөвләт Нефт Академијасынын
досенти

НИЗАМИ-ЕЛМШҮНАС

М. Ахундов адына
мәркәзи республика
китабханасына
һәдијјә
Мүәллиф

БАКЫ-1992

H32

H $\frac{4804000000-032}{M670(07)-92}$

Н32. Азерб.

©Издательство "Азербайджан", 1992.

МУГӘДДӘМӘ

Азәрбајҹан ән гәдим заманлардан дүнја мәдәнијјәтинин инкишафында өзүнә мәхсус изләр бурахмышдыр. Бу торпаг бөјүк алимләр, шаирләр, сијасәт вә дөвләт хадимләри, сәнәткарлар, халг гәһрәманлары јетишдирмишдир. Онларын адлары тарихин сәһифәләринә дәрҹ олунмуш, јадикар гајдуглары әсәрләр исә, дүнја китабханаларыны, музејләри бәзәјир, мүхтәлиф дијарларын тарихи абидәләринә чевриләрәк, онларын хатирәсини әбәдиләшдирир.

Белә тарихи шәхсијјәтләр арасында Низами Кәнҹәви хүсуси бир јер тутур.

О, бир шаир ады илә мәшһур олубса да, әслиндә она "алим-шаир", бәлкә дә "шаир-алим" демәк даһа дүрүст оларды. Чүнки о, өз дөврүнүн бүтүн елмләринә вагиф олмагла, һәр бир елми мәтләби ше'р дилиндә верир; еләҹә дә онун ади һәјати мәсәләләр һаггында јаздығы ше'рләри белә, елмлә долудур.

Онун ше'рләриндә беш әдәбијјат елминин, јә'ни мәани, бәјан, бәди', әруз вә гафијә елмләринин ән инҹә ҹәһәтләри ишләнмәјән бејтә раст кәлмәк олмаз.

Низами әрузун вәзнләринә камил дәрәҹәдә риајәт едән, гафијә елминин инҹәликләриндә "түкү түкдән ајыран" вә бу барәдә өзүнә сон дәрәҹә тәләбкар олан надир бир шаирдир. Онун ше'рләриндә бәдаје'дән мәһрум олан бејтләр тапмаг чәтиндир. Һәр бир бејти гураркән онун мәгнәзәрдә тутдугу мәтләби вермәкдән әлавә,

һәм дә бејтә бәлағәт елмләри либасыны кејдириб, ону зијнәтләндирмәк олмушдур.

Одур ки, онун, мәзмунҹа елми мәсәләләрдән чох узаг олан бејтләри дә әдәбијјат вә бәлағәт елмләринин бәзәкләри илә ҹилвәләнән јарашыглы күл дәстәләри кими ҹазибәдардыр.

Беләликлә, Низаминин елми сөзләри ше'рлә, шe'рләри исә елмлә гарышараг, өз көзәллијини артырмыш олур.

Низами ән'әнәви гәсидәчиликдән дастанчылыға кечмәклә өз јарадыҹылыг мејданыны кенишләндирмиш вә өзүнүн һәртәрәфли елми биликләрини нүмајиш етдирмәк имканыны артырмышдыр.

Онун јаратдығы "Хәмсә", ондан сонра кәлән шаирләр үчүн бир нүмунә олмуш, онлар да бу ҹүр "Хәмсә"-ләр јазмаға вә Низамини тәглид етмәјә башламышлар.

Лакин онларын јаратдыглары әсәрләрин һеч бири Низаминин "Хәмсә"си сәвијјәсинә чата билмәмишдир.

Низаминин әсәрләриндә тәбиәтшүнаслыг, ријазијјат, һәндәсә, астрономија, космолокија, фәлсәфә, илаһијјат, тибб, әхлаг (етика), мусиги вә дикәр елмләрә аид мә'лумата раст кәлирик. Онларын бә'зиси мүстәгил елми мәсәлә сәвијјәсинә гәдәр кенишләнир вә мүәллифин бу саһәдәки билик дәрәҹәсини ајдын сурәтдә әкс етдирир.

Бүтүн бунлар кәстәрир ки, Низами өз дөврүнүн бүтүн елмләринә камил дәрәҹәдә мүсәлләт олмушдур.

Тәәссүф ки, Низаминин елми фикирләри һағгында бизим өлкәдә бу вахта гәдәр самбаллы тәдгигат иши апарылмамыш вә бир-ики хырда мәгаләдән башга, бу саһәдә бир әсәр дә јазылмамышдыр.

Буну нәзәрә алараг, Низаминин мүхтәлиф елм саһәләринә аид олан фикирләрини вә онлары әкс етдирән бејтләри, онун әсәрләри ичәрисиндән јығараг ајры-ајры елмләр үзрә фәсилләрә ајырдыг. Һәр фәсилдә Низаминин ән чох мејл көстәрдији бир елм саһәсинә аид олан бејтләри ҹәм етдик.

Беләликлә, әмәлә кәлән бу китаб он ики фәсилдән ибарәт олду.

Она "Низами-елмшүнас" ады вермәји мүнасиб билдик. Ону Низаминин анадан олмасынын 850 иллијинә иттиһаф етмәји гәрара алыб, Низамијә лајиг олмагдан өтрү бир сыра мүасир сөзләрдән вә истилаһлардан, һәмчинин индики јазы гајдаларына (орфографијаја) ҹидди сурәтдә табе олмагдан чәкиндик. Охуҹулар бу барәдә бизә ирад тутмасынлар.

МҮӘЛЛИФ

15.10.1989

I ФӘСИЛ

НИЗАМИ-ТӘБИӘТШҮНАС

Низами сырф әдәби вә поетик мәсәләләрлә кифајәтләнән шаирләрдән дејил; о, алим-шаирдир. О, һәр бир әдәби вә ја иҹтимаи мәсәлә илә мәшғул олдуғда, ону мүҹәррәд шәкилдә јох, мүһитлә, тәбиәтлә әлагәдар олараг күлл һалында көтүрүр. Низами бу аләмә вә тәбиәтә бәсирәт көзү илә бахыр, әшјада олан ганунаујғунлуглары нәзәрдән гачырмыр, на'мәлум сирләрин кәшфинә ҹан атыр, һәм дә бу сирләрин сонсузлуғуну чох јахшы дәрк едир.

Низами өз әсәрләриндә мүхтәлиф тәбиәт һадисәләриндән данышыр вә бунунла да тәбиәтшүнаслыг елминин мүхтәлиф саһәләринә әл атмыш олур.

Мә'лумдур ки, инди мүстәгил фәалијјәтдә олан бир сыра елмләр Низами дөврүндә "тәбиәтшүнаслыг" (физика) елми ады алтында өјрәнилирди. Одур ки, онун бу саһәдәки көрүшләрини дә бир бәһсдә ҹәм вә шәрһ етмәк мәгсәдә ујғун, һәм дә тәбии олар.

Низами чох һалларда мүхтәлиф елми мәсәләләри бир-бирилә бағлы һалда шәрһ едир, онлары ајрылыгда көтүрмүр. Бу да тәбиидир; чүнки тәбиәтдә баш верән һәр бир һадисә Каинатын дикәр кушәләриндә әмәлә кәлән һадисәләрлә әлагәсиз дејил.

Маддә (материја) илә мәканын бир-бириндән ајрылмаз мәфһумлар олдуғуну нәзәрдә тутан Низами мадди аләмин әсасыны тәшкил едән дөрд үнсүрү вә фәзанын (мәканын) алты ҹәһәтини ејни бир бејтдә бирләшдирәрәк дејир ки, бунлары Аллаһ јаратмышдыр:

جهت را شش گریبان در سر افکند   زمین را چار گوهر در بر افکند

Ҹәһәтин башына алты јаха салды,
Јерин гучағына дөрд ҝөвһәр атды.

"Х. вә Ш."*

Бурада Низами бу аләмин хилгәтинин һәндәси вә мадди тәсвирини верир. Бундан өтрү о, Евклид һәндәсәсини вә Аристотел физикасыны әсас көтүрүр.

Бејтин биринҹи мисрасында фәзада олан алты ҹәһәт нәзәрдә тутулур; икинҹи мисрада исә аләмин физики вә мадди әсасыны көстәрмәк үчүн Аристотел нәзәријјәсиндә гәбул едилмиш дөрд үнсүрә истинад едилир.

Бу нәзәријјәјә көрә бүтүн мадди варлыглар дөрд бәсит маддәдән әмәлә кәлир: торпаг, һава, су, од. Низами бунлары "дөрд ҝөвһәр" адландырыр; чүнки онун фикринҹә бүтүн аләмин ҹөвһәрини онлар тәшкил едир.

Тәбиидир ки, мадди аләмдә баш верән һадисәләрә бәсирәт көзү илә бахан һәр бир мүшаһидәчини илк нөвбәдә һәрәкәт марагландырыр; чүнки бүтүн тәбии һадисәләр һәрәкәтин мүхтәлиф нөвләри сајәсиндә мејдана чыхыр. Бу һәрәкәтин ән садәси механики һәрәкәтдир ки, һәр аддымда онунла растлашырыг.

Низами һәрәкәтин өзүнү јох, даһа да дәринә кедәрәк, һәрәкәт мәнбәини ахтарыр. О, фәләкләрин өзбашына доланмасы сиррини ортаја чәкир, бу даими фырланманын сәбәбини вә мәншәини белә изаһ едир:

بلی در طبع هر داننده هست   که با گردنده گرداننده هست
از آن چرخی که گرداند زن پیر   قیاس چرخ گردنده از آن گیر

* "Хосров вә Ширин" әсәринә ишарәдир.

Бəли, һəр бир биличи баша дүшүр ки,
Долананы бир доландыран вар.

Гары арвадын доландырдығы чарх (чəһрə) илə
Доланан чархы (фəлəклəри) мүгајисə ет.

"Х. вə Ш."

Һəрəкəтин сəбəбсиз əмələ кəлə билмədијини Низами "гары арвадын" мəсəлəсилə изаһ едир. Бу мəсəлə Мəһəммəд пejғəмбəрдəн нəгл едилəн бир һədисдир ки, Низами бурада она ишарə едир.

Бир гары арвад чəһрəдə јун əјирирмиш. Ондан сорушурлар ки, Аллаһын варлығына нə дəлил илə инаныр. О, əлини чəһрəдəн чəкир, чəһрə дајаныр. Гары дејир:

— Бах, бунунла! Нə гəдəр ки, əлим чəһрəдə иди, о, фырланырды; елə ки, əлими чəкдим, о, дајанды. Мадам ки, чəрхи-фəлəк фырланыр, демəли, ону да бир фырладан вар. О фырладана Аллаһ дејирик.

Бу мəсəлəни Пејғəмбəрə сөјлəјирлəр. Пејғəмбəр бујурур:

عليكم بدين العجائز

jə'ни

"Гары арвадларын динини мөһкəм тутун!"

Јухарыдакы бејтдə Низами һəмин һədисə ишарə едир.

Низами өз елми мүлаһизəлəрини ортаја чыхармаг үчүн чох вахт Гур'ан ајəлəрини, һədислəри вə мө'тəбəр рəвајəтлəри дəлил кəтирир. Бурада о, һəмин һədиси ортаја чəкəрəк, һəрəкəтлə гүввə арасындакы əлагəдəн сөз ачыр.

Мə'лумдур ки, классик физикада (механикада) һəрəкəтлə гүввə арасындакы əлагə белəдир:

$$mw = F$$

бурада m — мадди нөгтəнин күтлəси, w — онун тə'чили, F — она тə'сир едəн гүввəдир. Бу

гануну XVII əсрдə инкилис алими И. Нјутон кəшф етмишдир. Анчаг, көрүнүр ки, һələ XII əсрдə Низаминин бу барəдə мүəјјəн тəсəввүрү вармыш. О, кəмијјəтчə олмаса да, кејфијјəтчə өз фикрини һəмин бејтдə шəрһ етмишдир.

Ашағыдакы бејтлəр даһа да мараглыдыр:

اگرچه از حل یابی درستش — نگردد تا نگردانی نخستش
چو گرداند ورا دست خردمند — در آن گردش بماند ساعتی چند
همی دان دور گردون زین قرار است — شناسد هر که وی گردون شناس است

Һəрчəнд ону саз (нөгсансыз) көрəрсəн, (амма)
Əввəлчə фырлатмасан, фырланмаз.

Əкəр ону биличинин əли фырлатса,
Бир нечə саат о фырланмагда галар.

Фəлəклəрин дөврү дə бу гəрарладыр,
Фəлəкшүнаслар ону таныјарлар (билирлəр).

"Х. вə Ш."

Бу бејтлəрин мəзмуну классик механикада "кинетик моментин (вə ја һəрəкəт мигдары моментинин) сахланмасы гануну" ады илə мəшһур олан вə тəбиəтин əсас (фундаментал) ганунларындан бирини тəшкил едəн гануну шəрһ едир.

Механикадан мə'лумдур ки, чисмə харичи гүввəлəрин моменти тə'сир етмəсə вə ја бу моментлəрин чəми сыфыра бəрабəр оларса, чисмин кинетик моменти сабит галар:

$$J\omega = C,$$

буна кинетик моментин сахланмасы гануну дејилир. Бурада J — чисмин фырланма охуна нəзəрəн əталəт моменти, ω — онун бучаг сүр'əти, C — сабит кəмијјəтдир. Бəрк чисмин верилмиш оха

нәзәрән әталәт моменти һәмишә сабит галдығы үчүн

$$\omega = \frac{C}{I} = const$$

олур. Бурадан көрүнүр ки, ҹисмә мүәјјән буҹаг сүр'әти вердикдән сонра ону öз һалына бурахсаг, јә'ни она һеч бир харичи гүввә моменти тә'сир етмәсә, онун буҹаг сүр'әти һәмишә сабит галар.

Лакин ади һәјатда раст кәлдијимиз фырланма һәрәкәтләриндә һәмишә мүгавимәт гүввәләри олур; онларын төрәтдији мәнфи момент, буҹаг сүр'әтинин тәдриҹән кичилмәсинә вә нәһајәт, ҹисмин һәрәкәтинин тамамилә сөнмәсинә сәбәб олур. Лакин һәрәкәтин бир мүддәт давам етдијини һәмишә мүшаһидә етмәк олур.

Бу о демәкдир ки, һәрәкәт мигдары моментинин сахланмасы гануну һәтта гүввәләрин моменти сыфыра бәрабәр олмајан һалларда да өзүнү гисмән догрулда билир.

Сәма механикасындан мә'лумдур ки, планетләр Күнәш әтрафында онун ҹазибә гүввәсинин тә'сири алтында дөвр едирләр. Бу гүввә исә мәркәзи гүввәдир, јә'ни һәмишә Күнәшин мәркәзиндән кечир. Бу гүввәнин Күнәәш мәркәзинә нәзәрән моменти һәмишә сыфыра бәрабәрдир. Космик фәзада һава олмадығы үчүн мүгавимәт гүввәси, еләҹә дә онун моменти сыфыра бәрабәрдир. Онда јухарыда дејилән ганунa мүвафиг олараг, Күнәшин мәркәзинә нәзәрән һәр планетин кинетик моменти сабит галыр. Бу сәбәбә планетләр даими сурәтдә һәрәкәт едирләр. Һазырки дөврдә Јерин сүн'и пејкләринин һәрәкәти дә бу гәбилдәндир вә һәмин ганун әсасындадыр.

Јухарыдакы бејтләрдә Низами һәмин ганунун мәзмунуну изаһ едәрәк дејир ки, әкәр ҹисми фырлатмасан, онун фырланма имканы олса да, фырланмаз. Әкәр ону фырладыб бурахсан, "бир нечә саат" öз фырланма һәрәкәтини давам етдирәр.

Низами фәләкләрин һәрәкәтини дә бу гәбилдән һесаб едир. О, Бәтләмјус (Птоломеј) нәзәријјәсинә көрә бу әгидәдәдир ки, Јер күрәси сүкунәтдәдир, сәјјарәләр (планетләр) исә онун әтрафында доланырлар:

چرا این ثابت است آن منقلب نام   که گفت آنرا بجنب این را بیارام

Нә үчүн бу (Јер) сабитдир, онун ады исә дәјишәндир?
Ким буна деди: "Тәрпән!", она (деди): "сакит ол!?"

"Х. вә Ш."

Низаминин фикринҹә, Аллаһ сәма ҹисмләрини јаратдыгдан сонра јерә дејиб: "сакит ол!", сәјјарәләрә әмр едиб: "тәрпән!". Бундан сонра јухарыда изаһ олунан ганун әсасында онлар öз һәрәкәтләрини әбәди сурәтдә давам етдирирләр.

Мараглыдыр ки, бу барәдә Нјутонун да фикри, тәгрибән, беләдир. Онун әгидәсинә көрә, Аллаһ бүтүн Каинаты јарадараг, она "Илк тәкан" вериб, һәрәкәтә кәтирмишдир. Бу тәкандан алынан һәрәкәти Каинат даими сурәтдә мүһафизә едир.

Низами, тәбии олараг, әввәлҹә һәрәкәтин гүввәдән асылы олмасындан данышыр, сонра исә кинетик моментин сахланмасы гануну мәфһумуну верир. Классик механикада да мәсәләјә бу ҹүр бахылыр, бу ганунларын кәшфи тарихи дә бу тәртибләдир.

Јухарыдакы бејтләрдән көрүнүр ки, механики һәрәкәт һаггында әсас принсипләр Низамијә мә'лум имиш, гүввә мәнбәини исә о, Аллаһда көрүр.

Гејд едәк ки, гүввәнин тәбиәти, онун әмәлә кәлмәси механизми һәлә инди дә мүасир елмә мә'лум дејил. Физиканын һазырки инкишаф мәрһәләсиндә гүввәнин тәбиәти һаггында мүәјјән бир елми нәтиҹәјә кәлмәк мүмкүн олмамышдыр.

Гүввәнин тәзаһүр формаларына көрә вә бир сыра башга мүлаһизәләри нәзәрдә тутмагла һазырда тәбиәтдә раст кәлән гүввәләри дөрд синфә ајырырлар: 1) ҹазибә гүввәләри, 2) електромагнит гүввәләри, 3) нүвә гүввәләри, 4) зәиф тә'сирләр. Биринҹи ики гүввә макро-аләмдә сонунҹу ики гүввә исә микро-аләмдә мүшаһидә олунур.

Бу дөрд гүввәнин биринҹиси, јә'ни ҹазибә гүввәләри чох гәдим замандан елмә мә'лумдур. Нјутон да һәмин гүввә һаггында данышыр.

Низами, үмумијјәтлә, гүввә һаггында өз мүлаһизәләрини бир нечә бејтдә верир:

که مقناطیس اگر عاشق نبودی　　بدان شوق آهنی را کی ربودی

Магнит әкәр ашиг олмасајды,
О шөвглә дәмири нечә чәкә биләрди?

"Х. вә Ш."

Бурада о, тәбии магнитин ҹазибә гүввәсини тәсвир едир вә мә'нәви аләмдә она ешг ады верир. Онун фикринҹә Каинатын вә һәјатын идарә олунмасында ешг ән мүһүм вә күҹлү амилдир.

اگر عشقی نبودی در گذرگاه　　نبودی کهربا جوینده کاه

Әкәр бу јолда ешг олмасајды,
Кәһрәба саманы ахтармазды (чәкмәзди).

"Х. вә Ш."

Бу бејтдән мә'лум олур ки, Низами електрик һадисәси илә, ибтидаи шәкилдә олса да, таныш имиш. О, бу һадисәни дә ешг илә изаһ едир.

Електрик һадисәси илә әлагәдар олараг, Низами нагилләр вә диелектрик материаллар һаггында да өз фикрини дејир:

بسی سنگی بسی جوهر که سایند　　نه آهن را و نه که میربایند

Чохлу даш вә чохлу ҹәвһәр (маддә) вар ки,
сүртәрләр,
(Амма) нә дәмири, нә дә саманы чәкәрләр.

"Х. вә Ш."

Тәбии магнитин — дәмири, електрикләнмиш ҹисмләрин — саманы чәкмәси мәсәләси бу бејтләрдә далбадал кәлир. Низами бу һадисәләрин бир-бириндән фәргли олдуғуну играр етдији һалда, онларын һәр икисинә ҹазибә бахымындан јанашыр.

Низами бунларла кифајәтләнмәјиб даһа да мүһүм мәсәләјә кечир:

هر آن جوهر که هستند از عدد بیش　　همه دارند میل مرکز خویش
گر آتش در زمین مرکز نیابد　　زمین بشکافد و بالا شتابد
اگر آبی بماند در هوا دیر　　بمیل طبع هم راجع شود زیر

Сајдан чох ҹөвһәрләр вардыр ки,
Һамысы өз мәркәзинә тәрәф мејл едир.

Әкәр од, јердә мәркәз тапмаса,
Јери јарыб, јухарыја галхар.

Әкәр су һавада узун мүддәт галарса,
Өз тәбиәтинин мејлилә ашағыја гајыдар.

"Х. вә Ш."

Бурада Низами вулканларын пүскүрмәсини тәсвир едәрәк дејир ки, од Јерин дахилиндә олса да, јери јарыб јухарыја — өз мәркәзинә тәрәф мејл едәр.

Сонра јағмурлара ишарә едир вә онларын јухарыдан ашағыја енмәсини јенә дә өз мәркәзләринә тәрәф кәлмәләрилә изаһ едир.

Бу бејтләрдән бир даһа көрүнүр ки, Низами тәбиәтә Аристотелин нәзәрилә бахыр вә бүтүн варлыгларын дөрд үнсүрдән әмәлә кәлдијини гә-

бул едир. Бу нәзәријјәдә дөрд үнсүрүн һәр биринин өз мәркәзи вар вә бу мәркәзә тәрәф мејл едир. Торпагла сујун мәркәзи ашағыда, од илә һаванын мәркәзи јухарыдадыр. Буна көрә һава илә од (алов) һәмишә јухары галхыр, су илә торпаг јерә дүшүр.

Мәркәзә доғру олан бу һәрәкәти Низами чазибә илә изаһ едир. О, бүтүн гүввәләри "кәшиш", јә'ни "чәкмә", "дартма" вә ја "чазибә" адландырыр. Онун фикринчә дөрд үнсүрдән әмәлә кәлмиш мадди аләмдә бүтүн шејләр вә бу үнсүрләрин өзләри дә бир-бирини чәкирләр, чәзб едирләр:

طبایع جز کشش کاری ندارند حکیمان این کشش را عشق خوانند

Тәбиәтин (дөрд үнсүрүн) чәзб етмәкдән башга
бир иши јохдур,
Һәкимләр (философлар) бу чазибәни ешг
адландырырлар.

"Х. вә Ш."

Бу бејтдән мә'лум олур ки, Низами тәбиәтдә раст кәлән гүввәләрин һамысына бир гүввә кими бахыр ки, о да чазибә гүввәсидир.

Бу фикир мүасир физика үчүн чох мараглыдыр. Сон заманлар јухарыда дејилән дөрд гүввә нөвү арасында кәскин сәрһәд гојмагдан чәкинирләр. Бә'зи тәдгигат ишләринин нәтичәси бу гүввәләр арасында дахили әлагә олдуғуну көстәрир. Пакистан физики Әбдүссәлам өз тәдгигатындан бу гәнаәтә кәлмишдир ки, микроаләмдә олан ики гүввә, јә'ни нүвә гүввәси илә зәиф тә'сирләр мәншә" е'тибарилә ејни бир шејдир. Галан гүввәләр арасында да бу кими әлагәләр олдуғуна үмид вә инам вардыр. Әкәр тәдгигат ишләри бу фикри тәсдиг едәрсә, Низаминин бу барәдә јухарыда дедији бејт хүсуси әһәмијјәт кәсб едәр.

Јухарыдакы мүлаһизәләрини јекунлашдырараг,

Низами белә дејир:

گر اندیشه کنی از راه بینش بعشقست ایستاده آفرینش

Әкәр (көзүачыг олуб) бахыб фикирләшсән,
көрәрсән ки,
Јарадылыш ешг үстүндә гурулубдур.

"Х. вә Ш."

Мадди аләмин јаранышы һаггында Низаминин фикри будур ки, бүтүн варлыглар ешгин әсасында гәрар тутублар.

Бундан габагкы бејтләрдә о, гејд етмишди ки, тәбиәтдә мүшаһидә едилән чазибәјә "һәкимләр ешг дејирләр". Буну нәзәрдә тутмагла Низаминин сон фикри ајдын олур: О, дејир ки, мадди аләмин бу шәкилдә мөвчуд олмасы чазибә сајәсиндәдир.

Бу бејт Низами дүһасы вә зәкасы үчүн чох сәчијјәвидир. О, мүасир физиканын ән актуал бир мәсәләсинә тохунмушдур. Бу мәсәлә чазибә вә ја инди дејилдији кими, гравитасија проблемидир. Һазырда бүтүн дүнја алимләрини дүшүндүрән бу проблем һаггында Низами һәлә сәккиз јүз ил бундан габаг дүшүнмүш вә "ешг" мәфһумуну о гәдәр кенишләндирмишдир ки, о, инсанларын мә'нәви вә руһани аләминдән башламыш, чанлы вә чансыз тәбиәтин бүтүн зәррәләринә гәдәр һөкмфәрма олмагла, бүтүн мадди аләми дә идарә едир.

Чазибә нәзәријјәсини сүбут етмәк үчүн Низами бир сыра тәбиәт һадисәләрини мисал кәтирир:

آن گرد کزین مغاک خیزد تا یک دو سه نیزه بر ستیزد
وآنگه بطریق میل پاکی گردد به طواف دیر خاکی
گردنده فلک چو خط پرگار طیاد نشد مگر در این کار

Бу чухурлардан (јердән) галхан тоз
Еләки, бир-ики-үч низә боју јүксәләр,
Сонра мејл (чазибә) јолу илә
Торпаг дејринин (мә'бәдинин) башына
фырланмага башлар.
Пәргар хәтти кими доланан фәләк
Анчаг бу гајдада фырланмырмы?

"Л. вә М."*

Низами дејир ки, јердән тоз галхырса, онлар чазибә гүввәси сајәсиндә јенә ашағы енир вә јерин әтрафында доланмаға башлајыр.

وابری که برآید از بیابان تامقصد خود شود شتابان
براوج صعود خود بکوشد ازحدّ صعود بر نه جوشد
اونیز طواف دور گیرد ازدائره میل می پذیرد
بینیش چو خیمه ایستاده سر بر افق زمین نهاده
تادرنگری بکوج و خیلش دانی که به دائره است میلش

Сәһрадан галхан һәр булуд да
Өз мәгсәдинә чатмаға тәләсир;
Әлләшир ки, ән јүксәк јерә галхсын,
Амма өз јүксәлмә һәддини кечә билмәз,
О да дәвр етмәјә башлајар,
Даирәләнмәјә мејл көстәрәр.
Көрәрсән ки, чадыр шәклиндә дајаныб,
Башыны јерин үфүгүнә гојмушдур.
Көчүнә, карванына бахсан,
Көрәрсән ки, мејли даирәјәдир.

"Л. вә М."

Низами дејир ки, түстү вә бухар (булудлар) јердән јухары галхырларса да, бу галхма мүәјјән сәрһәддә олур; ондан сонра чазибә гүввәси онлары Јерин дөврәсиндә доланмаға вадар едир.

* "Лејли вә Мәчнун" әсәринә ишарәдир.

Сонра јенә сөзүнү давам етдирир:

هرجوهر فرد کو بسیط است میلش به ولایت محیط است

Бәсит олан һәр бир фәрд чәвһәр,
Өз мүһит вилајәтинә мејл едәр.

"Л. вә М."

Бурада "Бәсит олан фәрд чәвһәр" сөзләри илә Низами дөрд үнсүрү демәк истәјир.

Јухарыда гејд едилди ки, Низами одла һаванын мәркәзини јухарыда, су илә торпағын мәркәзини ашағыда һесаб едир. Одур ки, бундан габагкы бејтләрдә түстүнүн вә булудун јухары галхмасыны, онларын өз мәркәзинә мејл етмәси кими гәбул едир. О, түстүнү — од, булуду исә һава мәнзилләсиндә билир вә онларын мәркәзинин јухарыда олдуғуну һесаб едир.

Низами тәбиәтдә күләкләрин фәалијјәтини вә онларын торпаға көстәрдији тә'сири беләә тәсвир едир:

بادی که وکیل خرج خاکست فرّاش گریوهٔ مغاکست
بستاند ازین بدین سپارد گه مایه برد گهی بیارد

Бир күләк ки, торпағы (тозу) говмаг
вәкилидир,
Тәпәнин, дәрәнин фәррашыдыр;
Бундан алыр, она верир,
Мајаны (торпағы) каһ апарыр, каһ кәтирир.

"Л. вә М."

Сонра јерин дахили гурулушу һаггында дејир:

چندانکه زمیست مرز بر مرز خاکیست نهاده درز بر درز

Нә гәдәр ки, тәбәгә-тәбәгә јер көрүнүр,
Торпагдыр ки, таја-таја гојулмушдур.

"Л. вә М."

Бурада садә шәкилдә олса да, Низами кеолокија елминин елементләринә тохунур вә јерин үз тәбәгәсини тәсвир едир. Сонра зәлзәләдән сөз ачыр:

که زلزله گاه سیل خیزد   زین سایهٔ خاکدان بریزد
چون زلزله ریزد آب شاید   درزی ز خریطه واگشاید
وآن درز بصدمهای ایام   وادی کدهٔ شود سرانجام

Каһ зәлзәлә, каһ сел галхыр,
Торпагы бурадан алыр, ораја төкүр.
Елә ки, зәлзәлә (дағылыб) сәпәләјир,
су јујуб апарыр,
Јер лөвһәсиндә бир јарган ачыр.
О јарган заманын тә'сириндән
Ахырда бир вадијә чеврилир.

"Л. вә М."

Бу бејтләрдә Низами Јер габығынын еволјусијасыны мүхтәсәр сурәтдә тәсвир едир; бу ишдә зәлзәләни, сели, күләкләрин тә'сирини әсас амил билир.

О, јенә дә гејд едир ки, һәр шејин чөвһәри дөрд үнсүрдән ибарәтдир:

گرمایه جواست گر پشیزی   از چار گهر دراوست چیزی

Һәр бир маја (шеј), истәр бир арпа,
истәр гара пул олсун,
Онда дөрд көвһәрдән (үнсүрдән) бир шеј вар.

Сонра нәбатат (ботаника) елминә кечәрәк дејир:

اما نتوان نهفته این چست   کاین دانه در آب و خاک چون رست
گر دانه زمین مدد رساند   بخشیدن صورتش چه داند

Лакин онун сиррини билмәк олмаз ки,
Бу тохум судан вә торпагдан нечә чүчәрир.
Јер (торпаг) данәни јетишдирсә дә,
Ону һансы шәклә салмағы нечә билир?

"Л. вә М."

Низами даһа дәрин мәтләбә әл атараг белә дејир:

زآنجا که ضمیر نیک پی بود   در دانه جمال خوشه کی بود
گیرم که ز دانه خوشه خیزد   در قالب صورتش که ریزد

Фәрз едәк ки, онун хош батини вар иди,
Бәс тохумда сүнбүлүн шәкли һарадајды?
Тутаг ки, тохумдан сүнбүл көјәриб чыхмалыдыр,
Бәс ону шәкил гәлибинә ким салыр?

Бу бејтдә Низами кенетика елминин инчәликләринә тохунур вә ирәли сүрдүјү суаллара белә чаваб верир:

در پردهٔ آن خیال گردان   آخر سببی است حال گردان
نزدیک تو آن سبب چه چیز است   بنمای که این سخن عزیز است
دانندهٔ هر آن سبب که بیند   داند که مسبب آفریند

Хәјал көздирән о пәрдәдә
Һал дәјишдирән бир сәбәб вар.
Сәнин фикринчә о сәбәб нәдир?
Сөјлә ки, бу сөз әзиздир (гијмәтлидир).

О сәбәби көрән биличи
Биләр ки, сәбәбкар јарадандыр.

"Л. вә М."

Беләликлә, Низами ортаја атдыгы сирләрин сәбәбини сәбәбкарда, јә'ни Аллаһда көрүр.

Һәр бир ишдә ислам фәлсәфәсинин принсипләрини әсас тутан Низами бу елми мәсәләләрдә һеч бир нәзәријјә вә фәрзијјә ирәли сүрмүр; бүтүн бу гәбил мәсәләләри "сәбәбкар" гүдрәтинин нүмунәләри кими изаһ едир.

Һәгигәтән, Низами дөврүндә бу саһәдә һеч бир елми иш апарылмамыш вә инди "кенетика" дедијимиз елм тә'сис едилмәмишди. Анҹаг һазырда инкишаф етмиш бу елм јенә дә Низаминин суалларына ҹаваб вермир.

II ФӘСИЛ

НИЗАМИ — ҺӘНДӘСӘШҮНАС

Низами мадди аләми заман вә мәкандан ајырмыр; хүсусилә мәкан анлајышыны даим мадди ҹисмләрлә баглајыр вә бу мә'налары бир-биринә үзви сурәтдә әлагәләнмиш һалда тәсвир едир.

Ашағыдакы бејт бу мә'нада сәҹијјәви ола биләр:

جهت شش طاق او بر دوش دارد   فلك نُه حلقه زو در گوش دارد

Ҹәһәт онун (Аллаһын) алты тағыны өз
чијниндә сахлајыр,
Фәләкләрин гулағына доггуз һәлгәни о тахмышдыр.

"Л. вә М."

Бу бејтин биринҹи мисрасы мәкан, икинҹи мисрасы исә маддә анлајышы илә әлагәдардыр. Биринҹи мисрада "алты таг" дејәрәк, аләмин һәндәси тәсвирини верир. Икинҹи мисрада "доггуз һәлгә" демәклә доггуз фәләк нәзәрдә тутулур вә онларын мәсирләри (орбитләри) һәлгәјә тәшбиһ едилир.

Гулдарлыг дөврүндә гуллары азад адамлардан фәргләндирмәк үчүн, онларын гулағына һәлгә салырдылар. Бу мә'наја көрә Низами фәләкләри Аллаһа итаәткар олан, гулағы һәлгәли гуллар һесаб едир.

Низами мадди аләмә һәмишә мәканла әлагәдар сурәтдә бахдығы үчүн, онун һәндәсәјә олан мүнасибәтини дә лабүдд едир вә бу мүнасибәт онун әсәрләриндә бүрузә верилир. О, һәндәсә елминин баниси Евклидин адыны тез-тез чәкир вә она өз еһтирамыны билдирир. Мисал үчүн Фәрһадын усталығыны вә фәрасәтини васф едәрәк дејир:

که هست اینجا مهندس مردی استاد   جوانی نام او فرزانه استاد
بوقت هندسه عبرت نمائی   مجسطی دان و اقلیدس گشائی
توان هر صنعتی کردن بترتیب   ز روی هندسه بر روی ترکیب

Бурада устад бир мүһәндис вардыр,
О биличи чаванын ады Фәрһаддыр.
Һәндәсә елминдә харигә јарадандыр,
"Мәчәсти" билән вә Иглидис ачандыр.
Һәр сәнʼәти тәртибля
Вә һәндәсә үзрә өз тәркиби илә
етмәји бачарыр.

"Х. вә Ш."

Бурада "Мәчәсти" — Бәтләмјусун (Птоломејин) һејʼәт елминә (астрономијаја) аид олан китабыдыр. Иглидис — һаман Евклиддир ки, Низами онун адыны һәр јердә бөјүк һөрмәтлә јад едир.

Бу бејтләрдә Низами јенә дә мадди аләмин гурулушуну тәсвир едән "Мәчәсти"ни вә бу аләмин һәндәси тәсвирини ихтира едән Иглидиси бир-бириндән ајырмыр.

Низами Искәндәрин јүрүшләрини вә шәһәрләр бина етмәсини белә тәсвир едир:

صلیبی خطی در جهان برکشید   از آن پیش کاید صلیبی پدید
بدان چارگوشه خط اطلسی   برانگیخت اندازهٔ هندسی

Һәлә хач мејдана чыхмамыш вахтда,
Дүнјада хача бәнзәр бир хәтт чәкди.
(Дүнјанын) дөрд күшәсиндә о атлас хәтин үстүндә
Бир һәндәси әндазә галдырды.

"И."*

* "Искәндәрнамә" әсәринә ишарәдир.

Низами бурада сөзарасы бир дә ону билдирир ки, Искәндәрин јүрүшләри Исанын дара чәкилмәсиндән габаг олмушдур.

"Лејли вә Мәчнун"да һәндәсә аләти олан пәркарын ишини мисал көстәрәрәк дејир:

پرگار چو طوق ساز گردد   در کار نخست باز گردد

Пәркар һәлгә (чеврә) сазлајараг,
Јенидән әввәлки вәзијјәтинә гајыдар.

"Л. вә М."

Јенә дә һәмин әсәрдә Јер күрәсини "куј-човкан" ојунунда ишләнән "куј"а (топа) тәшбиһ едәрәк, белә бир јығчам бејт ишләдир:

این شکل که گوی در زمین است   هر خط که بگرد او چنین است

Бу Јер (күрәси) ки, куј шәклиндәдир,
Онун дөврәсинә чәкилән хәтләрин һамысы беләдир.

"Л. вә М."

Бурада Низами демәк истәјир ки, күрәнин әтрафына чәкилән хәтләрин һамысы бир-биринә охшајыр вә онларын һамысы чеврәләрдир.

Низами һәм гәдим, һәм дә өз дөврүндә мөвчуд олан бүтүн елмләрә вагиф вә һәр чәһәтдән камил бир алим олдуғу үчүн мәгрурчасына дејир:

که پرسید از من اسرار فلک را   که معلومش نکردم یک بیک را

Фәләкләрин сиррини мәндән ким сорушду
Ки, онлары бир-бир она баша салмадым?

"Х. вә Ш."

Сонра о, сөзүнә давам едәрәк аләмин һәндәси тәсвирини вермәк истәјир:

ز سر تا پای این دیرینه گلشن   کنم گر گوش داری بر تو روشن

ازآن نقطه که خطّش مختلف بود　　نخستین جنبشی کامد الف بود
برآن خط چون دگر خطبست پرگار　　بسیطی زان دو دوری شد پدیدار
سه خط چون کرد بر مرکز محیطی　　بجسم آماده شد شکل بسیطی
خطست آنگه بسیط آنگاه اجسام　　که ابعاد ثلثش کردهٔ نام
توان دانست عالم را بغایت　　بدین ترتیب ز اوّل تا نهایت

Бу көһнә күлшәни (дүнјаны) башдан ајаға гәдәр,
Гулаг ассан, сәнә ајдынлашдырарам.
Хәтләри мүхтәлиф олан о нөгтәдән
Илк кәлән һәрәкәт әлиф олду.
Сонра о хәттә пәркар башга бир хәт бағлады,
Бу ики дөврдән бир бәсит јаранды.
Елә ки, үч хәт бир мәркәзи әһатә етди,
Бәсит шәклиндән ҹисм һазыр олду.
Хәтдир, бәсит, сонра да ҹисмләр
Ки, онлара "үч өлчү" ады вермисән.
Бу тәртибдә аләми
Әввәлдән ахыра гәдәр өјрәнмәк олар.

"Х. вә Ш."

Бу бејтләрдә Низами нөгтә, хәт, мүстәви вә ҹисимләри тәсвир едәрәк дејир ки, нөгтә ики хәттин кәсишмә јеридир. Сонра нөгтәни һәрәкәт етдирәрәк дүз хәтт алыр. Әјри хәтт алынмасы еһтималыны арадан чыхармаг үчүн нөгтәнин һәрәкәтиндән әмәлә кәлән хәтти Низами әрәб әлифбасынын биринҹи һәрфи кими "әлиф" адландырыр. Хәтт анлајышындан сонра о, јенидән ики хәтт көтүрүр вә онларын бир-бириндән узаглашмасындан "бәсит" әмәлә кәтирир. Көрүнүр ки, Низами "бәсит" истилаһыны һәм мүстәви, һәм дә сәтһи мә'насында ишләтмәк истәјир.

Даһа сонра дејир ки, үч дүз хәтт бир мәркәзи әһатә едәрсә, ҹисм әмәлә кәләр. Беләликлә хәтт, бәсит вә ҹисм — үч өлчүлү аләмин мәнзәрәсини тәсвир едәр вә бу аләми әввәлдән ахыра гәдәр һәмин тәртибдә өјрәнмәк олар.

Мүасир һәндәсәдә бу мәсәлә, адәтән, үч охлу Декарт системи (x, y, z) илә ифадә олунур. Онлардан бири — (дүз) хәтт, икиси бирликдә — "бәсит" (мүстәви), үчү бирликдә — "ҹисм" әмәлә кәтирир. Һәмин үч охун мүсбәт вә мәнфи тәрәфләри васитәсилә Низаминин чох ишләтдији (شش طاق) "алты таг" јә'ни "алты ҹәһәт" ифадә олунур.

Низами башга бир јердә "алты таг" һаггында белә дејир:

بسی گشتم در این خرگاه شش طاق　　شگفتیها بسی دیدم در آفاق

Бу алты таглы чадырда чох кәзмишәм,
Узаг дијарларда чох гәрибәликләр көрмүшәм.

"Х. вә Ш."

Низами "алты таглы чадыр" истиарәсилә алты ҹәһәти ифадә етмәк истәјир: јә'ни сағ, сол, өн, арха, ашағы, јухары. О, бу ҹәһәтләри "таг" адландырыр. Бурада о, аләмә космик нәзәрлә бахыр; ахы космик фәзада дуран мүшаһидәчи алты ҹәһәтин һамысында Көј гүббәсини таг шәклиндә көрүр.

Низами бүтүн һәндәси анлајышларын мадди ҹисмләрлә вәһдәт тәшкил етдијини билдирмәк үчүн, ҹәһәт мәфһумуну Пејғәмбәрин ме'раҹына гәдәр апарыр. Бу сәфәрдә Пејғәмбәр асиманлары, улдузлары вә бүтүн сәма ҹисимләрин кечәрәк, мадди аләмдән кәнара чыхыр. Бурада ҹәһәт өз мә'насыны итирир. Низами Пејғәмбәрә хитабән буну белә ифадә едир:

باز از جهت بهم شکستی　　از زحمت تحت و فوق رستی

Чәһәтләрин базарыны поздун,
"Алт" вә "үст" зәһмәтиндән хилас олдун.

"Л. вә М."

Башга јердә чәһәтләр һаггында белә дејир:

شش جهت چون زبانه تیز کند   هم جهان هم جهت گریز کند

Алты чәһәт дилини итиләјәндә (инчәләндә)
Һәм чәһәт, һәм дә чаһан гачарлар.

"Ј. К."*

Бу бејтләрдә Низами белә тәсәввүр јарадыр ки, мадди аләмдән узаглашдыгча, чәһәтләр бир-биринә јахынлашыб "итиләшир" санки, мәкан вә еләчә дә чәһәтләр гачыб јох олурлар.

Бу чүр аләмә Низами башга бир нәзәрлә бахыр вә онун мадди аләмә охшамадыгыны гејд едәрәк белә дејир:

بی جهت با جهت ندارد کار   زین جهت بی جهت شد این پرگار

Чәһәтсизлијин чәһәтлә иши (әлагәси) јохдур,
Елә бу чәһәтдән дә бу пәркар чәһәтсиз олду.

"Ј. К."

Бу бејтләр Пејғәмбәрин ме'рач кечәси космик фәзанын дәринликләриндә узун сәјаһәтдән сонра мадди аләми тамамилә тәрк едиб, мәкансыз вә чәһәтсиз бир аләмә дүшдүјүнү тәсвир едир.

Низами билдирир ки, чәһәтләр, еләчә дә дикәр һәндәси анлајышлар јалныз мадди аләмдә тәтбиг олуна биләр. Мадди варлыг олмајан јердә һәндәси мәфһумлар да јоха чыхыр, гүввәдән дүшүр.

Низаминин әсәрләриндән мә'лум олур ки, о өз дөврүнүн јалныз актуал елми мәсәләләрини шәрһ етмәк истәјир; елмдә чохдан мә'лум олан

* "Једди көзәл" әсәринә ишарәдир.

вә башгаларынын гәләми илә бәјан едилмиш елми мәтләбләр һаггында данышмагы өзүнә ар билир. Одур ки, ријази мәсәләләрдән јалныз јени һәндәси фикирләр вә "чәзри-әсәм" һаггында данышыр:

نطقم از آنچنان نماید   کز جذر اصم گره گشاید

Нитгим елә тә'сирли олар ки,
Чәзри-әсәмдән дүјүн ачар.

"Л. вә М."

Чәзри-әсәм—иррасионал әдәд вә ја кәкалмә әмәлијјатыдыр.

Бу бејтдән мә'лум олур ки, Низами дөврүндә кәкалмә әмәлијјаты ријазијјатда јенчә әмәлә кәлмиш вә ичрасы чәтин олан бир мәсәлә имиш. Одур ки, инди һәр мәктәблинин билдији бу әмәлијјаты о дөврдә бөјүк ријазијјат алимләринин билик сәвијјәсилә өлчүлән бир мәсәлә һесаб едирмишләр.

Низами дә өз нитгинин тә'сиринин бу чәтин ријази мәсәләни һәлл едәчәк гәдәр гүдрәтли олдуғуну билдирмәк истәјир. Јәгин ки, о, тәкчә өз нитгинин тә'сирини јох, һәм дә чәзри-әсәм мәсәләләрини һәлл етмәк мәһарәтини дә бу бејтдә нүмајиш етдирмәк истәјир.

Ашағыдакы бејтдән ајдын олур ки, һәгигәтән, о дөврдә чәзари-әсәм мәсәләләрини јалныз маһир ријазијјат алимләри һәлл едә билирмиш:

بالغانی که بلغهٔ کارند   سر به جذر اصم فرو نارند
صاحب مایه در دبین باشد   مایه چون کم بود چنین باشد

Јеткин (алимләр) ки, өз ишләрини јахшы билирләр,
Чәзри-әсәм өнүндә баш әјмирләр.
Мајәли адамлар (билик саһибләри)
узаѓкөрән олурлар,
Мајәси аз оланлар исә белә олурлар.
"Ј. К."

Беләликлә, ајдын олур ки, иррасионал әдәдләр вә көкалма әмәлијјаты Шәргдә һәлә XII әсрдә мә'лум имиш вә "мајәли адамлар" бу бәһсә аид олан мәсәләләр гаршысында "баш әјмир", онлары мүвәффәгијјәтлә һәлл едирләрмиш.

III ФӘСИЛ

НИЗАМИ-СӘМАШҮНАС

Сәмашүнаслыг вә ја һеј'әт елми, индики тә'бирлә десәк, нәзәри астрономија елмидир ки, сәма чисмләринин һәрәкәти, онларын гаршылыглы вәзијјәти вә физики чәһәтләрилә мәшгул олур. Низами бу елми чох севир вә һәмишә онун диггәт мәркәзиндәдир. Дикәр елмләрдән данышаркән о, чох вахт онлары да һеј'әтлә әлагәдар шәкилдә олан бир мәсәләјә чевирир. Одур ки, Низаминин бахдыгы елми мәсәләләр арасында кәскин сәрһәд олмајыр.

Сәмашүнаслыга аид олан мәсәләләр бә'зән онун әсәрләринин лап әввәлиндән башланыр:

بنام آنکه هستی نام از او یافت   فلک جنبش زمین آرام از او یافت

О кәсин ады илә (башлајырам) ки,
варлыг ондан ад алыб,
Фәләк — һәрәкәти, Јер исә сүкунәти ондан алыб.
"Х. вә Ш."

Бу бејтдән көрүнүр ки, Низами Күнәш системинин гурулушу һаггында Бәтләмјус (Птолемеј) моделини гәбул едир. Бу моделдә Јер күрәсини каинатын мәркәзи һесаб едирләр. Бу мәркәздә Јер сүкунәтдә дурур, планетләр, Күнәш вә Ај онун дөврәсинә доланырлар.

Низами Аристотел нәзәријјәсини гәбул едәрәк, һәр шејин тәркибинин дөрд үнсүрдән ибарәт олдугуна инаныр. Бу нәзәријјәјә көрә бүтүн Каинатын әсасыны тәшкил едән бу дөрд үнсүр Јер әтрафында күрәви тәбәгәләр шәклиндә јерләширләр. Мәркәздә торпаг тәбәгәси онун әтрафында

исә су, һава вә од тәбәгәләри консентрик күрә сәтһләри үзәриндә пајланмыш, онлары да фәләкләр (асиманлар) әһатә едир (шәкил 1).

1

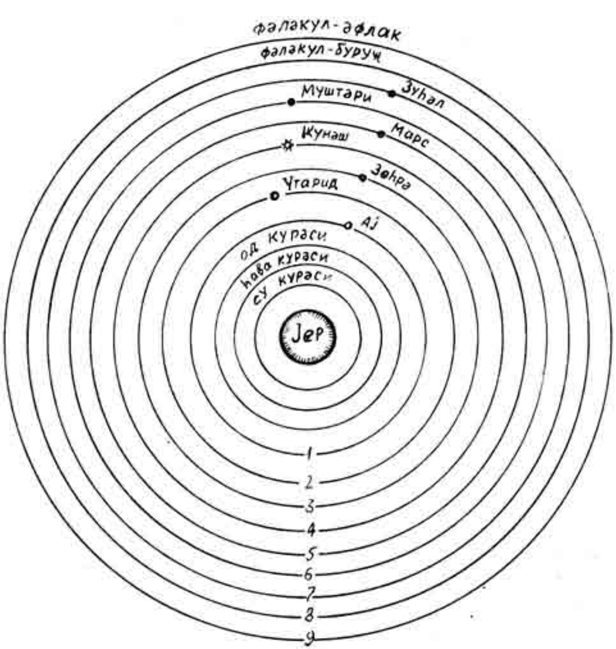

Фәләкләрдә сәма ҹисмләри ашағыдакы тәртиблә тәсвир едилир: Биринҹи фәләкдә — Аj, икинҹидә — Үтарид (Меркури), үчүнҹүдә — Зөһрә (Венера), дөрдүнҹүдә — Күнәш, бешинҹидә — Миррих (Марс), алтынҹыда — Мүштәри (Јупитер), једдинҹидә — Зүһәл (Сатурн).

Гәдим астрономијада (һеј'әт елминдә) бунлара (سیّارهٔ سبعه) Сәјјарәји-сәб"ә, јә'ни "једди сәјјарә" дејирдиләр. Онларын сәмада вәзијјәтләри дәјишдији үчүн "Сәјјарә" (сејр едән) адыны алыблар. Көј гүббәсиндә һәрәкәтсиз көрүнән улдузлара исә (ثوابت) "сәвабит", јә'ни "сабитләр" (тәрпәнмәјәнләр) дејирләр. Белә күман едирдиләр ки, бу улдузларын һамысы сәккизинҹи фәләкдә ејни бир күрә сәтһинин ич үзүндә јерләширләр. Бу күрәви сәтһә (فلك البروج) "фәләкүл-бүруҹ", јә'ни "бүрҹләр фәләки" дејирдиләр; чүнки улдузларын тәшкил етдији бүрҹләр һәмин күрә сәтһинин дахили үзүндә фәрз едилирди.

Нәһајәт, бир дә доггузунҹу фәләк (күрә сәтһи) тәсвир едилирди ки, бу фәләк әввәлки фәләкләрин һамысыны әһатә едир. Она көрә буна (فلك الأفلاك) "фәләкүл-әфлак" јә'ни "фәләкләрфәләки" ады вериләр. Бу фәләкдә һеч бир сәма ҹисми јохдур; бу сәбәбә она (فلك اطلس) "фәләки-әтләс", јә'ни "саја фәләк" дејирләр. Бу фәләк бүтүн Каинатын дамы һесаб едилирди. Она көрә бу күрә сәтһинә (عرش اعلى) "Әрши-ә'ла", јә'ни "ән уҹа таван" ады да вермишдиләр (шәкил 2).

Күнәш вә планетләрин бурада тәсвир едилән схеминә Птолемеј системи вә ја "Кеосентрик система" дејирләр. Бу системдә Күнәш дә Сәјјарә (планет) һесаб едилирди; һәрчәнд онун ишыг вермәси вә галан сәјјарәләрин ондан ишыг алмасы мә'лум иди, амма еләбилирдиләр ки, о, дөрдүнҹү фәләкдә јерләшир вә Јерин башына доланыр.

Мүасир астрономијада исә Күнәш системи

2

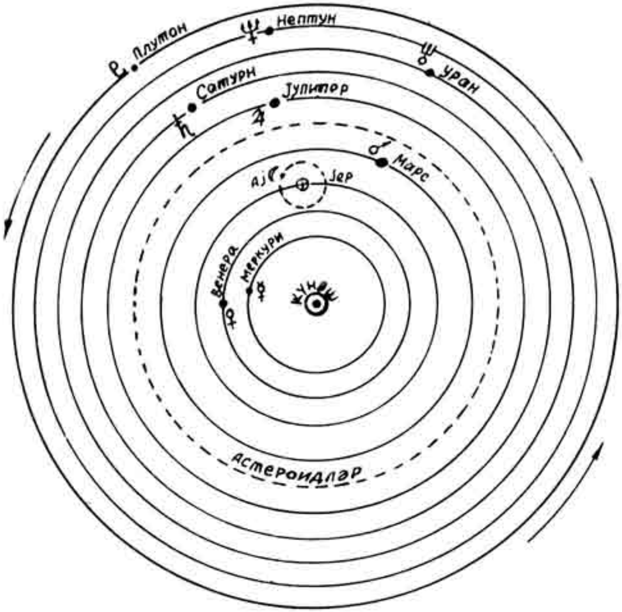

үчүн Н. Коперникин тәклиф етдији модел гәбул едилмишдир. Коперник системиндә Күнәш мәркәздә дурур, онун әтрафында исә доггуз планет бу тәртиблә дүзүлмүшдүр: Меркури, Венера, Јер, Марс, Јупитер, Сатурн, Уран, Нептун, Плутон. Марс илә Јупитерин орбитләри арасында чохлу хырда планетләр вардыр; онлара астероидләр дејирләр. Бу планетләрин һамысы Күнәш әтрафында гәрбдән шәргә тәрәф дәвр едирләр (шәкил 2).

Күнәш системинин бу моделинә "Коперник системи" вә ја "Һелиосентрик" систем дејирләр.

Гејд едәк ки, сонунҹу үч планет, јә'ни Уран, Нептун вә Плутон телескоп иҹад едилдикдән сонра кәшф едилмишдир, чүнки онлары көзлә көрмәк мүмкүн дејил. Низами дәврүндә телескоп јох иди, бу планетләри о вахт һәлә һеч кәс көрмәмишди; онлар елмә мә'лум дејилди. Јалныз XVII әсрдә Г. Галилеј телескопу иҹад етдикдән сонра бу планетләр кәшф едилмишдир. Одур ки, Низами әсәрләриндә раст кәлән "доггуз фәләк" кеосентрик схем үзрәдир. Буну ашағыдакы бејтләрдә ајдын көрмәк олар:

Хәбәрин вармы ки, фәләкләрин сәјјаһлары
Торпаг (Јер) Кә'бәсинин әтрафына
нә үчүн фырланырлар?
Бу меһрабда онларын пәрәстиш етдикләри кимдир?
Вә бу кәл-кетдән онларын мәгсәди нәдир?
Бу јүк дашымагла онлар нә истәјирләр?
Бу мәнзил кәсмәклә нә ахтарырлар?
Нә үчүн бунун ады сабит, онун (ады) дәјишәндир?
Ким буна деди: "тәрпән!", она — "арам ол!"
"Х. вә Ш."

Низами ислам дининин вә Гур'анын бүтүн инҹәликләринә бәләд, диндар вә Аллаһа мөһкәм е'тигады олан бир шәхсдир. Лакин о, өз зәнкин билик даирәсинә көрә фанатик, авам вә һәр шеји кор-коранә гәбул едән мәвһуматчы диндарлардан фәргли олараг ислам дининдә олан бүтүн

мәсәләләрин елми әсасыны билмәк вә башгаларына да билдирмәк истәјир.

Мә'лумдур ки, ислам дини ајинләриндән бири дә одур ки, һәр бир мүсәлман имкан тапыб, өмрүндә һеч олмазса, бир дәфә Мәккәјә кетмәли, орада олан Кә'бә евини зијарәт едиб, һәчч әмәлләрини ичра етмәлидир. Зијарәт вахты һачылар Кә'бәнин башына доланыр вә о мәгам үчүн мүәјјән едилмиш әмәлләри јеринә јетирирләр. Бу мәрасим "тәваф" адланыр.

Јухарыдакы бејтләрдә Низами һәмин мәсәләјә ишарә едир, анчаг "фәләкләрин сәјјаһлары" дедикдә һачылары јох, Јер күрәси әтрафында доланан сәјјарәләри нәзәрдә тутур вә мә'нәви аләмдә онларын бу доланмасыны онлар үчүн "тәваф" һесаб едир. Елми чәһәтдән исә бу доланманын сәбәбини ешгдә (чазибәдә) көрүр.

Низами Аллаһы мәдһ вә тә'риф едәрәк јухарыда көрдүјүмүз сонунчу бејтә кәлиб чыхыр. Онун фикринчә Јер-сүкунәтдә, фәләкләр исә һәрәкәтдәдир; Аллаһ јерә әмр едиб: "арам ол!", фәләкләрә бујуруб: "тәрпән!". Бу фәрмана табе олараг, онлар әбәди сурәтдә һаман "сүкунәт вә ја "һәрәкәт" һаләтини мүһафизә едирләр.

Низами фәләкләрин һәрәкәтиндән данышараг һәмишә (кәрдишһа), јә'ни "фырланмалар" дејир, вә бу сөзү чәм һалында ишләдир; мәс:

فلک را کرده گردان بر سر خاک   زمین را کرده گردشهای افلاک

Фәләкләри јерин башына фырланан етмиш,
Фәләкләрин фырланмаларыны јер үчүн етмиш.
"Х. вә Ш."

Астрономијадан мә'лумдур ки, планетләр, о чүмләдән Јер өз оху әтрафында вә Күнәш әтрафында фырланмагла, һәм дә Күнәш Системинин вә Галактиканын (Кәһкәшанын) агырлыг мәркәзләри әтрафында фырланырлар. Бунлардан әлавә, фәләкләрин һәлә башга һәрәкәтләри дә вар. Низами Кеосентрик системи гәбул етсә дә, бу һәрәкәтләри јәгин ки, өз мүшаһидәләриндә дујуб, она көрә дә һәр јердә "фырланмалар" јазыр.

Марагды бурасыдыр ки, о, бу фырланмаларын "Јер үчүн" олдуғундан, јә'ни Јерә хидмәт етдијиндән данышыр. Һәр јердә олдуғу кими бурада да Низами тәбиәтә комплекс һалында бахыр, онда олан бүтүн шејләрин бир-бирилә әлагәдар олдуғуну вә бир-биринә тә'сир көстәрдијини гејд етмәк истәјир.

Низами бүтүн сәма чисимләрини "доланан күнбәзләр" адландырыр:

ازین گردنده گنبدهای پرنور   بجز گردش چه شاید دیدن از دور

Бу доланан парлаг күнбәзләрдән,
Доланмагдан башга узагдан нә көрмәк олар?
"Х. вә Ш."

Һәгигәтән, индики күчлү телескоплар вә һәтта ән садә астрономик бору олмајан бир дәврдә сәма чисимләринә бу гәдәр бөјүк мәсафәдән бахдыгда ишыг вә һәрәкәтдән башга онларын һаггында һеч бир шеј билмәк олмурду. Һал-һазырда мүхтәлиф оптик радио вә електрон чиһазлары васитәсилә сәма чисимләри һаггында һәр чүр мә'лумат алмаг, һәтта спектрал анализ васитәсилә онларын тәркибини дә өјрәнмәк имканы вардыр. Лакин Низами сәма чисимләрини јалныз көз илә апарылан (визуал) мүшаһидәләрлә өјрәнирди. Буна бахмајараг о, бу узаг чисимләрин "доланан күнбәзләр", јә'ни күрә шәкилли фырланан чисимләр олдуғуну тә'јин едә билмишдир.

Бурада Низами сәма чисимләринин һәрәкәтини башга јерләрдә ишләтдији (جنبش) "чүнбүш" јә'ни "тәрпәниш" сөзү илә дејил, "кәрдиш" јә'ни "доланма", "фырланма" сөзү илә ифадә едир.

Низами сәма елминдә камил олдуғу үчүн өз

билијинә мәгрур һалда дејир:

همه زیج فلک جدول به جدول   باصطرلاب فکرت کرده ام حل

Бүтүн фәләкләрин зичини чәдвәл-бә-чәдвәл,
Тәфәккүр үстүрлабы илә һәлл етмишәм.
"Х. вә Ш."

Зич — сәма чисимләринин һәрәкәтини вә онларын замандан асылы олан вәзијјәтләрини тә'јин едән астрономик чәдвәллләрдир ки, мүасир әдәбијјатда ефемерид адланыр. Үстүрлаб исә бучаг өлчән чиһаздыр; онун васитәсилә сәма чисимләринин вәзијјәтини (координатларыны) тапырлар. Мүасир әдәбијјатда она астролјабија дејирләр.

Низами өзүнүн дикәр әсәрләриндә дә бу чиһазын адыны чәкир. "Једди көзәл"дә Бәһрамын тә'лим вә тәрбијә алыб камилләшмәсини белә тәсвир едир:

تا چنان بهره مند شد بهرام   کاصل هر علم را شناخت تمام
در نمودار زیج و اصطرلاب   در کشیدی ز روی غیب نقاب

Нәһајәт, Бәһрам (биликдән) о гәдәр бәһрәләнди ки,
Бүтүн елмләрин маһијјәтини өјрәнди.
Зич вә үстүрлаб васитәсилә
Гејб үзүндән нигабы галдырырды.

"J. К."

Низами бурада зич вә үстүрлаб сөзләрини јанјана ишләдир, чүнки зичләрин (чәдвәлләрин) гурулмасында үстүрлабын әмәли фәалијјәти олур.

Үстүрлаб — астрономијада ишләнән гәдим аләтдир. Низами онун гурулушуну јахшы билир, һиссәләри вә ишләмә принсипи илә танышдыр.

Үстүрлаб әсасән једди һиссәдән ибарәтдир. Бу һиссәләрин гәдим адлары бунлардыр:

1) Умм (اُمّ), 2) үзадә (عضاده), 3) сәфајиһ (صفایح) 4) әнкәбут (عنکبوت), 5) фәрәс (فرس), 6) фәлс (فلس). 7) гүтб (قطب).

Бу һиссәләрдән Низами гүтб вә әнкәбут адларыны чох чәкир; мәсәлән, Симнарын устадлығыны вәсф едәрәк белә дејир:

نظرش بر فلک تنیده لعاب   از دم عنکبوت اصطرلاب

Онун нәзәри үстүрлабын әнкәбутунун түпүрчәјиндән
Фәләкләрә тор гурмушдур.

"J. К."

Әнкәбут — әрәбләр һөрүмчәјә дејирләр; бу мүнасибәтлә дә һәмин бејтдә "түпүрчәк" вә "тор" сөзләри ишләнмишдир.

Низами астрономијаны чох севир; онун хәјалы һәмишә көјләрдәдир. Әксәр һалларда о, өз мәгсәдини мүхтәлиф астрономик истилаһлар вә ифадәләрлә изаһ едир. Мисал үчүн Хосровун кәнчлик дөврүндә елм-әдәб өјрәнмәсини тәсвир едәрәк дејир:

ز برگار زحل تا مرکز خاک   فرو خواند آفرینشهای افلاک

Зүһәлин пәркарындан јерин мәркәзинә гәдәр,
Фәләкләрин јаранмышларыны өјрәнди.

"Х. вә Ш."

Јухарыда гејд етдик ки, Низами дөврүндә Уран, Нептун вә Плутон планетләри һәлә кәшф олунмамышды. Сонунчу вә ән узаг сәјјарә (планет) Зүһәл (Сатурн) һесаб олунурду. Одур ки, Низами мүбалигә јаратмаг үчүн дејир ки, Хосров Зүһәлин һәрәкәт "пәркары" (орбити) илә Јерин мәркәзи арасында олан бүтүн јаранмышларын сиррини өјрәнди. Бунунла Низами бүтүн сәјјарәләри нәзәрдә тутур, чүнки онлар Јер илә Зүһәл арасында јерләшир. (шәкил 1).

Бәтләмјус (Птолемеј) моделинә көрә онлар ашағыдакы једди сәјјарәдән ибарәт иди: Ај, Үтарид, Зөһрә, Күнәш, Миррих, Мүштәри, Зүһәл.

Бунларын һәр биринин һәрәкәт мүстәвиси вә орбити, онларын фәләки адланырды. Онларын һамысы бирликдә Низаминин ишләтдији "једди фәләк"дир:

این هفت فلک به پرده سازی   هست از جهت خیال بازی

Бу једди фәләк пәрдәсазлыгда
Хәјалбазлыг үчүндүр.

"Л. вә М."

Низами Јерин вә дикәр сәјјарәләрин күрә шәклиндә олмасыны белә ифадә едир:

از گوی زمین چو بگذری باز   ابر و فلک است در تک و تاز

هر یک بمثابهٔ دگر شرط   افتاده بسان گوی در خط

Елә ки, Јерин кујундан (косундан) кечдин,
Булуд вә фәләкләр гачыб-говмагдадыр.
(Онларын) һәр бири башга бир шәрт нәтиҹәсиндә
Куј (кос) шәклиндә (өз) ҹығырына дүшмүшдүр.

"Л. вә М."

Даһа сонра дејир:

گردون که محیط هفت موج است   چندانکه همی رود در اوج است

گرد ار افق است و گر در اعلاست   هر جا که رود بسوی بالاست

آنجا که جهان خرامی اوست   بالائی او تمامی اوست

بالا طلبان که اوج جویند   بالای فلک جز این نگویند

بر علم فلک گره گشا نیست   خود در همه علم روشنائیست

Асиман ки, једди далга (фәләк) мүһитидир,
Нә гәдәр кетсә (доланса), јенә дә зирвәдәдир.
Истәр үфүгдә олсун, истәр зирвәдә,
Һара кетсә, (үзү) јүксәклијә тәрәфдир.
Каинат ки, онун кәзинти фәзасыдыр,
Онун јүксәклији онун тамамлығыдыр.
Јүксәклик истәјәнләр ки, зирвә ахтарырлар,
Фәләкин зирвәси һаггында бундан
башга (сөз) демирләр.
(Бунлар) фәләк елминдә дүјүн ачмагдыр,
Һәр чүр елмдә бу чүр ајдынлашма вардыр.

"Л. вә М."

Низами "фәләк" сөзү илә бә'зән асиманы, Каинаты бә'зән дә сәјјарәләрин мәсирини (орбитини) ифадә едир. О, бу бејтләрдә сәјјарәләрин чеврәләр үзрә һәрәкәт етдијини көстәрәрәк дејир ки, сәјјарә һара кетсә, "јенә дә зирвәдәдир".

Низами һәм дә нүҹум (астролокија) елминдән хәбәрдар, маһир бир мүнәҹҹимдир. О, Хосров Пәрвизин тәхтә чыхмасы үчүн сечилмиш "хош сааты" белә тәсвир едир:

چو سر بر کرده ماه از برج ماهی   مه پرویز شد در برج شاهی

ز ثورش زهره و ز خرچنگ برجیس   سعادت داده از تثلیث و تسدیس

Ај, балыг бүрҹүндән баш галдыранда,
Пәрвизин ајы шаһлыг бүрҹүнә кечди.
Сәврдән-Зөһрә, Хәрчәнкдән-Борҹис (Мүштәри)
Тәслис вә тәсдис илә она сәадәт кәтирди.

"Х. вә Ш."

Бу бејтләр Хосровун тахтда отурдуғу вахтда сәјјарәләрин һансы бүрҹләрдә олдуғуну вә онларын гаршылыглы вәзијјәтләрини тәсвир едир. Мүасир охуҹуја ајдын олмаг үчүн бу бејтләрә бир гәдәр изаһат вермәк лазымдыр.

Мә'лумдур ки, бир ил әрзиндә Күнәш сәмада

бир гапалы әјри хәт үзәриндә бир там дөвр едир. Онун јолу үзәриндә јерләшән улдуз груплары (бүрҹләр) Зодиак бүрҹләри адланыр. Зодиак бүрҹләри он икидир вә ашағыдакы тәртибле дүзүлмүшдүр:

Һәмәл (Гузу), Сөвр (Буға), Ҹәвза (Әкизләр), Сәрәтан (Хәрчәнк), Әсәд (Шир), Сүнбүлә (Сүнбүл), Мизан (Тәрәзи), Әграб, Гөвс (Охатан), Ҹәдј (Дагкечиси), Дәлв (Долча), Һут (Балыг). (шәкил 3).

3

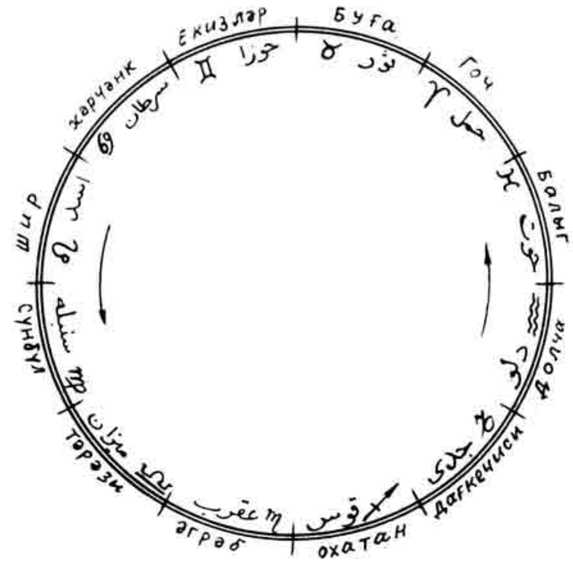

Бу бүрҹләрин һәр бирини Күнәш, тәгрибән, бир ај әрзиндә кечир.

Низаминин јухарыдакы бејтләрдә вердији тәсвирдән мә'лум олур ки, Хосров тахтә чыхан вахтда Ај — Балыг бүрҹүндә, Зөһрә — Буга бүрҹүндә, Мүштәри исә Хәрчәнк бүрҹүндә имиш.

Ики сәјјарә бир бүрҹдә оланда, гәдим мүнәҹҹимләр бу һала "гиран" вә ја "мүгаринә" дејирдиләр. Онлар гоншу бүрҹләрдә јерләшәндә, јә'ни онларын арасындакы буҹаг 60° оланда, онларын бу вәзијјәти "тәсдис" (تسدیس), јә'ни "алтыдабирлик" адланырды. Сәјјарәләрин бу вәзијјәтиндә онларын арасындакы буҹаг 60° олур ки, бу да Зодиак даирәсинин алтыдабир һиссәсидир. "Тәсдис" сөзү дә бурадан әмәлә кәлмишдир.

Сәјјарәләр арасындакы буҹаг 90° оланда, бу вәзијјәтә "тәрби" (تربیع), 120° оланда — "тәслис" (تثلیث) дејилир; чүнки бу һалларда онларын арасындакы буҹаглар Зодиак даирәсинин дөрддәбирини вә үчдәбирини тәшкил едирләр: Тәрби' — дөрддәбирлик, тәслис — үчдәбирлик демәкдир (шәкил 4).

Сәјјарәләр арасындакы буҹаг 180° оланда, онлар Зодиак даирәсинин әкс тәрәфләриндә үз-үзә дурурлар; бу вәзијјәтә "Мүгабәлә" (مقابله), јә'ни "үзбәүзлүк" вә ја "гаршыдурма" дејилир.

Низаминин јухарыда вердији тәсвирдән мә'лум олур ки, Хосров тахтә чыхан вахтда Ај—Зөһрә илә "тәсдис", Мүштәри илә "тәслис" вәзијјәтиндә имиш.

Мүнәҹҹимләр Зөһрә илә Мүштәрини (Борҹиси) хошбәхтлик рәмзи, Мирриx илә Зүһәли бәдбәхтлик рәмзи һесаб едирләр. Одур ки, әввәлинҹи ики сәјјарәјә "Сә'дејн" (سعدین), јә'ни "ики хошбәхт", сонракы ики сәјјарәјә "нәһсејн" (نحسین), јә'ни "ики нәһс" дејирләр.

Низами бу бејтләрдә Зөһрәнин вә Борҹисин Ај илә тәсдис вә тәслис әмәлә кәтирмәсинин Хос-

4

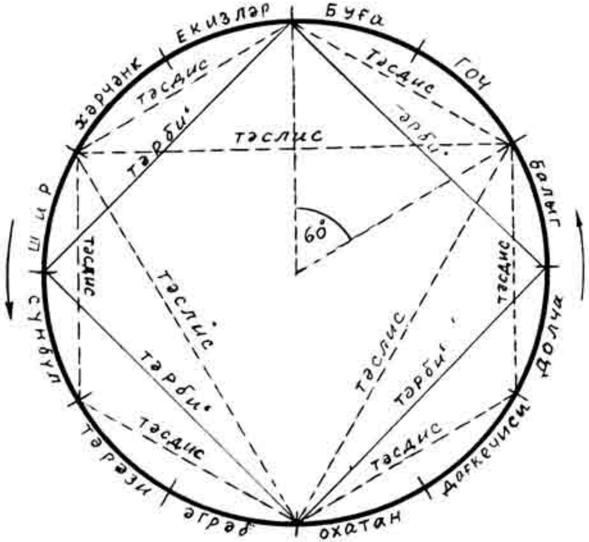

ров үчүн сәадәт рәмзи һесаб едир.
Даһа сонра дејир:

زبرگار حمل خورشید منظور — بدلواند رفکنده بر زحل نور
عطارد کرده زاوّل خطّ جوزا — سوی مرّیخ شیرافکن تماشا

Һәмәлин пәркарындан Күнәш көрүнүрдү,
Дәлвдән Зүһәлә нур сачырды.
Үтарид Чөвза хәттинин әввәлиндә,
Шир бүрчү исә Миррихә тамаша едирди.

"Х. вә Ш."

Бу бејтләрин мәзмунуну вә мәгсәдини баша дүшмәк үчүн бир гәдәр изаһат лазымдыр.

Јухарыда адлары чәкилән 12 Зодиак бүрчү Көј гүббәсиндә бир даирә үзрә дүзүлмүшдүр. Бу даирәјә гәдим астрономијада Мәнтәгәтүл бүруч (منطقة البروج) даирәси дејилир. Бу даирәнин мүстәвиси инди Еклиптика мүстәвиси адланыр. Бу мүстәви сәма екватору илә ики нөгтәдә кәсишир. (шәк. 5). Бу нөгтәләрдән бири (♈ нөгтәси) һәмәл бүрчүнүн әввәлидир; она е'тидали-рәбии" (اعتدال ربیعی), јә'ни "јаз кечә-күндүз бәрабәрлији" дејилир. О бири нөгтә (♎ нөгтәси) Мизан бүрчүнүн әввәлидир; она е'тидали-хәрифи" (اعتدال خریفی) јә'ни "пајыз кечә-күндүз бәрабәрлији" дејилир. Һәмчинин Сәрәтан бүрчүнүн әввәли (♋ нөгтәси) — "ингилаби-сејфи" (انقلاب صیفی), јајын башлангычы (јај күндајанмасы), Чәдј бүрчүнүн әввәли (♑ нөгтәси) исә "ингилаби-шәтәви" (انقلاب شتوی) гышын башлангычы (гыш күндајанмасы) адланыр.

Әкәр ♈ нөгтәсинин ики тәрәфиндә бәрабәр бучаг мәсафәсиндә сәјјарәләр јерләшәрсә, онларын бу вәзијјәтинә "тәназүри-мәтләи" (تناظر مطلعی) дејилир. Әкәр ♋ нөгтәсинин ики тәрәфиндә бәрабәр бучаг мәсафәсиндә сәјјарәләр јерләшәрсә, бу вәзијјәтә "тәназүри-јовми" (تناظر یومی) дејирләр.

Јухарыдакы бејтләрдә сәјјарәләрин тәсвириндән мә'лум олур ки, Хосров тахтә чыхан заман Күнәш һәмәл бүрчүнә дахил олурмуш, јә'ни гә-

5

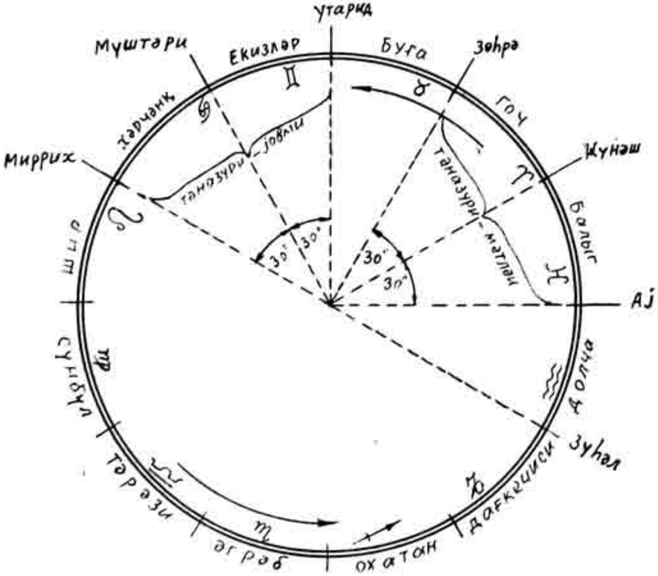

дим тәгвимлә баһарын әввәлинчи күнү — новруз бајрамы имиш. Ај — Балыг бүрчүнә, Зөһрә исә Буга бүрчүнә дахил олурмуш, һәм дә онлар ♈ нөгтәсиндән сагда вә солда 30° бучаг мәсафәләриндә олуб, "тәназүри-мәтләи" тәшкил сдирләрмиш. Дикәр тәрәфдән Үтарид Чөвза бүрчүнүн әввәлиндә, Миррих исә Әсәд бүрчүнүн әввәлиндә имиш вә ♋ нөгтәсиндән һәр ики тәрәфдә 30° бучаг мөсафәсиндә олуб, "тәназүри-јовми" әмәлә кәтирирләрмиш. (шөк. 6).

6

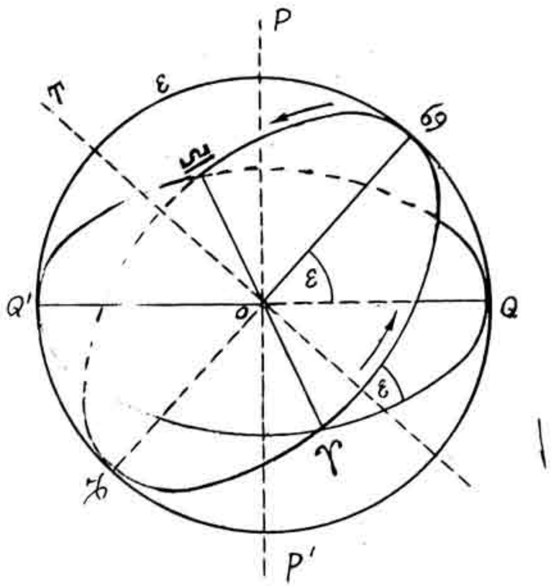

Низаминин тәсвириндән көрүнүр ки, о заман Миррих илә Зүһәл "мүгабәлә" (مقابله) вәзијјәтиндә олуб, онларын һәр икиси Зөһрә илә "тәрби" (تربيع) тәшкил едирләрмиш.

Низами бу бејтләрдә һеј'әт (астраномија), нүчум (астролокија) вә тәгвим елмләринин бүтүн инчәликләрини вермәклә, бәди" елминин үсулларыны мәһарәтлә ишләдиб, јүксәк зөвглә јаратдыгы ифадәләри охучуја тәгдим едәрәк, ону һејран гојур.

Низами сонрадан сәјјарәләрин вәзијјәтини бир даһа дәгигләшдирәрәк дејир:

ذنب مریخ را میکرده درداس   شده چشم زحل همخوابهٔ راس

Зәнәб-Миррихи өз орағына салмышды,
Зүһәлин көзү рә'с илә бир јатагда јатмышды.

"Х. вә Ш."

Мә'лумдур ки, сәјјарәләрин һәрәкәт мүстәвиләри склиптика мүстәвиси үзәринә дүшмүрләр, ондан бир гәдәр дөнмүш вәзијјәтдәдирләр. Одур ки, сәјјарәләрин орбитләри еклиптика мүстәвиси илә ики нөгтәдә кәсиширләр. Гәдим астрономијада бу нөгтәләрин биринә "Зәнәб" (ذنب), о биринә "рә'с" дејирләр. Зәнәб — әрәбҹә "гујруг", рә'с — "баш" демәкдир.

Низами бу бејтдә ширин бир ифадә илә дејир ки, һаман хошбәхт күндә "Зәнәб, Миррихи өз орағына салмышды", Зүһәл исә "рә'с" илә бир јатагда јатмышды", јә'ни бәдбәхтлик рәмзи олан ики нәһсин бири — Миррих, Зәнәбин әсири иди, о бирини — Зүһәли рә'с јухуја вермишди.

Низами астрономија вә нүҹум елминә аид олан мәсәләләри о гәдәр бәдии зөвглә зинәтләндирир ки, охуҹу онларын елми ҹәһәтини јаддан чыхарыб о, фүсункар мисраларын көзәллијинә валеһ олур.

Низаминин јаратдығы бејтләрдә чох вахт сөзләр елә ишләнир ки, онлара мүхтәлиф мә'налар вермәк олур вә бу мә'наларын һамысы о бејтә мүәјјән мәзмун верә билир. Һәм дә бу мәзмунлар үмуми мәтләбдән кәнара чыхмыр. Мисал үчүн о, белә бир сәһнә јарадыр: Хосров һәлә Ширинлә евләнмәкдән габаг овдан гајыдаркән Ширинин гәсринә кириб, онунла көрүшмәк истәјир. Анҹаг о, сәрхош олдуғу үчүн Ширин ону гәсрә бурахмыр вә өзү гәсрин дамына чыхыб, орадан Хосровла данышыр. Хосров она дејир:

در است این طاق ابرو ناگشادن   نطاقی را بطاقی وانهادن

Бәсдир бу гашларынын тағыны ачмамаг,
Һәр таға бир нитаг гојмаг.

"Х. вә Ш."

Бурада "нитаг" — лүғәти мә'нада "кәмәр" (бел) демәкдир. Бу мүнасибәтлә Ҹәббар, јә'ни Орион бүрҹүнүн кәмәриндә олан үч улдуздан бири Нитаг адланыр. Бу мә'наја көрә Низами Ширинин гашларыны — тағa, көзләрини — бу таг ичинә гојулмуш Нитаг улдузуна тәшбиһ едир.

Гәдим астрономијада "Нитаг" һәм дә бир истилаһдыр. Сәјјарәләрин орбитини дөрд һиссәјә бөлүб, һәр һиссәјә бир "Нитаг" дејирләр. Одур ки, сәјјарәләрин орбитинин (чеврәнин) дөрддә бири һәм тағa, һәм дә гаша охшајыр. Бу мә'наны нәзәрдә тутанда, Низами Ширинин гашларыны — нитага, көзләрини — сәјјарәјә тәшбиһ едир.

"Нитаг" һәм дә гәдим заманларда дәбдә олан бир гадын либасынын адыдыр; о либас чох кениш, әтәкләри дә чох узун олармыш. Бу мә'наны нәзәрдә тутанда, ше'рин икинҹи мисрасында шаир Ширинин кејдији нитагын узун әтәкләринин сарај тағлары үстүнә дүшмәсини демәк истәјир.

"Хәмсә"дә бу ҹүр бејтләр чохдур.

Низами өзүнүн нүҹум елминә там мүсәлләт олмасыны, јери кәлдикҹә нүмајиш етдирир. Мисал үчүн Хосров мүнәҹҹимләрә тапшырыр ки, Ширинин тоју үчүн хош бир саат (вахт) тә'јин етсинләр.

Низами бу мәтләби белә дејир:

رصدبندان بدو مشکل گشادند   طلب را طالع میمون نهادند

Рәсәдчиләр (мүнәҹҹимләр) онун
мүшкүлүнү ачдылар,
"Тәләб"'и хош талe' т'ә'јин етдиләр.

"Х. вә Ш."

Тале‘ тә'јин едән заман шәрг үфүгүндә һансы бүрҹүн нечә дәрәҹә вә нечә дәгигә кечмәси тә'јин олунур. Бундан өтрү үч рәгәм јазылыр: бириҹи рәгәм — бүрҹүн нөмрәсини, икинҹи рәгәм — бу бүрҹдән нечә дәрәҹә, үчүнҹү рәгәм исә нечә дәгигә кечмәсини көстәрир.

Низами бу бејтдә дејир ки, рәсәдчиләр "тәләб" (طلب) сөзүнү хош тале‘ сечдиләр; јә'ни "әбҹәд" һесабы илә бу сөзүн бириҹи һәрфи ط =9, икинҹи һәрфи ل =30, үчүнҹү һәрфи исә ب =2 рәгәмләрини тә'јин етдиләр.

Бириҹи рәгәм (9) — Зодиак бүрҹләринин доггузунҹусуну, јә'ни Гөвс бүрҹүнү көстәрир. Демәли, Ширинин тоју үчүн Гөвс бүрҹүнүн 30-ҹу дәрәҹәси вә 2-ҹи дәгигәси ән хош вахт кими сечилмишдир вә онун тале‘ вахты һесаб едилир.

"Једди көзәл" әсәриндә исә Низами Бәһрамын анадан олмасы талејини беләә тәсвир едир:

طالعش حوت و مشتری در حوت — زهره با او چو لعل با یاقوت
ماه با ثور و تیر با جوزا — اوج مریخ در اسد پیدا
زحل از دلو با قوی رایی — خصم را داده باد پیمایی
ذنب آورده روی در زحلش — و آفتاب اوفتاده در حملش
داده هر کوکب از شهادت خویش — همچو برجیس از سعادت خویش
با چنین طالعی که بردم نام — چون ز اقبال زاده شد بهرام
پدرش یزدگرد خام اندیش — پختگی کرد و دید طالع خویش

Онун талеји һут иди, Мүштәри дә һутда,
Зөһрә дә онунла, ләʼл јагутла олан кими иди.
Ај — Өкүз (Буга) бүрҹүндә, Утарид — Ҹөвзада,
Миррихин өвҹү (ән јүксәк вәзијјәти)
Әсәддә заһир иди.
Зүһәл Дәлв бүрҹүнә архаланараг,
Дүшмәни јел кими говмушду.
Зәнәб Зүһәлә тәрәф үз тутмушду.
Күнәш исә һәмәл бүрҹүнә дүшмүшдү.
Һәр улдуз өз шәһадәтини верирди,
Нечә ки, Мүштәри өз сәадәтинә
(шәһадәт верирди).
Адыны чәкдијим беләә бир тале‘ илә
Бәһрам сәадәтлә доғулан заман,
Онун атасы хамбејин Јездкүрд
Агыллы тәрпәниб өз талејини тапды.

"Ј. К."

Бурадан мә'лум олур ки, Бәһрам анадан олан вахт һут (Балыг) бүрҹү шәрг үфүгүндә олуб, Мүштәри вә Зөһрә сәјјарәләри дә һаман бүрҹдә имиш; јә'ни бу ики хошбәхт сәјјарә (сә'дејн) ејни бүрҹдә мүгаринә вәзијјәтиндә имишләр. Буна "мүгарини-сә'дејн" дејирләр вә ән бөјүк хошбәхтлик әламәти һесаб олунур.

Низами бу ики сәјјарәни өз рәнкләринә көрә ләʼл илә јагута тәшбиһ едир.

Һаман вахтда Зәнәб Зүһәл илә мүгабилә вәзијјәтиндә, Күнәш исә һәмәл бүрҹүнә дүшмүш имиш, јә'ни баһарын илк күнү — новруз бајрамы имиш.

Бүтүн бунлар хошбәхтлик әламәти олдуғу үчүн Низами дејир ки, "һәр улдуз Борҹис кими өз сәадәтинә шәһадәт верирди".

Низами "Једди көзәл" әсәриндә Бәһрамын ики шир арасындан таҹ көтүрмәсини вә шаһлыг тахтинә чыхмасыны беләә тәсвир едир:

پیش از آن راصد ستاره شناس — از پی بخت بود داشته پاس

اسدی کرده بود طالع تخت — طالعی دیده بود ثابت بخت

آفتابی در اوج خویش بلند — در قران با عطاردش پیوند

زهره در ثور و مشتری در قوس — خانه از هر دو گشته چون فردوس

در دهم ماه در ششم بهرام — مجلس آراسته به تیغ و به جام

دست کیوان شده ترازو سنج — تخته از خاک تا بکیوان گنج

چون بدین طالع مبارک فال — رفت بر تخت شاه خوب خصال

Улдузлары танығјан мүнәччим габагчадан
(Онун) талејини өјрәнмәк үчүн (улдузлара) бахырды.
Тале "өз тәхтини Шир (бүрчүндә) гурмушду:
(О) әбәди, мөһкәм вә сабит бир тале" иди.
Күнәш өз өвч (нөгтәсинә) учалмышды,
Утарид исә онунла гиран (һалында) иди.
Зөһрә — Буға (бүрчүндә), Мүштәри исә Гөвсдә иди,
Онларын икиси дә өз ханәләрини
чәннәтә дөндәрмишди,
Онунчу (бүрчдә) — Ај; алтынчыда исә
Бәһрам (Марс)
Гылынч вә чам илә мәчлис бәзәмишдиләр,
Кејванын (Сатурнун) әли тәрәзи чәкмәкдә олуб,
Јердән Кејвана гәдәр хәзинә чәкмишди.
Бу мүбарәк фал вә тале' илә
Хошхасијјәт шаһ тәхтә чыхды.

"J. K."

Нүчум (астролокија) елминдән хәбәрдар оланлар билир ки, Ајын вә Күнәшин бир-бирилә олан бу чүр гаршылыглы вәзијјәтләри өн хошбәхт бир тале'дир.

"Искәндәрнамә"дә исә Искәндәрин анадан олма талејини Низами белә тәсвир едиб:

اسد بود طالع خداوند زور — کز او دیدهٔ دشمنان گشت کور

شرف یافته آفتاب از حمل — گرایندهٔ از علم سوی عمل

عطارد به جوزا برون تاخته — مه و زهره در ثور دم ساخته

برآراسته قوس را مشتری — زحل در ترازو به سازیگری

ششم خانه را کرد بهرام جای — چو خدمتگران گشته خدمتگرای

چنین طالعی کامدی نور ازو — چگویم زهی چشم بد دور ازو

Күч мәзһәри олан Әсәд (Шир) онун үчүн
тале' олду,
Душмәнләрин көзү ондан кор олду.
Күнәш һәмәл (бүрчүндә) шәрәф тапмышды,
Елмдән әмәлә тәрәф мејл едирди.
Утарид Чөвза (бүрчүнә) кирмишди;
Ај илә Зөһрә Буға (бүрчүндә) дәмсаз иди.
Мүштәри Гөвс (бүрчүнү) бәзәмишди.
Зүһәл исә Тәрәзи (бүрчү) илә ојнајырды.
Бәһрам (Миррих) алтынчы ханәдә јер тутмушду,
Хидмәтчиләр кими хидмәтә һазыр иди.
Белә бир нур сачан тале',
Нә дејим, гој бәд нәзәрдән узаг олсун.

"И."

Низами Искәндәрин талејини Әсәд бүрчү илә тә'јин едир: јә'ни Искәндәр анадан олан заман Әсәд бүрчү Шәрг үфүгүндә имиш. Күнәш исә һәмәл (Гузу) бүрчүндә "шәрәф" вәзијјәтиндә имиш. Бурадан мә'лум олур ки, Искәндәр новруз бајрамында анадан олуб.

Дикәр сәјјарәләрин, Күнәшин вә Ајын гаршылыглы вәзијјәтләри исә јухарыдакы бејтләрдә тәсвир едилир ки, онларын һамысы бу ушағын хош бир тале‘ илә дүнјаја кәлдијини көстәрир.

Гејд едәк ки, индики заманларда новруз бајрамы, јә'ни баһарын дахил олмасы, Күнәшин һәмәл бүрҹүнә кирмәсинә тәфавүг етмир. Јер күрәси охунун чох јаваш, јә'ни 26000 ил әрзиндә бир там дөвр етмәси сајәсиндә, инди Күнәш һут (Балыг) бүрҹүнә дахил оланда новруз бајрамы олур.

Низаминин јухарыда көстәрдијимиз бејтләри елми мәсәләләрдән әлавә, бәдии ҹәһәтдән чох көзәл вә зәнкиндир. Онун әсәрләриндә бу кими бејтләр чохдур; онларын һамысыны бурада јазмаға имкан јохдур. Бөјүк шаирин елмини вә шаирлик мәһарәтини көстәрмәк үчүн јухарыда бахдығымыз нүмунәләр кифајәт едәр.

IV ФӘСИЛ

НИЗАМИ—УЛДУЗШҮНАС

Сакит вә ајдын кечәләрин улдузлу сәмасынын фүсункар көзәллијини, өнкин фәзаларын дәринлијиндән көз гырпан сеһрли чырагларын ҹазибәдар мәнзәрәсини, һиҹран әләминдән јата билмәјән вә сәјјарәләрлә мүкалимә едән ашигләрин шәбнамәләрини вәсф едәнләр чох олуб, амма Низами кимиси олмајыб.

Низами сәмаја ашигдир, Аја, улдузлара, онларын тәшкил етдији бүрҹләрә — бу нур мүҹәссәмәләринә валеһ вә мәфтундур. О, бир хәјалпәрәст шаир кими, бу мәнзәрәдән руһани зөвг алыр; бир елмпәрәст алим кими, Каинатын әзәмәтиндән вә онда олан бу харигәләрин низамындан, аһәнкдарлығындан һејрәтләнир; бир худапәрәст мө'мин кими, аләмин хилгәти һаггында тәфәккүрә далыр, ону јараданын гүдрәти гаршысында диз чөкүр, ону тәгдир вә тәгдис едир.

Низами улдузшүнасдыр; онун сәмашүнаслығы — бизим мүасир "нәзәри астрономија"ја, улдузшүнаслығы исә "улдуз астрономијасы"на мүвафиг кәлир.

Низами улдузлары, сәманы о гәдәр севир ки, бу үлви мәгамлара пәрваз етмәк вә бу ҹансыз сәма ҹисмләрилә дил тапыб данышмаг арзусу онун јазыларындан охунур. Онун асимана, фәләкләрә, Аја, улдузлара әл атмадығы бир әсәри јохдур.

"Сирләр хәзинәси"ндә Аллаһын тә'рифинә башладығы илк бејтләрдә дејир:

پرده گشای فلک پرده دار　　پردگی پرده شناسان کار

(Аллаһ), пәрдәли фәләкләрин пәрдәсини ачандыр,
Пәрдәли иш биләнләрин пәрдәсини сахлајандыр.

Бурада Низами фәләкләрин көзәллијини бир сәркијә бәнзәдир ки, онун пәрдәсини Аллаһ ачыб, хәлгә нүмајиш етдирир; бу ҹәһәтдән о, "пәрдәачандыр". Лакин инсанлар хәлвәтдә чох налајиг ишләр көрүрләр вә о ишләрин ашкара чыхмасыны истәмирләр; Аллаһ исә о ишләрдән агаһ олдуғу һалда, онларын сиррини сахлајыр, пәрдәләрини ачмыр, онлары халг арасында рисва етмир. Бу ҹәһәтдән Аллаһ "пәрдәләри сахлајандыр".

Низами сөзүнә давам едәрәк дејир:

خنده به غمخوارگی لب نشاند   زهره به خنیاگری شب نشاند

Тәсәлли вермәк үчүн додаға күлүш бәхш етди,
Зөһрәни кечәнин нәвазәндәси етди.

"С. Х."*

Адәмин јаранмасы әһвалатында дејилир ки, Аллаһ тәбәссүмү Адәмә сонралар бәхш етмишдир. Биринҹи мисра бу мәтләбә ишарәдир. Икинҹи мисрада исә бир әфсанәјә ишарә олунур. Онун гыса мәзмуну будур ки, Зөһрә адлы ханәндә вә нәвазәндә, һәм дә чох көзәл бир гадын Һарут вә Марут адлы ики мәләклә достлашыр; онлары јолдан чыхарыб налајиг әмәлләрә вадар етдији үчүн Аллаһ ону ҹансыз сәјјарә шәклинә салыб, көјләрә апармышды.

Бу әфсанәјә көрә Зөһрәни (Венераны) тәсвир едән рәссамлар, ону әлиндә лира вә ја сәнтур тутмуш гадын шәклиндә көстәрирләр.

Низами сәманы вә улдузлар аләмини тәсвир етмәк үчүн Пејғәмбәрин ме'раҹыны ән мүнасиб бир мәгам сечиб. Онун бүтүн әсәрләриндә ајрыҹа ме'раҹнамә бәһсләри вардыр. Бу бәһсләрдә Пејғәмбәрин сәма сәјаһәти бүрҹләрин вә улдузларын тәсвири илә мүшајиәт олунур.

* "Сирләр Хәзинәси" әсәринә ишарәдир.

"Сирләр хәзинәси"ндәки ме'раҹнамәдә belә дејир:

او ستده پیشکش این سفر   از سرطان تاج ز جوزا کمر

О, һәмин сәфәр үчүн пешкәш олараг,
Сәрәтандан — тач, Ҹовзадан исә
белбағы алмышдыр.

"С. Х."

Сәрәтан — Хәрчәнк бүрҹүдүр; јај фәсли башлананда Күнәш Сәрәтан бүрҹүнә дахил олур. Бу вахт Күнәш сәманын ән јүксәк дәрәҹәсинә чатыр. Одур ки, Низами бу бүрҹү асиманын башынын таҹы һесаб едир ки, ону да Пејғәмбәр пешкәш алыр.

Ҹовза исә Екизләр бүрҹүдүр, инди она Орион дејирләр; гәдим заманларда она Ҹовза дејирдиләр. Инсан бәдәнинә охшајан бу бүрҹүн кәмәриндә бир дүз хәтт үзрә Низам, Нитаг, вә Минтәгә адлы үч парлаг улдуз јерләшир. Нитаг — өз лүғәти мә'насына көрә "кәмәр" демәкдир. Одур ки, Низами бу бејтдә "белбағы" (кәмәр) демәклә һәмин улдузлары нәзәрдә тутур.

خوشه کزو سنبل تر ساخته   سنبله را بر اسد انداخته

Хүшәдән (тахыл дәнәләриндән) тәзә
сүнбүл дүзәлдиб,
Сүнбүләни Әсәдин үстүнә атыб.

"С. Х."

Јај фәслинин икинҹи ајында Күнәш Әсәд бүрҹүндә, үчүнҹү ајында исә Сүнбүлә бүрҹүндә олур. Низами бу мисраларда демәк истәјир ки, Пејғәмбәрин ме'раҹы ваге" олан кечәдә Күнәш Әсәд бүрҹүндән чыхыб, Сүнбүлә бүрҹүнә дахил олурмуш, јә'ни јајын үчүнҹү ајы башланырмыш

تاشب ادراجه قدرقدرهست   زهرهٔ شب سنج ترازو بدست

Онун бу кечәсинин нә гәдәр гәдр-гијмәти
олдуғуну билмәк үчүн,
Кечәни чәкән (өлчән) Зөһрә өз
әлиндә тәрәзи тутмушду.

"С. Х."

Биринчи мисрада "гәдәр" вә "гәдр" сөзләри "Гәдр" кечәси мүнасибәтилә ишләнмишдир; Пејғәмбәрин ме'рачы Гәдр кечәсиндә ваге" олуб. Бу барәдә II-чи фәслдә "Ме'рачнамәләр" бәһсиндә әтрафлы мә'лумат верилир.

Икинчи мисрада, "кечәни чәкән (өлчән) Зөһрә" ифадәси она көрә ишләниб ки, Зөһрә сәјјарәси үфүгдән чох јухарылара галхмыр; о, ја сәһәр — шәргдә, ја да ахшам — гәрбдә үфүгдән мүхтәлиф һүндүрлүкдә олур, амма һеч вахт зенитдә олмур.

Шәрг үфүгүндә о, сәһәрә јахын көрүнмәјә башлајыр вә кечәнин гуртардығыны билдирир. Буна көрә ел арасында она "Дан улдузу" дејирләр.

Беләликлә, Зөһрә кечәнин өлчүсүнү хәбәр верән, ону күја "тәрәзидә чәкән" бир сәма чисмидир. Одур ки, Низами ону "кечәни чәкән" адландырыб билдирир ки, ме'рач кечәси Зөһрә Мизан (Тәрәзи) бүрчүндә имиш; күја о, бу кечәнин дәјәрини билмәк үчүн ону һәмин тәрәзидә чәкирмиш.

ریخته نوش ازدم سیسنبری   بردم این عقرب نیلوفری

Сүсәнбәр нәфәсиндән нилуфәр рәнкли
Әгрәбин гујруғуна нуш төкдү.

"С. Х."

Сүсәнбәр (вә ја сисәнбәр) — хош әтрли бир биткидир; ону әгрәб санчмыш адамын јарасына гојуб мүаличә едирләр. Нилуфәр исә су зәнбәгидир. Низами Әгрәб бүрчүнү нилуфәр рәнкиндә тәсвир едир. Әгрәб бүрчүнүн ән парлаг улдузу Гәлбүл-әгрәб ("Әгрәбин үрәји") адланан улдуздур. О, "дәјишән" улдузлардандыр; онун парлаглыг дәрәчәси тез-тез дәјишир. Бу чәһәтдән дә Низами ону нилуфәрә охшадыр.

چون زکمان تیرسبک زخمه ریخت   زهره زبزغاله خوانش گریخت

Еләки, Камандан јүнкүл ох мизраб вурду,
Онун сүфрәсинин Чәпишинин Зөһрәси төкүлдү.

"С. Х."

Бурада Каман — Гөвс (Охатан) бүрчү, Тир исә һәм Ох бүрчү, һәм дә Үтарид планетинин адыдыр. Зөһрә — планет ады олмагла, һәм дә Өд (зәһәр) демәкдир. Икинчи мисрада "зөһрәси төкүлдү" ифадәсилә Низами "өдү јарылды", "бағры јарылды" демәк истәјир.

Чәпиш исә Чәдј (Даг кечиси) бүрчүнә ишарәдир.

یوسف دلوی شده چون آفتاب   یونس حوتی شده زان دلو آب

О (Пејғәмбәр), Күнәш кими Дәлвин Јусуфу олду,
О су Дәлвиндә һутун Јунусу олду.

Дәлв (вә ја Долча) — Зодиак бүрчләринин онбиринчиси, һут (Балыг) исә оникинчисидир. Јусуф вә Јунус — ики пејғәмбәрдир ки, бу бејтдә онларын һәјаты илә әлагәдар олан ишләрә ишарә олунур.

Јусуфу, өзүндән бөјүк гардашлары она һәсәд апардыглары үчүн гујуја салдылар. Лакин о, өлмәди, карванчылар гујудан су чәкәндә, онларын габына (долчасына) отуруб, гујудан чыхды.

Јунус исә өз халгынын она вердији әзијјәтдән хилас олмаг үчүн кәмијә миниб, гачмаг истәди. Лакин кәмидә адам чох вә дәниз далғалы олдуғу үчүн, кәминин гәрг олмаг горхусу варды. Кәмичи бир нәфәрин суја атылмасы илә галанларыны

хилас етмәк тәклифини едәндә, пүшк атдылар. Пүшк Јунуса дүшдү. Ону дәнизә атдылар. Ону бир балыг (заһирән, делфин) удуб, өз гарнында дири сахлады. Бир мүддәт дәнизләрдәкәздирдикдән сонра бир күн ону саг-саламт һалда саһилә чыхарды.

تا به حمل تخت ثریا زده　　لشکر گل خیمه بصحرا زده

Сүрәјја өз тәхтини һәмәлдә гуранда,
Күл ләшкәри сәһрада өз чадырыны гурмушду.
"С. Х."

Сүрәјја — топа һалында олан улдузлардыр ки, һәмәл (Гузу) бүрҹүнүн үстүндә јерләшир — "һәмәлдә өзүнә тәхт гурур". Күнәш исә һәмәл бүрҹүнә дахил оланда, (гәдим тәгвимлә баһар олур), "күл ләшкәри сәһрада чадыр гурур".

Јухарыдакы бејтләрдә Низами өз космик сәјјаһыны (Пејғәмбәри) Зодиак бүрҹләриндә кәздирир вә һәр бүрҹү онун шәклинә вә хасијјәтинә мүнасиб сурәтдә тәсвир едир.

"Хосров вә Ширин" әсәриндә Низами јенә ме'раҹ бәһсинә гајыдыр, амма инди ону тамам башга ифадәләрлә тәсвир едир:

ازین گردابه چون باد بهشتی　　به ساحلگاه قطب آورده کشتی
فلک را قلب درعقرب دریده　　اسد را دست برجبهت کشیده

Бу бурулгандан Беһишт күләји кими
Гүтб саһилинә кәми кәтирди.
Фәләкин Гәлбини Әгрәбдә јарыб,
Әсәдин Ҹәбһәсинә әл чәкди.

"Х. вә Ш."

Гәлб — Әгрәб бүрҹүнүн алфа улдузудур; она Гәлбүл-әгрәб дејирләр. Ҹәбһә исә Әсәд бүрҹүндә Әсәдин ("Шир"ин) алны мәнзиләсиндә олан бир улдуздур, һәм дә Ајын 28 мәнзилиндән бири, јә'ни онунҹусудур.

در رفعت تاج داده مشتری را　　ربوده ز آفتاب انگشتری را
چو یوسف شربتی در دلو خورده　　چو یونس وقفهٔ در حوت کرده
ثریا در رکابش مانده مدهوش　　سرهنگی حمایل بسته در دوش

Јүксәлишлә Мүштәријә таҹ вериб,
Күнәшдән үзүјү гопарыб,
Јусуф кими Дәлвдән бир шәрбәт ичиб,
Јунус кими Һутда бир гәдәр дајаныб,
Сүрәјја онун рикабында биһуш галыб,
Бир сәрһәнкин чијнинә һәмајил бағлајыб.
"Х. вә Ш."

Низами бурада јенә дә Јусуф вә Јунус әһвалатыны гејд едир, "сәрһәнк" (полковник) демәклә Ҹәббар (Орион) бүрҹүнә ишарә едир. Бу бүрҹү, бојнунда "һәмајыл", гылынҹ, белиндә кәмәр олан бир һәрби адам кими тәсвир едирләр. Она көрә дә Низами о "сәрһәнкин чијнинә һәмајил" салыр.

Сонра Низами өз сәјјаһыны даһа да јухарылара апарыр:

به ترکش نسر طائر پر فشانده　　وز او چون نسر واقع بازمانده

Ондан (Пејғәмбәрдән) ашағыда
Нәсри-таир ганад төкүрдү,
Нәсри-Ваге" кими ондан кери галырды.

"Х. вә Ш."

Нәсри-таир Гартал бүрҹүнүн алфа-улдузудур. Мүасир әдәбијјатда она Әл-Таир вә ја Әтајир дејирләр. Сәманын шимал јарымкүрәсиндә олан бу улдузу илин һәр фәслиндә мүшаһидә етмәк олар.

Нәсри-Ваге исә Шелјаг (вә ја Лира) бүрҹүнүн

алфа-улдузудур; мүасир китабларда ону Вега јазырлар.

Көј гүббәсиндә бу улдузларын мөвгеини нәзәрә алараг, Низами дејир ки, Нәсир-Таир Пејғәмбәрдән Нәсри-Ваге кими кери галырды. Нәсри-Ваге доғрудан да Нәсри-Таирдән керидәдир, јә'ни ондан гәрбә тәрәф јерләшир.

"Једди көзәл" әсәриндә дә Пејғәмбәрин ме'рачыны тәсвир едәрәк, Низами өз сәјјаһыны асимана галдырыр вә ардычыл сурәтдә ону бүтүн сәјјарәләрдән кечирир.

Гәдим мүнәччимләр сәјјарәләрин һәр биринә бир рәнк вермишдиләр: Ај — јашыл, Үтарид — фирузә рәнкли, Зөһрә — аг, Миррих — гырмызы, Мүштәри — сәндәл рәнкиндә, Зүһәл — гара, Күнәш исә гызыл рәнкиндә тәсвир едилирди. Низами бунлары нәзәрдә тутмагла сәјјарәләри ашағыдакы бејтләрдә васф едир:

ماه‌را در خط حمایل خویش   داد سرسبزی از شمایل خویش

О, Ајын һәмајил хәттинә,
Өз шәмајилиндән бәхш етди.

Сонра о бири фәләкләрдә олан сәјјарәләрин вәсфинә кечәрәк дејир:

بر عطارد ز نقره‌کاری دست   رنگی از کورهٔ رصاصی بست

Үтаридә өз әлинин күмүш ишләриндән,
Галај күрәси рәнкини бағышлады.

زهره را از فروغ مهتابی   برقعی برکشید سیمابی

Зөһрәнин башына исә
Ај ишығындан чивә рәнкли өртүк салды.

گرد راهش به ترکتاز سپهر   تاج زرّین نهاد بر سر مهر

Онун чапдығы сәма јолларынын тозундан
Күнәшин башына гызыл тач гојду.

سبز پوشید چون خلیفهٔ شام   سرخ پوشی گذاشت بر بهرام

Шам хәлифәси јашыл кејимли олдуғундан,
Гырмызы палтары Бәһрам үчүн сахлады.
"Ј. К."

Бурада Низами "шам хәлифәси" демәклә ики мә'на нәзәрдә тутур. Биринчи мә'нада "шам" — ахшам мә'насындадыр вә "шам хәлифәси" демәкдән мәгсәд Ајдыр: Ај — "јашыл рәнкли" гәбул едилдији үчүн Низами ону "јашыл кејимли" адландырыр.

Икинчи мә'нада "Шам" — Суријјәдәки Шам вилајәтидир. Аббаси хәлифәләри һәмишә јашыл палтар кејдикләри үчүн Низами "јашыл кејимли" сөзү илә һәм дә Шамда отуран Аббаси хәлифәләрини нәзәрдә тутараг белә көзәл бир бејт јарадыб:

مشتری را ز فرق تا سر پای   درد سر دید گشت صندل‌سای

Мүштәрини башдан ајаға гәдәр,
Башы ағрылы көрүб, она сәндәл сүртдү.

"Ј. К."

Кечмиш вахтларда башы ағрыјан адамын алнына вә кичкаһына сәндәл ағачынын тозуну исладыб сүртәрдиләр. Мүштәри сәндәл рәнкли һесаб олундуғу үчүн Низами белә бир ифадә јаратмышдыр.

تاج کیوان چو بوسه زد قدمش   در سواد عبیر زد علمش

Кејванын тачы онун гәдәмини өпәркән,
Онун әләмини (бајрағыны) әнбәр гарасына бојады.

"Ј. К."

Кејван — фарсча Зүһәл (Сатурн) сәјјарәсинин адыдыр; јухарыда дејилди ки, ону гара рәнкдә тәсвир едирләр. Одур ки, Пејғәмбәр онун "әләми-

ни әғбәр гарасына бојаjыр".

"Искәндәрнамә" әсәриндә Низами јенә дә Пеjғәмбәрин ме'рачыны тәсвир едәрәк, ону фәләкләрдән кечирир вә онун јолу үзрә раст кәлдиjи бүтүн сәjjарәләри кеосентрик систем тәртиби илә васф едәрәк дејир:

بدریای هفت اختر آمد نخست   قدم را بهفت آب خاکی بشست

Әввәлчә једди сәjjарә дәнизинә кәлди,
Ајағыны Јерин торпағындан једди су илә јуду.
"И."

رها کرد بر انجم اسباب را   به مه داد گهوارهٔ خواب را

Бүтүн вар јохуну улдузлара пајлады,
Аја јуху бешиjи верди.
"И."

پس آنگه قلم بر عطارد شکست   که اُمّی قلم را نگیرد بدست

Сонра Үтаридин гәләмини сындырды
Ки, үмми һеч өз әлинә гәләм алармы?
"И."

Үмми — јазыб-охумаг билмәjән адама дејәрләр. Пеjғәмбәр савад алмамышды, јазыб-охуја билмирди; она көрә она "үмми" ләгәб вермишдиләр.

Бәдии әдәбиjjатда Үтариди дәбир (катиб) кими тәсвир едирләр. Одур ки, Пеjғәмбәр өзү үмми олдуғу һалда Үтаридин әлинә гәләм алмасыны онун үчүн әдәбсизлик һесаб едир, "гәләмини сындырыр".

طلاق طبیعت به ناهید داد   بشکرانه قرصی به خورشید داد

Наһидә тәбиәт талағы верди,
Шүкүр әламәти олараг, Күнәшә
бир кирдә чөрәк верди.
"И."

Наһид — Зөһрә сәjjарәсидир; јухарыда дејилдиjи кими о, өз күнаһынын мүгабилиндә гадын шәклиндән дөнүб чансыз сәjjарәjә чеврилиб, она "тәбиәт талағы" верилиб. Икинчи мисрада исә "кирдә чөрәк" сөзү илә Низами Күнәшин даирәви гүрсүнә (дискинә) ишарә едир.

به مریخ داد آتش خشم خویش   که خشم اندر آن ره نمیرفت پیش

Өз гәзәбинин атәшини Миррихә верди,
Чүнки гәзәб о јолда ирәли кедә билмирди.
"И."

Миррих гырмызы рәнкли олдуғу үчүн, ону ган, мүһарибә вә гәзәб рәмзи һесаб едирләр. Низами дејир ки, бу гәзәби она Пеjғәмбәр вериб. Ме'рач кечәси о, өз гәзәбини Миррихә верди ки, Аллаһын һүзуруна кедәркән онун тәбиәтиндә гәзәб оларса, бу чүр тәбиәт о мәгама лајиг олмаз.

رعونت رها کرد بر مشتری   نگینی دگر زد بر انگشتری

Тәкәббүрү Мүштәриjә верди,
Үзүjүнә башга бир гаш тахды.
"И."

Јә'ни Пеjғәмбәр Аллаһ һүзуруна кетмәк үчүн өзүнү бүтүн бәшәри һиссләрдән азад етди, һәтта үзүjүнүн гашыны (мөһүрүнү) дә дәjишдирди.

Зөһрәдән фәргли олараг Мүштәри сәманын даһа јүксәк дәрәчәләринә галхыб өз парлаглығыны нүмајиш етдирдиjи үчүн Низами ону "тәкәббүр" адландырыр вә дејир ки, она да бу хасиjjәти ме'рач кечәсиндә Пеjғәмбәр вериб. Јә'ни бәшәрә мәхсус олан бу хисләти Пеjғәмбәр өзүндән тамамилә кәнар едиб, Мүштәриjә бағышлаjыб.

سواد سفینه به کیوان سپرد   بجز گوهر پاک با خود نبرد

(Бу) көминин гаралығыны Кејвана верди,
Пак көвһәрдән башга өзү илә һеч
бир шеј апармады.

"И."

Көрүнүр, "көми" сөзү илә Низами Јер күрәсини демәк истәјир; ахы Күнәш Јери ишыгландырмаса, о әслиндә гарадыр. Һәм дә Јер үзүндә инсанлар пис әмәлләр етдији үчүн Јерин үзү гарадыр.

Низами улдузлар аләминин ән көзәл тәсвирини "Лејли вә Мәчнун әсәриндә "кечәнин вәсфи" бәһсиндә верир. Бу бәһсдә о, бүтүн сәјјарәләри, адлары мәшһур олан парлаг улдузлары вә бүрчләри тәсвир едир; ахан улдузларын дивләрә, шеј-танлара атылан охлар олдуғуну көстәрәрәк беләдејир:

بر دیو شهاب حربه رانده   لاحول ولا ز دور خوانده

Шиһаб дивә һәрбә (ох) атмыш,
Узагдан "ла һәвләә вә ла" охумуш.

"Л. вә М."

Шиһаб — ахан улдузлардыр ки, онлар метеоритләрдән ибарәтдир. Гур'анын 15-чи (һичр) сурәсинин 18-чи ајәсинә әсасланараг Низами онлары дивләрә атылан охлар һесаб едир.

Икинчи мисрадакы әрәбчә сөзләрин мә'насы будур: "Бөјүк олан Аллаһдан башга һеч бир гүввәт вә гүдрәт јохдур".

پروین ز حریر زرد و ازرق   بر سنجق زر کشیده بیرق

Пәрвин сары вә мави ипәкдән
Гызыл сәнчәгә бајраг чәкмиш

"Л. вә М."

Пәрвин бир улдуз топасыдыр ки, бә'зи астрономлар ону Буға бүрчүнә дахил едирләр, бә'зиләри исә она мүстәгил бүрч кими бахырлар.

Бу бүрчә једди улдуз дахилдир; онларын һамысы хырда улдузлардыр, лакин онлар топа һалында олдуғундан парлаг вә чох да көзәл көрүнүрләр. Әрәбләр она Сүрәјја, түркләр вә азәрбајчанлылар Үлкәр, ја да "једди гардаш", руслар — Плејады вә Стожар дејирләр.

Пәрвин јај ајларында кечә сәһәрә јахын баш вурур, пајыз вә гыш ајларында исә ону бүтүн кечә мүддәтиндә мүшаһидә етмәк олар.

Бу улдузлар зәрли бир парчаја бәнзәдији үчүн, Низами ону гызыл сәнчәгә (әләм ағачына) чәкилмиш ипәк бајраға тәшбиһ едир.

Низами бу көзәл улдуз аиләсини чох севир вә өз әсәрләриндә каһ Пәрвин, каһ да Сүрәјја дејә гез-тез онун адыны чәкир.

مه گرد برند زر کشیده   پیرایه از قصب تنیده

Ај өз әтрафына гызыл рәнкли өртүк чәкиб,
Ипәкдән јарашыглы бир зинәт тохумушду.

"Л. вә М."

Бурада Ајын әтрафыны әһатә едән һалә тәсвир едилир; Низами һаләнин хәфиф парылтысыны инчә илмәли сары ипәк парчаја бәнзәдир.

گفتی ز کمان گروهه شاه   یک مهره فتاده بر سر ماه
یا تیر عطارد از کمانش   تیریست که زد بر آسمانش

Сән дејәрдин ки, шаһын каманкуруһәсиндән
Ајын башына бир даш дүшүб
Вә ја Утаридин Тири өз каманындан
Онун асиманына бир Тир вуруб.

"Л. вә М."

Каманкуруһә — сапан, дашатан демәкдир, һәм дә бир улдузун адыдыр. Бурада Ајын үзүндәки

ләкә, Каманкүруһәнин она атдығы даш кими тәсвир едилир.

Сонракы бејтдә Низами даһа бөјүк устадлыг нүмунәси көстәриб. Фарс дилиндә "тир" кәлмәсинин 20-дән чох мә'насы вар; бу бејтдә онларын үчү нәзәрдә тутулуб. Биринчи мисрада "тир", һәм "ох", һәм дә "Үтарид" (Меркури планети) мә'насында ишләниб. Икинчи мисрада исә "Тир" — бир бүрҹүн адыдыр ки, әрәбләр она Сәһм дејирләр. Бу бүрҹ бир дүз хәтт үзәриндә дүзүлмүш улдузлардан ибарәт олдуғу үчүн, ону оха охшадыб, Тир адландырмышлар.

Шаирин тәсвиринә көрә, куја, бу тири асимана тәрәф Тир (Үтарид) өз каманындан бурахмышдыр.

زهره که ستام زین او بود   خوشخو چو خوی جبین او بود

Онун (шаһын) јәһәринин гашы олан Зөһрә
Алнынын тәри кими хош тәбиәтли иди.

"Л. вә М."

Бурада "шаһ" демәклә Ширваншаһ нәзәрдә тутулур.

خورشید چو تیغ او جهانسوز   پوشیده بشب برهنه در روز

Күнәшин гылынҹы дүнја јандыран олдуғу үчүн,
Кечә өртүлү, күндүз исә чылпагдыр.

Низами бу бејтдә мүһүм бир елми мәсәләјә ишарә едәрәк, образлы сурәтдә дејир ки, Күнәш күндүзләр чылпаг олараг өз үзүнү көстәрир, аләми һәм ишыгландырыр, һәм дә гыздырыр. Кечәләр исә о, өз үзүнү өртүб кизләдир ки, дүнја онун истисиндән јанмасын.

Доғрудан да әкәр кечә олмасајды, Күнәш фасиләсиз олараг јер үзәриндәки ҹанлылары гыздырыб һәлак едәрди.

مرّیخ بکینه گرم تعجیل   تا چشم عدوش را کشد میل

Миррих кин илә тә'ҹил едирди ки,
Өз душмәнинин көзүнә мил чәксин.

"Л. вә М."

Јухарыда гејд едилди ки, гырмызы рәнкли Миррих ган вә гәзәб рәмзи сајылыр. Бурада да о, гәзәбли вә дүшмәнләринин көзүнә мил чәкмәјә һазыр олан бир һәрбчи кими көстәрилир.

برجیس بمهر او نگین داشت   کاقبال جهان در آستین داشت

Мүштәри онун мөһүрүнүн (үзүјүнүн) гашы иди,
Дүнјанын сәадәти онун јенкиндә
(донунун голунда) иди.

Кечән бәһсләрдә дејилди ки, Мүштәри хошбәхтлик рәмзидир вә "Сә"дејнин" биридир. Бурада о, јенә дә үзүк гашы, һәм дә мөһүр кими өз саһибинә игбал вә сәадәт кәтирир.

کیوان مسی علاقه انگیز   تا آهن تیغ او کند تیز

Кејван әлагә јарадан (ҹазибәли) бүлөв иди ки,
Онун гылынҹыны итиләсин.

"Л. вә М."

Кејван — Зүһәл сәјјарәсидир; јухарыда дејилдији кими о, нәһс һесаб олунур; она көрә дә онун гылынҹ итиләмәсиндән сөһбәт кедир.

Низами дөврүндә Кејван сонунҹу сәјјарә сајылырды. Уран, Нептун вә Плутон һәлә кәшф едилмәмишди. Одур ки, Низами Кејванын тәсвириндән сонра бүрҹләр һаггында сөһбәтә кечир:

عکس حمل از هلال خنده   بر جیب فلک زهی فکنده

Һәмәлин әкси күлән һилалдан
Фәләкин ҹибинә бир зеһ (кириш) салмышдыр.

"Л. вә М."

"Һәмәл" (Гузу) — Зодиак бүрҹләринин әввәлинҹисидир.

Сонра Низами икинҹи бүрҹүн тәсвиринә кечир:

گاوفلکی چوگاو دریا   گوهر بگلو دُر از ثریا

Фәләкин өкүзү дәрја өкүзү кими
Богазында көвһәр, инҹиси Сүрәјјадыр.

"Л. вә М."

Бурада Низами өкүзлә әлагәдар олан бир әфсанәјә ишарә едир.

Мәшһурдур ки, кују, дәниздә бир нөв өкүз јашајыр ки, о, јалныз кеҹәләр судан чыхыр вә агзындан бир көвһәр чыхарыб јерә гојур. О көвһәр кеҹәнин гаранлыгында әтрафа ишыг сачыр вә өкүз онун ишыгында отламага башлајыр. Бу көвһәрә шәбчыраг дејирләр.

Өкүз бүрҹүнү Низами һәмин өкүзә, бу бүрҹүн јанында олан улдуз топасы Сүрәјјаны исә шәбчыраға тәшбиһ едир.

Сонра үчүнҹү бүрҹү белә тәсвир едир:

جوزا کمر دو رویه بسته   بر تخت دو پیکری نشسته

Ҹәвза икиүзлү кәмәр багламыш,
Гошапејкәр тәхтиндә отурмушдур.

Ҹәвза — Екизләр бүрҹүдүр, бир-бирилә гуҹаглашмыш ики оғлан шәклиндә тәсвир едилир. Она көрә дә шаир "икиүзлү" вә "гоша" пејкәр сөзләри ишләдир.

Бурада јери кәлмишкән Низами Ајын мәнзилләринин тәсвирини дә верир. Мә'лумдур ки, Ај өзүнүн бир там дөвр мүддәтиндә, јә'ни 27 1\3 кеҹә-күндүз әрзиндә сәманын мүәјјән јерләриндән кечир. Онун гапалы дөвр хәттини 28 һиссәјә бөлүб, һәр һиссәсини бир мәнзил адландырыблар. Ајын һәрәкәт јолу (орбити) Зодиак бүрҹләри ичиндә олдуғундан, бу мәнзилләр дә һәмин

бүрҹләрә тәсадүф едир.

Ајын мәнзилләринин адлары ашағыдакы тәртибләдир: 1) Шүртејн, 2) Бутејн, 3) Сүрәјја, 4) Дәбәран, 5) Һәг'ә, 6) Һән'ә, 7) Зира', 8) Нәсрә, 9) Тәрфә, 10) Ҹәбһә, 11) Зүбрә, 12) Сәрфә, 13) Әвва, 14) Сәммак, 15) Гәфр, 16) Зүбана, 17) Әклил, 18) Гәлб, 19) Шулә, 20) Нәаjим, 21) Бәлдә, 22) Забиһ, 23) Бәл', 24) Сәуд, 25) Әхбијә, 26) Мүгәддәм, 27) Мүәххәр, 28) Рәша.

Бу мәнзилләр сәманын һаман јериндә олан улдузларын ады илә адланыр.

Јухарыдакы бејтдә Ҹөвза бүрҹүндән сөһбәт кетдији үчүн, шаир һәмин бүрҹдә јерләшән һәг'ә вә һән'ә мәнзилләринин дә тәсвирини унутмајыр:

هقعه چو کواعب قصب پوش   با هنعه نشسته گوش در گوش

Һәг'ә ипәк кејмиш шух мәмәли гызлар кими
Һән'ә илә гулаг-гулага (јан-јана) отурмушдур.

"Л. вә М."

Һәг'ә вә Һән'ә Ҹөвза бүрҹүндә ики улдуздур ки, Ајын ики мәнзили онларын үстүнә дүшүр.

Сонра Низами нөвбәти бүрҹә кечир:

خرچنگ به چنگل ذراعی   انداخته ناخن سباعی

Хәрчәнк өз Зира' чәнкәли илә
Јыртычы дырнагларыны атмышдыр.

"Л. вә М."

Хәрчәнк — Зодиак бүрҹләринин дөрдүнҹүсү, Зира' исә Ајын једдинҹи мәнзилидир.

نثره به نثار گوهر افشان   طرفه ز طرف دگر زر افشان

Нәсрә көвһәр сәпәрәк нисар едир,
Тәрфә исә дикәр тәрәфдән гызыл сәпир.

"Л. вә М."

Нәсрә — Ајын сәккизинҹи мәнзилинин, һәм дә

бир улдузун адыдыр. Онун јахынлығында исә бир улдуз топасы вардыр ки, Низами онлары Нәсрәнин нисар етдији ҹәвһәрләрә тәшбиһ едир. Бурада Нәсрә хатиринә "нисар" сөзү ҹинас кими сечилмишдир.

Икинҹи мисрада Тәрфә — Ајын доғгузунҹу мәнзили вә орадакы улдузун адыдыр. Бурада да "Тәрфә" хатиринә "тәрәф" сөзү ҹинас кими ишләнмишдир.

جبهه زفروغ جبهت خویش   افروخته صد چراغ در پیش

Ҹәбһә өз алнынын ишығындан
Гаршысында јүз чыраг јандырмышдыр.

"Л. вә М."

Ҹәбһә — Әсәд бүрҹүндә Әсәдин алны мәнзиләсиндә олан бир улдузун, һәм дә Ајын бурада јерләшән 10-ҹу мәнзилинин адыдыр. Ҹәбһә — "алын" демәкдир, бунун хатиринә "ҹәбһәт" (алын) сөзү ишләнмишдир, јә'ни "Ҹәбһә" вә "ҹәбһәт" — ҹинас сөзләр кими сечилмишдир.

"Јүз чыраг" исә Хәрчәнк илә Әсәд бүрҹләри арасындакы топа улдузлара ишарәдир; бу улдузлар Әсәдин гаршысындадыр.

قلب الاسد از اسد فروزان   چون آتش عود عودسوزان

Уд одунда уд јандыран кими,
Гәлбүл-әсәд Әсәддән ишыг алыр.

"Л. вә М."

Уд — бир ағаҹдыр ки, онун оду чох шиддәтли вә ишыглы олур; һәм дә бу ағаҹ јананда хош әтир сачыр. Гәдим заманларда али мәҹлисләрдә уд, әнбәр, мүшк јандырыб, онларын әтрилә мәҹлис әһлинин димағыны гүввәтләндирәр, әһвалируһијјәсини јахшылашдырардылар.

Гәлбүл-әсәд исә Әсәд (Шир) бүрҹүндә Ширин үрәји мәнзиләсиндә олан парлаг бир улдуздур.

عذرارخ سنبله درآن حرف   بی صرفه نکرد دانهٔ صرف

Әзра үзлү Сүнбүл исә о кәнарда
Сәрфәсиз бир дән белә сәрф етмәмишдир.

"Л. вә М.,

Әзра — бакирә гыз демәкдир, һәм дә Сүнбүлә бүрҹүнүн алфа-улдузудур; мүасир астрономијада она Спика дејирләр. Бу улдуз һәмин бүрҹүн лап кәнар бир кушәсиндә јерләшир.

Сәрфә исә Ајын 12-ҹи мәнзили, һәм дә бу бүрҹүн бир улдузудур.

Низами көзәл бәдии бир ифадә јарадараг, Сәрфә хатиринә "сәрф", Сүнбүлә хатиринә "дән" сөзүнү ишләтмишдир.

Низами нөвбәти бүрҹә кечәрәк дејир:

عوا ز نشاط پنج شمشیر   تازی سگ خویش رانده با شیر

Әвва шадлығындан беш ғылынҹла
Өз Тазы итләрини ширлә (биркә) говмуш.

Әвва — сәманын шимал јарымкүрәсиндә олан бүрҹләрдән биридир; мүасир астрономијада она Волопас дејирләр; о, һәм дә Ајын 13-ҹү мәнзилидир. Әвва илә Сүнбүлә бүрҹләри арасында сәпәләнмиш беш улдузу Низами "беш ғылынҹ" илә ифадә едир.

"Тазы итләри" исә Сүнбүлә илә Әвва бүрҹләри арасындакы наһијәдә јерләшән бир бүрҹүн адыдыр.

Низами бүрҹләрин вә Ајын мәнзилләринин тәртиблә вә ардыҹыл сурәтдә тәсвиринә давам едәрәк дејир:

انداخته غفر چون کریمان   شش قرصه به کاسهٔ یتیمان

Ғәфр, сәхавәтли кәсләр кими
Јетимләр касасына алты ғурсә (чөрәк) атмыш.

"Л. вә М."

Ғәфр — Ајын он биринчи мәнзилинин, һәм дә бир улдузун адыдыр. "Јетимләр касасы" вә ја "Дәрвишләр касасы" кичик бир бүрҹдүр ки, инди она "Шимал тачы" дејирләр. Низами бу бүрҹдәки улдузларын сајыны "алты гүрсә" истиарәси илә ифадә едир. Бу улдузлар елә дүзүлмүшләр ки, онларын тәшкил етдији фикур бир ҹамы вә ја касаны хатырладыр. Бүрҹүн ады да бурадан әмәлә кәлмишдир. Бу бүрҹә Фәккә дә дејирләр. Онун јеканә парлаг улдузу да Нәјјирәтүл-Фәккә адланыр. Мүасир астрономијада она Гемма дејирләр.

میزان چو زبان مرد دانا   بگشاده زبانه چون زبانا

Мизан, биликли кишиләрин дили кими
Зүбанаја охшар шәкилдә дил ачмыш.

"Л. вә М."

Мизан (Тәрәзи) — Зодиак бүрҹләринин једдинҹиси, Зүбана исә Ајын он алтынҹы мәнзилидир.

Низами бәдии ифадә јаратмаг үчүн "Зүбана" хатиринә "зәбан" вә "зәбанә" (дил) сөзләрини бу бејтә дахил етмишдир.

اکلیل به قلب تاج داده   عقرب به کمان خراج داده

Әклил Гәлбә тач вермиш,
Әграб исә Камана хәрач вермишдир.

"Л. вә М."

Әклил — Әграб бүрҹүндә олан улдузлардыр ки, Ајын он једдинҹи мәнзили дә орададыр. Онлара "Ҹәнуб тачы" да дејирләр.

Гәлб исә "Әграб"ин үрәји мәнзиләсиндә олан бир гырмызы рәнкли улдуздур; о, һәм дә Ајын он сәккизинҹи мәнзилидир. Бу улдуза "Гәлбүләграб", јә'ни "Әграбин үрәји" ады верибләр, мүасир астрономија китабларында ону "Әнтәрәс" јазырлар. О, Әграб бүрҹүнүн ән парлаг улдузудур. Буна көрә Низами дејир ки, "Әклил Гәлбә тач вермиш", јә'ни бу улдуз шаһ кими парлагдыр; она көрә "Ҹәнуб тачы" она лајиг көрүлмүшдүр.

Каман исә Гөвс вә ја Рами (Охатан) бүрҹүдүр; бу бүрҹ Әграб бүрҹүнүн гоншусудур. Охатан дөнүб, үзүнү Әграбә тутуб, өз оху илә ону һәдәф гәрар вериб. Буна көрә Низами дејир ки, "Әграб Камана хәрач вериб".

Бу бүрҹләрин вәзијјәти еләдир ки, куја Әграб Охатандан гачыб. "Хәрач вермәнин" сәбәби бир дә бу ола биләр ки, Охатан бүрҹүндә улдузларын сајы Әграб бүрҹүнә нисбәтән хејли чохдур.

باصادر و وارد نعایم   بلده دو سه دست کرده قایم

Садирә вә Варидә Нәајимләри илә
Бәлдә ики үчлүк гәрар вермишдир.

"Л. вә М."

Охатан бүрҹүндә һәрәси үч улдуздан ибарәт ики дәстә улдуз вар ки, бунларын биринә "Нәајими-Варидә", јә'ни "Варид олан (кәлән) дәвәгушлар", о биринә "Нәајими-Садирә", јә'ни "Садир олан (кедән) дәвәгушлар" дејирләр. Бу улдузлары су ичмәјә кәлән вә кедән дәвәгушлар дәстәсинә охшадыблар. Әрәбҹә Нүамә — дәвәгушу демәкдир, "нәајим" — онун ҹәм һалыдыр.

Бу бејтдә Бәлдә — Ајын ијирми биринҹи мәнзилидир.

Низами Зодиакын нөвбәти бүрҹүнүн тәсвиринә кечәрәк дејир:

جدی آن سر خود چو بز بریده   کافسانهٔ سربری شنیده

Баш кәсмәк әфсанәсини ешидәрәк,
Ҹәдј өз башыны кечи башы кими кәсмишдир.

"Л. вә М."

Ҹәдј — дагкечиси демәкдир; о, Зодиак бүрҹләринин онунҹусудур. Бу бүрҹә дахил олан улдузлар дагкечисинин кәсилмиш кәлләсини хатырладыр. Низами ширин бир ифадә илә дејир ки,

Чəдј. кечилəрин инсанлар тəрəфиндəн кəсилмəсини ешидиб, өзү өз башыны кəсди ки, башгасынын əлиндə зəлил олмасын; јə'ни дағларда јашајан о мəғрур вə азад ћејван ћеч кəсə тəслим олмаг истəмəди.

دایم زخطر دهان گرفته سعد اخبیه را عنان گرفته

Забиһ горхудан ағзыны тутмуш,
Сə'ди-Əхбијəнин чиловуну тутмуш.

"Л. вə М."

Забиһ — Чəдјин (Кечинин) бојнунун кəсилəн јериндə олан улдуздур; она Сə'ди-Забиһ дејилир; Ајын 22-чи мəнзили дə бурададыр. Сə'ди-Əхбијə исə Дəлв бүрчүндə олан улдуздур ки, Ајын 25-чи мəнзилини тəшкил едир. Бу улдузлар елə јерлəшиб ки, онларын тəшкил етдији хəт Сə'ди-Забиһə кəлиб чыхыр.

Əхбијə—"чадыр" мə'насында олан "хиба" сөзүнүн чəмидир. Шаирин тəсвиринə көрə, куја Сə'ди-Забиһ ағзыны јумараг чадырларын ипини (чиловуну) хатырладан Сə'ди-Əхбијə ипини вар гүввəсилə дартыр.

بلع ارنه دعای بلعمی بود درصبح چرا دو دست بنمود

Бəл' "Бəл"əми дуасыны охумурдуса,
Бəс нə үчүн сəһəр чағы ики əлини галдырмышды?

"Л. вə М."

"Бəл" — Дəлв бүрчүнүн ики голунда јерлəшəн вə Сə'ди-Бəл' адланан улдузлардыр, һəм дə Ајын 23-чү мəнзилидир. Јазын əввəлиндə бу улдузлар сүбһ вахты көрүндүјү үчүн, куја, онлар əллəрини јухары галдырыб Бəл'əми дуасыны охујурлар.

Низами Бəл' сөзүнə чинас олмаг үчүн Бəл'əми дуасыны јада салыр. Бəл'əм ибни Баур, рəвајəтə көрə, Иса пејғəмбəрин заманында мəшһур бир абид иди ки, Шејтан она вəсвəсə едиб јолдан чыхарды, ахырда кафир һалда өлдү.

دلو از گله های آفتابی خاموش لب از دهن پر آبی

Дəлв, Күнəшдəн килејлəнмəкдəн
Ағзына су алмыш, додағы тəрпəнмир.

"Л. вə М."

Дəлв — Зодиак бүрчлəринин он биринчисидир, гышын орта ајында Күнəш бу бүрчдə олур.

Низаминин дедијинə көрə о, јəгин ки, Күнəшдəн аз истилик алдығына көрə килејлидир; лакин дəлвин ичи су илə долудур; одур ки, "ағзына су алыб" данышмыр.

بنوشته دو بیت زیرش از زر کاین هست مقدّم آن مؤخّر

Онун алтында зəрлə ики бејт јазылмышдыр
Ки, бу Мүгəддəмдир, о бири Мүəххəр.

"Л. вə М."

Мүгəддəм (əввəл, габаг) вə Мүəххəр (сонра, дал) — Ајын 26-чы вə 27-чи мəнзиллəри, һəм дə һəмəл бүрчүнүн улдузларыдыр.

خاتون رشا ز نافه داری باطن الحوت در عماری

Рəша ханымы нафəдарлығда
Бəтнул-һут илə бир кəчавəдə иди.

"Л. вə М."

Рəша — Ајын 28-чи мəнзили, һəм дə һут (Балыг) бүрчүнүн бир улдузудур ки, бу бүрчүн Бəтнул-һут (Балығын гарны) адлы улдузуна чох јахындыр. Она көрə дə шаир онлары "бир кəчавəдə" отуртмушдур.

Рəша — əрəбчə "чејран баласы" демəкдир; бу мүнасибəтлə шаир "нафəдарлыг" сөзүнү ишлəдиб. Нафə (көбəк) — чејранын көбəјиндəн ајрылыб дүшəн вə ичиндə мүшк олан балача кисəјə дејилир.

Шаир Рəшаны чејран баласы кими көзəл вə күбар ханымлар мисалында кəчавəдə əјлəшдириб,

Бәтнул-һут илә һәмсөһбәт етмишдир.

بسته به سه پایهٔ هوائی   بطن الحمل از چهار پائی

Бәтнул-һәмал дөрд ајаглы олса да,
Үч һава ајағына бағланмышды.

"Л. вә М."

Бәтнул-һәмәл (һәмәлин гарны) — һәмәл (Гузу) бүрҹүнүн ән парлаг улдузудур. Бу бүрҹүн үстүндә Мүсәлләс (үчбуҹаг) бүрҹү јерләшир: "үч һава ајағы" ифадәсилә шаир һәмин бүрҹә ишарә едәрәк, демәк истәјир ки, һәмәл (Гузу) дөрд ајаглы олмасына бахмајараг, куја о һавада үч ајагдан (Үчбуҹаг бүрҹүндән) асылы шәкилдә галмышдыр.

عیوق به دست زورمندی   برده زهم افسران بلندی

Әјјуг голукүчлүлүклә
Өз һәмтачларындан јүксәјә галхмышдыр.

"Л. вә М."

Әјјуг — Арабачы бүрҹүнүн, һәм дә о наһијәдәки дикәр бүрҹләрин ән парлаг улдузудур. Она көрә Низами ону "голукүҹлү" адландырыр. Бу улдуз һәм дә сәманын шимал јарымкүрәсиндә јүксәк даирәдә јерләшир; одур ки, икинҹи мисрада бу мәтләбә ишарә олунур.

Әјјуг — сәмада тез нәзәрә чарпан көзәл улдуздур; мүасир астраномијада она Капелла дејирләр. Низами өз әсәрләриндә бу улдузун адыны чох чәкир. Ашағыдакы бејтләрдә буну көрмәк олар:

زموج خون که برمیشد بعیوق   پر از خون گشته طاسکهای منجوق

Әјјуга гәдәр јүксәлән ган далғасындан
Бајраг мунҹугунун таслары ганла долмушду.

"Х. вә Ш."

Әјјуг Јер күрәсиндән 44,6 ишыг или мәсафәсиндәдир. Мә'лумдур ки, ишыг санијәдә 300 мин

километр јол кедир. Бу сүр'әтлә кедән ишыг шүасы Әјјугдан бизә 44.6 илдә кәлиб чатыр. Буну билдикдән сонра Низаминин һәмин бејтинә гајыдаг. О јүксәк мүбалиғә (иғраг) формасына әл атараг дејир: Мүһарибә о гәдәр шиддәтли олду ки, ахыдылан ганлардан јаранмыш дәниздә далғалар Әјјуг улдузуна чатырды.

Башга бир јердә дејир:

تو نیز اندر هزیمت بوق میزن   ز چاهی خیمه بر عیوق میزن

Сән дә гачанда биабыр ол,
Бир гују‌дан Әјјуг үчүн чадыр гур.

"Х. вә Ш."

Дикәр бир мәгамда сөјләјир:

ز هر سو دیلمی کرده به عیوق   فروهشته کله چون جعد منجوق

Һәр тәрәфдә дејләми (гуллар)
Әјјуга гәдәр баш галдырмыш,
Башларына бајраг туғу кими папаг гојмушдулар.

"Х. вә Ш."

Низами бүрҹләри вә улдузлары тәсвир едәрәк, кәлиб Ше'ра улдузуна чатыр:

شعری بسیاست یمانی   بی شعر باستین فشانی

Ше'ра Јәмән сајағы илә
Ше'рсиз рәгс етмәкдә иди.

"Л. вә М."

Ше'ра (вә ја Ше'ри) — Бөјүк көпәк (Кәлби-Әкбәр) бүрҹүнүн, һәм дә сәмада көрдүјүмүз бүтүн улдузларын ән парлағыдыр. Мүасир елмдә она Сириус дејирләр. Ше'ра икидир: бири Јәмән вилајәтинин үстүндә олдуғу үчүн Ше'раји-Јәмани, о бири Шам вилајәти үзәриндә көрүндүјү үчүн Ше'раји-Шами адланыр. Бу бејтдә "Јәмән сајағы" ифадәсилә Низами Ше'раји-Јәманини демәк истәјир.

چون فرد روان ستارهٔ فرد   بر فرق جنوب جلوه میکرد

Фәрд улдузу тәк-тәнhа јол кедән шәхс кими
Чәнубун башында чилвәләнирди.

"Л. вә М."

Фәрд (вә ја Әлфәрд) — сәманын чәнуб јарымкүрәсиндә јерләшән Шуча' (су иланы) бүрчүнүн парлаг улдузудур; онун јерләшдији наhијәдә парлаг улдуз тәкчә одур. Фәрд (тәк) ады да бурадан јаранмышдыр.

توقیع سماکها مسلسل   که رامح بود گاه اعزل

Симаклар силсиләви јерләшмәсинә көрә
Каh Рамеh олур, каh да Ә'зәл.

"Л. вә М."

Бурада Низами ики Симак улдузу hаггында данышыр: онлардан бири Симаки-Рамеh адланыр. Мүасир астраномијада исә она Арктур дејирләр. Бу улдуз сәманын шимал гуршагында Әвва вә ја Сәннач адланан бүрчдә јерләшир; бу бүрчә Авропа әдәбијјатында Валопас дејирләр.

Симаки-Рамеh — "Охатан балыгчы" демәкдир: бу улдуза hариси Шимали (Шимал горугчусу) да дејилир. Гырмызы рәнкли бу парлаг улдуз, куја, силаhланыб сәманын шимал hиссәсини мүhафизә едир.

Иконки Симак исә Симаки-Ә'зәл (Силаhсыз балыгчы) адланыр. Бу улдуз Сүнбүлә бүрчүнүн алфа-улдузудур ки, она Әзра да дејирләр: мүасир астраномијада исә Спика адланыр.

نسرین پرنده پرگشاده   طائر شده واقع ایستاده

Ики Нәсрин бири ганад ачыб учур,
Таир олмуш, Ваге исә дајанмышдыр.

"Л. вә М."

Бу көзәл бејтдә Низами ики Нәср (Гартал) улдузу hаггында данышыр. Онларын бири Үгаб, јә'ни Гартал бүрчүнүн ән парлаг улдузудур ки, она Нәсри-таир (учан гартал), мүасир әдәбијјатда исә Әлтајир вә ја Әтајир дејирләр. О бири Шелјаг (Лира) бүрчүнүн алфа-улдузудур ки, Нәсри-Ваге (дүшән гартал), мүасир әдәбијјатда исә Вега адланыр.

قاری بر نعش در سواری   کی دور بود ز نعش قاری

Гари Нә'шин јанында сәваридир.
Гари Нә'шдән нечә узаглашар?

"Л. вә М."

Нә'ш демәклә Низами Бәнатун-нә'ши-кәбир (Бөјүк ајы) бүрчүнә ишарә вурур. Бу бүрчүн јанында бир улдуз вар ки, она Гари (Гур'ан охујан) дејирләр. Куја нә'ши (мејити) мүшајиәт едән кәс (улдуз) она Гур'ан охујур.

Бәнатун нә'ш — "нә'ш гызлары" демәкдир. Бу бүрчдә једди улдуз вар: онларын дөрдү куја, бир нә'ш тәшкил едир, галан үч улдузу исә нә'шин далынча өз аталарынын мејитини мүшајиәт едән гызлара охшадыб, hәмин бүрчә бу ады верибләр. Бу бүрчүн сонунчу улдузу, јахуд hаман "гызларын" үчүнчүсү индики астраномија китабларында Бенетнаш адланыр ки, бу да тәhриф едилмиш Бәнатун-нә'ш сөзүдүр.

Сонра Низами Бәнатун-нә'ш бүрчү илә әлагәдар олараг бу бејти дејир:

سگ کرده سها ز همنشینان
نقادی چشم تیز بینان

Сүhа өз hәмнишинләринә
Ити бахышлы көзләрин тәнгидини дејирди.

"Л. вә М."

Бәнатүн-нә'ш бүрҹүндә Бәнаты ("гызлары") тәшкил едән үч улдузун икинҹисинин јанында чох кичик бир улдуз вар ки, Сүһа адланыр; мүасир әдәбијјатда она Алкор дејирләр. Ән'әнәви олараг көзүн көрмә габилијјәтини вә итилијини бу улдузла тә'јин едирләр; јә'ни ону көрә билән көз ити вә гүввәтли һесаб едилир. Адамлар она чох бахдығы үчүн, куја, о улдуз тәнкә кәлиб, өз јолдашларына шикајәтләнир. Белә бир ширин ифадә илә һәмин улдузун тәсвирини верәрәк, Низами "кечәнин вәсфи" бәһсиндә улдузлар һаггындакы сөһбәтини битирир.

Низами өзүнүн бүтүн әсәрләриндә мүхтәлиф улдузларын адыны чәкир: Пәрвин вә ја Сүрәјја, Әјјуг, Ше'ра, Сүһејл кими улдузлары даһа тез-тез јад едир. Мәсәлән, "Хосров вә Ширин" әсәриндә Ширинин сојунуб чајда чиммәсини тәсвир едән сәһнәдә Низами јенә дә улдузлар аләминә үз тутур:

سهیل از شعر شکرگون برآورد   نفیر از شعری گردون برآورد

Сүһејл кими көзәл бәдәнини палтардан чыхарды,
Сәманын Ше'расы фәрјада кәлди.

"Х. вә Ш."

Сүһејл — Кәми бүрҹүндәки мәшһур парлаг улдуздур. Ону јалныз 37° шимал даирәсиндән ҹәнубда олан өлкәләрдә көрмәк олар. Ше'ра исә, јухарыда дејилдији кими, Бөјүк Көпәк бүрҹүнүн алфа-улдузудур ки, инди она Сириус дејирләр; о, көрдүјүмүз улдузларын ән ишыглысыдыр. Түрк астрономлары ону Гуруг адландырыблар. Ел ичиндә јајын јары олмасыны бу улдузун баш вурмасы илә тә'јин едирләр. Бурадан да Гуруг сөзү тәһриф едиләрәк "гујруг доғуб" ифадәси мәшһур олуб. Доғрудан да јај јары оланда, бу улдуз сәһәр сүбһ вахты Күнәшин габағынҹа көрүнмәјә башлајыр. Бу улдуз чох парлаг олдуғу үчүн, үстү гыллы бир күрәјә охшајыр. Буна көрә

дә она Ше'ра (түклү) ады верибләр. Көрдүјүмүз улдузлар ичәрисиндә парлаглыг ҹәһәтиндән Ше'ра (онун улдуз әдәди — 1,58) биринҹи, Сүһејл (улдуз әдәди — 0,86) икинҹи јердә дурур.

Сүһејл өз көзәллији илә дикәр парлаг улдузлардан фәргләнир. Онун һаггында мүхтәлиф әфсанәләр чохдур. Дејирләр ки, Јәмән вилајәтиндә е'мал едилән зәриф әдимләр (тимачлар, кечи вә гојун дәриләри) бу улдузун шүалары алтына гоујлурмуш; јалныз ондан сонра бу мә'мулат көзәлләшиб, тәравәт әлдә едирмиш.

Низами бу бејтдә дејир ки, Ширин өз Сүһејл бәдәнини палтардан чыхаранда, Ше'ра Сүһејлдән парлаг олмасына бахмајараг, фәрјада кәлди; јә'ни Ширинин көзәл Сүһејл бәдәни гаршысында Ше'ра өз "түклү" олмасындан хәҹил олуб наләетмәјә башлады.

Низами әсәрләриндә бу кими ширин, һәм дә улдузларын хүсусијјәтләри илә әлагәдар олан бејтләр чохдур. Онларын һамысыны бу китабда јазмаға имкан јохдур.

НИЗАМИ — АЛӘМШҮНАС

Каинатын вә онун дахилиндә олан чисмләрин хилгәти, онларын кечмиши, кәләчәји вә һазырда кечирдији инкишаф просесини өјрәнән елм, астрофизика вә ја космолокија адланыр. Ана дилимиздә бу елмә аләмшүнаслыг вә ја кејһаншүнаслыг дејә биләрик (Кејһан-Каинат демәкдир).

Бу елм сон заманлар формалашыб, мүстәгил бир билик саһәсинә чеврилмишсә дә, онун көкләри чох гәдим дөврләрә кедиб чыхыр. Антик дөврүн алимләри, һәмчинин гәдим Һинд вә Чин философлары бу саһәдә өз фикирләрини демишләр, фәрзијјә вә нәзәријјәләр ирәли сүрмүшләр.

Низами дә бу елм саһәсинә биканә галмамышдыр. О, гәдим алимләрин вә философларын дедикләрини вә јазыб гојдугларыны өјрәнмиш, онлары бир-бирилә мүгајисә етмиш, илаһијјат тә'риминә, һәдисләрә вә Гур'ана мүвафиг вә ја мүхалиф олдугларыны мүәјјәнләшдирмишдир. Бүтүн бунлар онун "Искәндәрнамә" әсәриндә ајдын сурәтдә әкс етдирилир.

Әсәрин гәһрәманы Искәндәр бүтүн елмләрдән хәбәрдар бир падшаһдыр; лакин о, өз елми илә кифајәтләнмәјир. Ону мадди аләмин вә бүтүн Каинатын маһијјәти, јараныпы, илк мәншәи, инкишафы вә онун кејфијјәти марагландырыр. Бу саһәдә елми һәгигәтә наил олмаг үчүн өзүнүн е'тибар бәсләдији једди философун иштиракы илә бир елми мәчлис тәшкил едир вә марагландыгы елми мәсәләләр барәсиндә онларын рә'јини сорушур.

Низами бу барәдә белә дејир:

از آن فیلسوفان گزین کرد هفت که برخاطر کس خطائی نرفت

О философлардан о, једди нәфәри сечди
Ки, онларын һаггында һеч кәсин хатиринә бир хәта кәлмәзди.

"И."

Искәндәр о једди алимә мүрачиәт едиб дејир:

به دانندگان راز بنهاد وگفت که تاکی بود راز ما در نهفت
ندانیم کین خرگه گاو پشت چگونه درآمد بخاک درشت

Биличиләрә өз фикрини ачыб деди:
Һачана гәдәр бизим сирләримиз кизли галачаг?
Билмәјәчәјик ки, бу өкүзсагрылы чадыр (асиман)
Бөјүк Јерин үзәринә нечә кәлиб?

О, сөзүнә давам едир:

بگویید هریک بفرهنگ خویش که این کار زآغاز چون بود پیش
بتقدیر حکم جهان آفرین نخست آسمان کرده شد یا زمین

Һәр кәс өз елминә көрә десин
Ки, бу иш башлангычда нечә олуб.
Дүнјаны јараданын һөкмү илә
Әввәлчә асиман јараныб, јохса Јер?

"И."

Искәндәрин бу мүрачиәтиндән сонра Әрәсту сөзә башлајыр:

Әввәлчә јеканә бир һәрәкәт вар иди,
О һәрәкәт о гәдәр давам етди ки,
(ахырда) гошалашды.
Елә ки, һәр ики һәрәкәт бир јерә душду,
Һәр һәрәкәтдән јени бир һәрәкәт мејдана чыхды.

"И."

Бурада икинчи бејтдән мә'лум олур ки, Әрәсту

инди мүасир механикада "резонанс" дејилән һадисә һаггында данышыр.

Сонра дејир:

بجز آنکه آن جنبش خود بود   سه جنبش به یکجای درخورد بود
سه خط زان دو جنبش پدیدار شد   سه دوری در آن خط گرفتار شد
چو گشت آن سه دوری ز مرکز عیان   تنومند شد جوهری در میان
چو آن جوهر آمد برون از نبرد   خردنام او جسم جنبنده کرد

О јеканә һәрәкәтдән әлавә
Үч һәрәкәт бир јердә топланмышды.
О үч һәрәкәтдән үч хәт ашкара чыхды,
О хәттә үч дөврә (даирә) кирифтар олду.
Елә ки, о үч дөврә мәркәздән әјан олду,
Ортада бир чөвһәр пејда олду.
Елә ки, о чөвһәр вурушдан кәнара чыхды,
Әгл онун адыны "һәрәкәт едән чисм" гојду.

"И."

Бу мисралардан көрүнүр ки, Әрәстунун фикринчә һәлә Каинатда һеч бир шеј олмајан вахтда јеканә бир һәрәкәт олуб, сонра онун күчләнмәси сајәсиндә, күја даирәви хәтләр, далғалар јараныб вә онларын мәркәзиндә илк маддә әмәлә кәлиб ки, сонрадан о, формалашараг чисм шәклинә дүшүб.

Сонракы бејтләрдә дејир ки, һаман чисм јенә дә һәрәкәт едәрәк парлаг һала дүшүб вә мәркәзин үстүнә галхыб. Орада ондан һәрәкәт етмәјән һиссәләр ајрылыб, ашағы төкүлүб, һәрәкәт едән парлаг һиссәләр исә даһа да јухары галхыб вә ондан бу асиман, фәләкләр әмәлә кәлиб, һазыркы шәклә дүшүб.

Сонра дејир:

زمیلی که بر مرکز خویش داشت   سوی دائره میل خود پیش داشت
بآن میل کاول گراینده بود   همه ساله جنبش نماینده بود

Өз мәркәзинә олан мејлдән
Даирә тәрәфә өз мејлини давам етдирди.
О мејл ки, әввәлдән өзүндә вар иди, онунла
Һәр ил о һәрәкәт мүшаһидә едилирди.

"И."

Бу мисраларда сөһбәт мәркәзи чазибә гүввәси анлајышындан кедир; сәма чисмләринин даирәви һәрәкәти дә һәмин гүввә илә изаһ едилир.

Мүасир сәма механикасында да сәма чисмләринин чазибә гүввәси вә онларын гаршылыглы тә'сири бу чисмләрин һәрәкәтиндә әсас амилдир.

Низами Әрәстунун фикирләрини давам етдирир:

زگشت سپهر آتش آمد پدید   که آتش ز نیروی گردش دمید
ز نیروی آتش هوائی گشاد   که مانند او گرم دارد نهاد
به نرمی گراینده شد گوهرش   که گردندگی دور باد از سرش
چکید از هوا تری در مغاک   پدید آمد آبی چنین نغز و پاک
چو آسوده گشت آب و دُردی نشست   از آن درد پیدا شد این خاک پست

Фәләкләрин һәрәкәтиндән од әмәлә кәлди,
Атәш һәрәкәт гүввәсиндән мејдана чыхды;
Атәш гүввәсиндән һава әмәлә кәлди
Ки, онун да тәбиәти (од) кими истидир.
Онун көвһәри јумшалмаға мејл етди

Ки, фырланмаг үчүн онун башындан чыхсын.
Һавадан чухур јерләрә бир рутубәт
даммаға башлады,
Бу чүр хош, саф су әмәлә кәлди.
Елә ки, су сакит олду, онун хылты чөкдү.
О хылтдан бу алчаг торпаг заһир олду.
"И."

Бу јығчам вә көзәл бејтләрдә Низами Әрәстунун фикрини, онун "дөрд үнсүрүнүн", јә'ни су, торпаг, од вә һаванын әмәлә кәлмәси тарихини тәсвир едир.

Әрәстунун фикринә көрә бу дөрд үнсүр әмәлә кәләндән сонра онларын һәр бири өз мәркәзиндә гәрар тутуб; јә'ни торпаг илә су — ашағыда, од илә һава — јухарыда јерләшибләр. Сонра бу үнсүрләр бир-биринә гарышыб, онлардан мүхтәлиф биткиләр әмәлә кәлиб, даһа сонра о биткиләрдән һејванлар мејдана чыхыб.

Әрәсту өз сөһбәтинин сонунда дејир:

باندازهٔ عقل نسبت شناس   ازین بیش نتوان نمودن قیاس

Нисбәт билән әглин әндазәсинә көрә,
Бундан артыг фикир сөјләмәк олмаз.
"И."

Әрәстунун бирчә башланғыч мүлаһизәсинин тәнгиди кифајәтдир. Онун фикри беләдир ки, башланғычда јалныз јеканә бир һәрәкәт олуб, сонра бу һәрәкәтдән бир чөвһәр төрәниб. Демәли, маддә һәрәкәтдән сонра јараныб. Бәс онда әввәлчә һәрәкәт едән нә имиш? О, бу суала чаваб вермир.

Әрәстудан сонра Валес данышмаға башлајыр:

چنین گشت برهن ز دانش درست   که جز آب گوهر نبود از نخست
ز جنبش نمودن بجائی رسید   کزو آتشی در تخلخل دمید

چو آتش برون راند برق از بخار   هوائی فرو ماند ازو آبدار
تکاپو گرفت آب از آهستگی   زمین سازور گشت از آن بستگی

Елмдән мәнә белә јәгин олду ки,
Әввәлчә судан башга һеч бир чөвһәр олмајыб,
Онун һәрәкәт етмәјиндән иш бир јерә чатды
Ки, чалхаланма заманы ондан од әмәлә кәлди.
Елә ки, од бухардан илдырымы харичә говду,
Ондан бир сулу (нәм) һава ашағыда галды.
Сонра су чалхаланмагдан галыб, арам олду, донду.
О донмагдан јер јаранды.

Бурадан мә'лум олур ки, Валес дә шејләрин әсасыны һаман дөрд үнсүрдә көрүр вә белә һесаб едир ки, онарын да үчү бир үнсүрдән, јә'ни судан әмәлә кәлиб. Анчаг сујун нечә јарандығындан һеч бир сөз демир.

Сонра Болинас сөзә башлајыр:

نخستین طلسمی که پرداختند   زمین بود و ترکیب از و ساختند
چو نیروی جنبش در او کرد کار   با فسردگی زد در آمد بخار
یکی بخش از و آتش روشنست   که بالاترین طاق این گلشنست
دوم بخش این باد جنبنده ایست   که تا او نه جنبد ندانند کیست
سوم بخش از و آب رونق پذیر   که هستش ز داوری گری ناگزیر
همان قسمت چارمین هست خاک   ز سرکوب گردش شده دردناک

Илкин јаранан тилисм
Јер иди ки, тәркиби ондан дүзәлтдиләр.

Елә ки, һәрәкәт гүввәси она тә'сир етди,
Сыхылмаға башлады вә ондан бухар чыхды.
Ондан јаранан бир һиссә, ишыглы атәшдир
Ки, бу күлшәнин ән јүксәк тағыдыр.
Икинчи һиссә һәрәкәтдә олан јелдир (һавадыр)
Ки, әкәр тәрпәнмәзсә, билинмәз нәдир,
Онун үчүнчү һиссәси рәвнәгли судур
Ки, шәффафлыг ондан гача билмәз.
Дөрдүнчү һиссәси торпагдыр,
Башына дөјүлмәкдән тоза дөнүб, хәстә олуб.

"И."

Болинасын шәрһиндән мә'лум олур ки, илк әввәл Јер вар имиш, сонра ондан дикәр дөрд үнсүр әмәлә кәлиб. Бәс јер өзү һансы маддәдән имиш? О да бу суала чаваб вермир.

Сонра Сократ сөзә башлајыр:

نخستین ورق کافرینش نبود   جز ایزد خداوند بینش نبود
زهیبت برانگیخت ابر بلند   همه برق و باران او سودمند
ز باران او گشت پیدا سپهر   پدید آمد از برق او ماه و مهر
ز مادیتی کز بخار او فتاد   زمین گشت بر جای خویش ایستاد
ازین بیشتر رهنمون ره نبرد   گزافه سخن بر نشاید شمرد

Илк әввәл ки, һеч бир јаранмыш јох иди,
Аллаһын нәзәриндән башга һеч нә јох иди.
(Аллаһын) һејбәтиндән бир бөјүк булуд галхды,
Онун илдырымы вә јағышы фајдалы олду.
Онун јағышындан асиман пејда олду,
Онун илдырымындан Ај вә Күнәш јаранды.
Бухардан дүшән маддијәтдән
Јер әмәлә кәлди вә өз јериндә дајанды.
Бәләдчи бундан артыг јол билмир,
Бош сөз сөјләмәк дә јарамаз.

"И."

Ондан сонра Форфуријус сөзә башлајыр вә шаһы тә'риф етдикдән сонра өз фикрини бу чүр бәјан едир:

کز آن پیشتر کاین جهان شد پدید   جهان آفرین جوهری آفرید
ز پروردن فیض پروردگار   بآبی شد آن جوهر آبدار
دو نیمه شد آن آب جوهرنمای   یکی زیر و دیگر زبر کرد جای
بطبع آن دو نیمه چو کافور و مشک   یکی نیمه تر گشت یک نیمه خشک
ز تری یکی نیمه جنبش پذیر   ز خشکی دگر نیمه آرام گیر
شد آن آب جنبش پذیر آسمان   شد این آرمیده زمین و زمان

Бу дүнја пејда олмагдан габаг
Дүнјаны јарадан бир чөвһәр јаратды.
Аллаһын фејзинин пәрвәриши илә
О саф чөвһәр суја дөндү.
О чөвһәрдән јаранан су ики һиссә олду;
Бир һиссә ашағыда, о бири һиссә
јухарыда өзүнә јер тутду.
Өз тәбиәтинә көрә о ики һиссә кафур
вә мушк кими
Бир һиссә јаш олду, о бири һиссә-гуру.
Бир һиссә јаш (маје') олдуғу үчүн һәрәкәтә кәлди.
О бири һиссә гуру (бәрк) олдуғу үчүн арам олду.
О һәрәкәт едән су асиман олду,
О арам олан исә Јер вә заман олду.

"И."

Бурада "дөрд үнсүр"дән сөз ачылмыр; һәрчәнд су вә јер һаггында данышылыр, лакин од вә һаванын ады чәкилмир.

Нөвбә Һермес (вә ја Һөрмүз) һәкимә јетишир.

Низами бу једди алими "һәким" адландырыр; јә'ни "Һикмәт әһли".

Һермес кичик мүгәддәмәдән сонра өз фикрини бу ҹүр бәјан едир:

برآنم که این طاق دریا شکوه — معلّق چو دودیست بر اوج کوه
به بالای دودی چنین هولناک — فروزنده دودیست صافی و پاک
نقابیست این دود در پیش نور — دریچه دریچه زهم گشته دور
زهر رخنه کز دود ره یافته است — باندازه نوری برون تافته است
همان انجم از ماه تا آفتاب — فروغیست کامد برون از نقاب
وجود آفرینش چو دانم درست — ندانم که چون آفرید از نخست

Бу әгидәдәјәм ки, бу даг әзәмәтли таг (асиман)
Даг зирвәсиндә асылы шәкилдә галан
бир түстү кимидир.
Бу ҹүр горхулу түстүнүн үстүндә
Саф вә пак бир түстү парлајыр.
Бу түстү, ишыгын үзүндә бир нигабдыр.
Бача-бача олуб, бир-бириндән узаглашмышлар,
Түстүнүн һәр бачасындан ки, јол тапыб,
О әндазәдә ишыг харичә дүшмүшдүр.
Һаман улдузлар, Ајдан та Күнәшә гәдәр
Нигабдан харичә чыхан ишыглардыр.
Ону вүҹуда кәтирәни јахшы таныјырам,
Амма билмирәм ки, илк әввәлдә нечә јарадыб.
"И."

Нәһајәт, Әфлатуна нөвбә чатыр. О кириш сөзүндән сонра әсл мәтләбә кечәрәк дејир:

در اندیشهٔ من چنان شد درست — که نا چیز بود آفرینش نخست
گر از چیز چیز آفریدی خدای — ازل تا ابد مایه بودی بجای

Мәним фикримә көрә бу гәнаәтә кәлмишәм ки,
Илк јараныш заманы һеч бир шеј олмамышдыр.
Әкәр Аллаһ шеји шејдән јаратсајды,
Әзәлдән әбәдә гәдәр мајә (маддә)
өз јериндә галарды.
"И."

Сонра дејир ки, доғулмаг, јә'ни шеји шејдән јаратмаг бизә, инсанлара хас олан кејфијјәтдир: иш билән јарадыҹынын буна һеч еһтијаҹы јохдур.

Әфлатун сөзүнә давам едәрәк дејир:

جداگانه هر گوهری را نگاشت — که در هیچ گوهر میانجی نداشت
اگر گیری از برتر موری قیاس — توان شد بدان عبرت ایزدشناس

(Јарадан) ајры-ајрылыгда һәр көвһәри јарадыб
Ки, һеч бир көвһәр (јаранаркән)
арада васитә олмајыб.
Әкәр бир гарышганын ганадына фикир версән,
Ондан ибрәт алыб, Аллаһы таныја биләрсән.

Бу једди алими динләјәндән сонра Искәндәр онларын сөзләринә јекун вурараг дејир ки, мән улдузлар һаггында дүшүнмүшәм вә бу нәтиҹәјә кәлмишәм ки, онлар өз-өзүнә әмәлә кәлмәјиб:

نگارندهٔ دانم که هست از درون — نگارنده‌اش را ندانم که چون

Дахилдә онларын бир нәггашы вар,
Амма нечә нәггаш олдуғуну билмирәм.

"И."

Бүтүн бунлардан сонра Низами өз сөзүнү демәјә башлајыр:

ازین بیش گفتن نباشد پسند   که نقش جهان نیست بی نقشبند

Бундан артыг данышмаг бәјәнилмәз
Ки, бу дүнјанын нәгши нәггашсыз дејил.

"И."

بزرگ آفریننده هرچه هست   ز هرچه آفریده است بالا و پست
نخستین خرد را پدیدار کرد   ز نور خودش دیده بیدار کرد

Бүтүн варлыгларын бөјүк јарадані
Јуксәк вә ја алчаг һәр нә јарадыбса,
Илк әввәл әгли јаратмышдыр,
Өз нуру илә көзләри ачмышдыр.

"И."

Һәр бир мәсәләдә Гур'ана вә һәдисләрә әсасланан Низами бурада да Пејғәмбәрдән рәвајәт едилән бир һәдисә архаланыр: "Аллаһын илк јаратдығы шеј әглдир".

هر آن نقش کز کلک قدرت نگاشت   ز چشم خرد هیچ پنهان نداشت
مگر نقش اوّل کز آغاز بست   کز آن پرده چشم خرد باز بست

(Јарадан) гүдрәт гәләми илә чәкдији
һәр бир сурәти
Әгл көзүндән һеч вахт кизли сахламамышдыр.
Анчаг илк әввәл бағладығы нәгшдән башга ки,
Һәмин пәрдәдән әгл көзүнү бағламышдыр.

"И."

Низами бу бејтләрдә демәк истәјир ки, Аллаһ илк әввәл әгли јарадан вахт һеч бир варлыг јох иди. Әглин маһијјәтини вә јараныш сиррини дә һеч кәс билмәди. Ондан сонра Аллаһ өз јаратдығы шејләрә пәрдә чәкмәјиб, һәр кәс әгл көзү илә онларын хилгәтинә јол тапа биләр. Тәкчә әгл, өзүнүн нәдән ибарәт олдуғуну дәрк едә билмәз. Одур ки, онун һаггында данышмаг лазым дејил.

Сонракы бејтләрдә Низами дејир:

Әгл о јерә јол тапар ки, онун мәсафәсини өлчмәк мүмкүн олсун; гејб јолу исә о гәдәр узагдыр ки, һеч кәсин хәјалы кедиб ораја чата билмәз. Одур ки, әгл саһиби олан кәс көрүлә билмәјән шејә көз јummалыдыр.

Даһа сонра, куја Хызр пејғәмбәр Низаминин мәнзилинә назил олуб, јумшаг-јумшаг данышараг она дејир:

که چندین سخنهای خلوت سگال   حوالت مکن بر زبانهای لال
تو میخاری این سرو را بیخ و بن   بر این فیلسوفان چه بندی سخن

Ки, кизли мә'насы олан бу гәдәр сөзләри
Лал дилләрә һәвалә етмә.
Бу сәрвин көкүнү гурдалајан сәнсән,
Нә үчүн сөзү бу философлара бағлајырсан?

"И."

Беләликлә, гәдим философларын адындан дедији сөзләр үчүн Низами өзүнү Хызрын дилијлә данлајыр. Һәрчәнд бурада философларын адындан дејилән бејтләр Низамијә мәхсусдур, лакин Низами онлара ифтира етмир, бејтләрин мәзмуну онларын нәзәријјәләрини вә дүнја көрүшләрини әкс етдирир.

Низами бу нәзәријјәләрдән јахшы хәбәрдардыр, анчаг онларла разылашмыр. Она көрә дә

онларын сөзләрини тәкрар етмәјин вә "лал дилләрә сөзләр һәвалә гылмагын "мүгабилиндә, кујә Хызр ону данлајыр.

Низаминин сон сөзү будур ки, Аллаһ әглин маһијјәтини инсанлардан кизли сахлајыб, галан шејләрә исә инсан өз әгли илә јол тапа биләр, бу шәртлә ки, әгл онлары дәрк етмәјә гадир олсун. Инсанын јаранмасындан милјард илләр габаг јаранмыш Каинатын хилгәтинә әгл көзү илә јол тапмаг мүмкүн дејил, Низаминин сөзү илә десәк, "бу јолун узунлугуну өлчмәк" ишиндә инсанын әгли ачиздир. Одур ки, Низами јараныш әмәлијјатына әл атмагы мәсләһәт билмир. Амма о, һәр шејә көз јумуб отурмагы да бәјәнмир. Бу барәдә о, "Лејли вә Мәчнун" әсәриндә белә дејир:

زان مایه که طبعها سرشتند   ما را ورقی دگر نوشتند
تا در نگریم و راز جوئیم   سررشتهٔ کار باز جوئیم
بینیم زمین و آسمان را   جوئیم یکایک این و آن را
هر خط که بر ورق کشیده است   شک نیست در این که آفریده است

О мајәдән ки, тәбиәтләри јогурдулар,
Бизим үчүн башга бир вәрәг јаздылар.
Та ки, диггәтлә бахаг, сирр ахтараг,
Ишин учуну ахтарыб тапаг,
Јери вә асиманы көрәк.
Бир-бир буну да, ону да арашдыраг.
Бу вәрәгә чәкилмиш һәр хәтти,
Шүбһә јохдур ки, о јаратмышдыр.

"Л. вә М."

Низами бүтүн хилгәтдә олан камиллији вә көзәллији көрүр, дәрк едир; бу көзәлликдән һәзз алыр вә бу нәтичәјә кәлир ки, бөјүк камал саһиби олан јарадычы өз јаратдыгы шејләри "сыгаллајыб" көзәлләшдирмиш, онлара бир аһәнкдарлыг вә мүвазинәт вермишдир:

کان آینه در جهان که دیده است   کاول نه به صیقلی رسیده است
بی صیقل آینه محال است   هر دم که زنی در این وبال است
بر هر چه نشانهٔ طرازیست   ترتیب گواه سازکاریست

Дүнјада ким елә бир ајна көрүб ки,
Әввәлдән она сыгал (чила) вурулмамыш олсун?
Сыгалсыз ајна мүмкүн дејил.
Бундан башга һәр нәфәс чәксән
(сөз десән) күнаһдыр.
Һәр шејдә бир таразлыг әламәти вар ки,
Бир устадын варлыгына шаһиддир.

"Л. вә М."

Беләликлә, Низами бүтүн варлыгын Аллаһ тәрәфиндән јаранмасына инаныр, хилгәтин сиррини ачмаг вә бу чәтин мәсәләни һәлл етмәк мәс'улијјәтиндән өзүнү хилас едәрәк дејир:

چون رسم حواله شد به رسام   رستی تو ز جهل و من ز دشنام
هر نقش بدیع کایدت پیش   جز مبدع آن در او میندیش
زین هفت پرند پرنیان رنگ   گر پای برون نهی خوری سنگ

Елә ки, рәсм (иши) рәссама һәвалә олунду,
Сән чәһлдән хилас олдун, мән дә мәзәммәтдән.
Гаршына һәр һансы бәдии (көзәл) нахыш чыхса,
Ону јарадандан башгасы һаггында фикирләшмә.
Пәрнијан рәнкиндә олан бу једди пәрәнддән
Ајагыны кәнара гојсан, даша басыларсан.

"Л. вә М."

Пәрнијан–гәдим заманларда Чиндә хүсуси ипәкдән тохунан әлван парчаја дејирләр.

Пәрәнд — чох зәриф вә јумшаг ипәк парчадыр, о, һәм дә шәффаф олурмуш; она көрә асиманлары Низами "једди пәрәнд" адландырыр вә дејир ки, бу ипәк пәрдәләрдән кәнара чыхмаг мүмкүн дејил,. әкәр чыхсан, сәни даша басыб, мәһв едәрләр.

Доғрудан да космик фәзада учан метеоритләр, мүхтәлиф истигамәтләрдә јағыш кими јаған дашлардыр ки, онларын бә'зиси Јерин атмосферинә дахил оланда алышыб јаныр; биз онлары" ахан улдузлар "шәклиндә көрүрүк.

"Сирләр хәзинәси"ндә исә Низами Каинатын јаранышы мәсәләсинә белә башлајыр:

پیشتر از پیشتران وجود   کآب نخوردند ز دریای جود
روز و شب آویزش پستی نداشت   جان و دل آمیزش هستی نداشت
فیض کرم کرده هواسای خویش   قطرهٔ افکنده ز دریای خویش
حالی از آن قطره که آمد برون   گشت روان این فلک نیلگون

Ән биринчи вүҹудлардан даһа әввәл,
О вахт ки, сәхавәт дәрјасындан һәлә
су ичмәмишдиләр,
Күндүз вә кечә ашағыда (јер үзүндә) асылмамышды,
Ҹан вә бәдән варлыгла гарышмамышды;
(Аллаһын) кәрамәти өз фејзини еһсан гылыб,
Өз дәрјасындан бир гәтрә атды.
Хариҹ олмуш о гәтрәдән дәрһал
Мави рәнкли бу фәләк һәрәкәтә кәлди.

"С. Х."

Бурада Низами ашкар шәкилдә дејир ки, Аллаһ бүтүн мадди аләми "өз фејзиндән атдығы бир гәтрәдән" јарадыб. Мә'лум олур ки, бу "гәтрә" гејри мадди олан "Фејз"дән јараныб, јә'ни мадди варлыглар Аллаһын әмрилә јохлугдан јараныб.

Мә'лумдур ки, бизим өлкәдә Низаминин бу фикри илә әввәлләр һеч кәс разылашмазды, маддәнин—материјанын һеч нәдән јаранмасыны Совет елми бахымындан һеч кәс гәбул етмәзди. Лакин Совет елминин сүтунларындан бири, дүнја шөһрәтли алим Ј. Б. Зелдович, вәфатындан бир аз габаг 1986-ҹы илдә "Известија" гәзети үчүн вердији мүсаһибәдә белә демишди: "Парадоксал көрүнсә дә, мәним мүлаһизәләрим вә апардығым һесабламалар мәни бу нәтиҹәјә кәтирмишдир ки, Каинатын маддәси һеч нәдән (јохдан) мејдана чыхмышдыр".*

Бөјүк нүфуза малик олан бу алимин горхагорха дедији бу фикри Низами сәккиз әср бундан габаг ҹәсарәтлә демишдир.

Низаминин сөјләдији "бир гәтрә" мәсәләси чох сәҹијјәвидир. Мүасир астрофизика мүәјјән етмишдир ки, бүтүн Каинатда олан мадди аләм әввәлҹә бир нөгтә шәклиндә олан мәркәздә топланмыш олуб. Сонра нәһәнк бир партлајыш нәтиҹәсиндә бу нөгтәдән маддә (материја) әтрафа атылыб дағылмыш вә бу мадди аләм әмәлә кәлмишдир. Һаман партлајыш нәтиҹәсиндә маддә һәлә инди дә мәркәздән узаглашмагда давам едир. Одур ки, Каинатын һазырки һалына "кенишләнән Каинат" ады верилиб.

Беләликлә, Низаминин "бир гәтрәси" һаман мәркәздә топланмыш илк материјадыр.

Низами һикмәт, кәлам вә илаһијјәт елмләринә камил сурәтдә бәләддир; бу елмләрин тә'лиминә әсасән әввәлдә мөвҹуд олмамыш, сонрадан јаранмыш шејләр сабит галмаз, һәмишә тәбәддүлата

* Бахын: "Известија", №1 1 јанвар 1986-ҹы ил.

ураjар. Одур ки, Низами бу фикирдәдир ки, Каинатын бу һалы әбәди деjил; бир вахт онун индики низами позулачаг, Күнәш вә улдузлар сөнәчәк, дәһшәтли зәлзәлә кәләчәк, нәһәнк бир фәлакәт үз верәчәк, дүнjанын сону чатачаг. Гиjамәт гопачаг.

Бу дәһшәтли күнүн jахынлашан вахтына "ахирәззәман" деjилир. Бу барәдә "Сиррләр хәзинәси"ндә аjрыча бир бәһс вардыр. Бу бәһс белә башланыр:

ای فلك آهسته تراین دورچند   وی زمی آسوده تراین جورچند
درطبقات زمی افکنده بیم   زلزلة الساعة شیء عظیم

Еj фәләк, бир аз jаваш, нә гәдәр дөвр етмәк олар?
Еj Јер, бир аз даjан, нә гәдәр чөвр етмәк олар?
Јерин тәбәгәләринә горху салыб —
"Гиjамәт зәлзәләси чох бөjүк (дәһшәтли) шеjдир".
"С. Х."

Сонунчу мисра Гур'анын 22-чи (һәчч) сурәсинин икинчи аjәсидир ки, Низами ону тәрчүмә етмәдән, еjнилә Гур'анда олдуғу кими әрәб дилиндә верир. Бурада о, Гиjамәт әламәти олараг, фәләкләрин вә Јерин һәрәкәтдән галмасыны вә Јерин гатларында зәлзәлә баш верәчәjини гејд едир.

Даһа сонра деjир:

پیر فلك خرقه بخواهد درید   مهرهٔ گل رشته بخواهد برید
چرخ بزیر آید و یکتا شود   چرخ زنان خاك ببالا شود
رسته شود هر دو سراز دردما   پاك شود هر دو ره از گرد ما

Гоча фәләк өз хиргәсини (чухасыны) чыхарачаг,
Торпаг өз боjунбағысынын сапыны гырачаг.
Чәрх (асиман) Јерә ениб, онунла бир олачаг.
Јер фырлана-фырлана jухары галхачаг.
Һәр икисинин башы бизим дәрдимиздән
хилас олачаг.
Һәр икисинин jолу бизим тозумуздан тәмизләнәчәк.
"С. Х."

Низами jенә дә ахирәззәмана һәср етдиjи бир гәс..әсини белә башлаjыр:

وقت آنست که این مهره ششدر گردد
کعبتین فلك از رقعه مبتر گردد

О вахт чатыб ки, бу мөһрә (даш)
шәшханаjа дүшсүн,
Фәләкин гоша кә'би (зәри) сәһифәдән салынсын.

Бурада Низами "мөһрә" сөзү илә Јер күрәсини, "фәләкин гоша кә'би" ифадәси илә Күнәши вә Аjы демәк истәjир. О, бу мә'налары нәрд оjуну истилаһы илә ифадә едир; чүнки бу дүнjанын ишләрини нәрд оjуну кими бир шеj һесаб едир. Бурада jенә дә Гиjамәт һаггында сөз ачыб деjир ки, Күнәшин вә Аjын өз мәсирләриндән чыхыб Јерин алт-үст олмаг вахты чатмышдыр. Јә'ни Гиjамәт jахынлашмагдадыр.

Сонра деjир:

خاك در کرهٔ آب تشنج گیرد
آب گردکرهٔ خاك مدور گردد

Су күрәсинин торпаг бәнди тәлатүмә кәлсин,
Торпаг күрәсинин дөврәсини су әһатә етсин.

Бу бејтләрдә тәсвир едилән һадисә Гијамәт һадисәсидир ки, Низами бу дәһшәтли фәлакәти Гур'андакы Гијамәт ајәләринин тә'бири илә вәсф едир.

Низами инсанларын ислама јарашмајан ишләр тутдуғуну, Пејғәмбәрин шәриәтинә әмәл етмәдикләрини, һакимләрин зүлмүнү, әдаләтсизлији көрүб дејир ки, инди дүнјанын ахырыдыр, кәрәк ки, Гијамәт гопсун, инсанлардан һесабат чәкилсин, мәзлумларын интигамы залимләрдән алынсын.

Мөвһумата инанмајан вә фанатизми гамчылајан Низами Гијамәт мәсәләсинә елми нәзәрлә бахыр вә белә мүлаһизә едир ки, бир вахт сәма ҹисмләринин өмрү гуртараҹаг, онларын һазыркы низамы дағылаҹаг, Күнәш, Ај, Јер вә дикәр сәјјарәләр арасында олан индики дајаныглы мүвазинәт позулаҹаг. Каинат мигјасында бөјүк бир фәлакәт гопаҹаг ки, она Гијамәт дејирләр.

Мүасир астрофизика елминдә сәма ҹисмләринин ассосиасијасы вә тәкамүлү һаггында олан бу мүлаһизәләр бу фикри тәсдиг едир. Вахтилә бир мәркәздә бир нөгтә һалында топланмыш "бир гәтрә", инди Каинатын ән узаг кушәләриндә әввәлки мәркәздән узаглашан сонсуз һиссәләрә ајрылмышса вә онлар мәркәздән узаглашараг "кенишләнән Каинат" тәшкил едирләрсә, бир вахт бу кенишләнмә дајанаҹаг, сонра һәмин һиссәләр јенидән әввәлки мәркәзә тәрәф мејл едәҹәк, "сыхылан Каинат" дөврү башланаҹаг вә бир мүддәтдән сонра Каинатда олан маддәләр јенә дә бир нөгтәдә топланаҹаг, "коллапс" дејилән һал олаҹаг. Коллапс һалында маддә фантастик дәрәҹәдә сыхылыр. Һесабат көстәрир ки, Јер күрәси коллапс һалына дүшәрсә, о, радиусу 9 мм олан күрәјә чеврилөр. Коллапс һалына дүшмүш маддәнин ҹазибә гүввәси о гәдәр бөјүк олур ки, она јахынлашан һәр бир шеји удур, һәтта, она дүшән

шүалары да удуб, кәнара әкс етмәјир. Буна көрә дә коллапс һалына дүшмүш ҹисми көрмәк олмур. Каинатда белә ҹисмләр мөвҹуд олса да, биз онлары көрә билмәрик.

Көрүнүр, Гијамәт фәлакәти Каинатын вә ја һеч олмазса Күнәш системинин, бәлкә дә Кәһкәшанын коллапс һалына дүшмәси заманы олаҹаг.

Мүасир космолокија бу нәтиҹәјә кәлмишдир ки, "кенишләнән" вә "сыхылан" Каинат, материјанын периодик сурәтдә каһ бир нөгтәдән сонсузлуға, каһ да әксинә јөнәлмиш хүсуси инкишаф мәрһәләләридир вә онун, бәлкә дә тәкамүлүдүр.

Низами Каинатын әмәлә кәлмәси, инкишафы вә бир вахт да онун фәлакәтә уғрајыб дағылаҹағы мәсәләсиндән данышдығы кими, онун һазыркы вәзијјәти илә дә марагланыр: каинатда Јер күрәсинә охшар ҹисмләрин олуб олмамасы мәсәләси дә ону дүшүндүрүр.

"Хосров вә Ширин" әсәриндә Хосров Пәрвиз бу барәдә Бозорк Үмиддән сорушур:

دگر ره گفت کاجرام کواکب   بگو تا بر چه مرکوبند راکب
شنیدستم که هر کوکب جهانیست   جداگانه زمین و آسمانیست

Сонра деди: "Улдузларын күтләси
Де көрүм, һансы минијә минибләр?
Ешитмишәм ки, һәр улдуз бир дүнјадыр,
Ајрыҹа јери вә асиманы вар".

Низами бу суала Бозорк Үмидин дилилә белә ҹаваб верир:

جوابش داد کاین ماهم شنیدیم   درستی را باین قایم ندیدیم
چو واجستیم ازین صورت که حالست   رصد بنمود کاین معنی محالست

Ҹавабында деди: "Буну биз дә ешитмишик,
Доғрулуғуну белә гәт'и көрмәдик.

О сурәт ки, һазырда вар, ахтардығ,
Рәсәд көстәрди ки, бу иш мүмкүн дејил".

"Х. вә Ш."

Биринчи бејтдә улдузларын һансы "миник" үзәриндә отурдуғу сорушулурса да, Низами, нәдәнсә, бу суала чаваб вермир.

Сонракы суалда һәр улдузун "ајрыча јери вә асиманы" барәсиндә сөһбәт кедир. Низами јенә дә Бозорк Үмидин дилилә чаваб верир ки, рәсәдин көстәрдијинә көрә бу, мүмкүн дејил.

Гејд едәк ки, һазырда Каинатын башга јерләриндә Күнәш системинә охшар системләрин мөвчуд олуб олмамасы мәсәләси елмин мүасир проблемләриндән биридир. Бу саһәдә апарылан елми тәдгигат ишләри, ән мүасир вә һәссас чиһазларла апарылан мүшаһидәләр һәләлик мүсбәт нәтичә вермәмишдир.

Америка алимләринин космик фәзаја көндәрдији вә бу јахынларда Нептун планетинин јанындан кечәрәк, онун шәкилләрини Јерә көндәрдији космик кәминин ичиндә мүхтәлиф јазылар, шәкилләр, рәмзләр вә Јер күрәсиндә инсанларын — шүурлу чанлыларын мөвчуд олдуғуну билдирән әламәтләр, рәсмләр, аләтләр гојулмушдур ки, әкәр космик кәми сәма чисмләринин бириндә чанлы вә шүурлу вүчудлара раст кәлсә, онлар бизим варлығымыздан хәбәрдар олсунлар, имканлары олса, бизимлә рабитә дүзәлдиб, әлагә сахласынлар.

Бу сә'јләрдән бу күнә гәдәр гәт'и бир нәтичә әлдә едилә билмәмишдир.

Лакин Низами гәт'и олараг бу суала мәнфи чаваб верир.

Доғрудан да, бәлкә Күнәш системи Каинатда надир вә јеканә бир "меһрибан аиләдир". Белә системләр мөвчуддурса да, онларда һәјат вармы?

Буну кәләчәк көстәрәр.

НИЗАМИ — МУСИГИШҮНАС

Гәдим заманын алимләри өз дөврләриндә мә'лум вә мә'руф олан бүтүн елмләри, о чүмләдән дә мусиги вә рәгс елмләрини өјрәнирдиләр. Бүтүн бу елмләрә камил дәрәчәдә саһиб олландан сонра онлар алим һесаб олунурду.

Одур ки, ислам алимләри ичәрисиндә нәинки мусиги елмини билән, һәтта бу саһәдә ихтисаслашмыш алимләр јетишмишдир. Фараби, Хәлил ибни Әһмәд, Әбул-Фәрәч вә дикәрләри бу чүр алимләрдәндир: Ибни-Сина, Фәхри-Рази кими мәшһур алимләр, һәм дә мусиги биличиләри олублар.

Низами Кәнчәви дә бу чәркәдән кери галмамышдыр. О, дини, дүнјәви, һуманитар вә дәгиг елмләрлә јанашы, һәм дә мусиги биличисидир. Онун әсәрләриндә мүхтәлиф мусиги аләтләринин вә мәгамларынын адларына, мусиги мәчлисләринин тәшкили, гурулушу вә кедиши гајдаларына раст кәлмәк олур.

Низаминин мусигијә мүнасибәти вә онун бу саһәдә билији "Хосров вә Ширин" әсәриндә чох ајдын сурәтдә мејдана чыхыр. Бурада о, мүхтәлиф мусиги аләтләрини вә Барбәдин "ләһн"ләрини пешәкар мусигичи кими тәсвир едир:

درآمد باربد چون بلبل مست
گرفته بربطی چون آب در دست

Барбәд сәрхош бир бүлбүл кими кәлди,
Әлиндә су кими бир бәрбәт тутмушду.

"Х. вә Ш."

Јахуд:

ستا باربد آواز در داد   سماع ارغنون را ساز در داد

Бәрбәдин сетары сәс салды,
О, әргәнун авазыны сазлады.

Бу бејтләрдә Хосров Пәрвизин мәшһур сазәндә вә нәвазәндәси олан Барбәд вә онун чалдыгы аләтләр тәсвир олунур. Бу аләтләр сетар, бәрбат вә әргәнундан ибарәтдир. Сетар инди бә'зи мусигичиләр тәрәфиндән истифадә олунур; лакин бәрбәт вә әргәнун тәмамилә унудулмушдур.

Низаминин дедијинә көрә Барбәдин јүз ләһни вар имиш: онлардан Хосров үчүн отуз ләһн (һава) сечиб чалыр:

ز صد دستان که او را بود در ساز   گزیده کرد سی لحن خوش آواز

О өзүнүн дәмсаз олдугу јүз ләһндән
Отуз хошаваз ләһн сечди.

"Х. вә Ш."

Низаминин тәсвиринә көрә Барбәд бу һавалары чалдыгда каһ инсанлара јени руһ верирди, каһ да онларын һушуну әлиндән алырды. О, бәрбәтин тәсвирини бу бејтдә верир:

به بربط چون ز دخمه سر بر آورد   ز رود خشک بانگ تر بر آورد

(О, өз) бәрбәти илә башыны дәхмәдән чыхаранда,
Гуру багырсагдан тәр (тәзә) сәсләр чыхарырды.

"Х. вә Ш."

Дәхмә — түкдән тохунмуш сандыгдыр; көрүнүр ки, мусиги аләтинин сәси јахшы чыхмаг үчүн сазәндәләр бу чүр сандыгларын ичиндә отуруб чалырлармыш.

Икинчи мисрадан мә'лум олур ки, о вахтлар бәрбәтин телләри гуру багырсагдан олурмуш. Лакин Низами "Хосров вә Ширин"ин әввәлиндә јазыр ки, Хосровун чаван вахтында деһганын евиндә ишрәт етмәсиндән акаһ олан атасы Һөрмүз әмр едир ки, орада чәнк чаланын дырнагларыны сындырсынлар, чәнкин ипәк телләрини гырсынлар:

پس آنگه ناخن چنگی شکستند   ز ردی چنکش ابریشم گسستند

Ондан сонра чәнк чаланын
дырнагларыны сындырдылар,
Чәнкин үзәриндәки ипәк телләри гырдылар.

Бурадан мә'лум олур ки, бу симли аләтин (чәнкин) телләри ипәкдән олурмуш.

Низами Барбәдин ләһнләринин тәсвиринә башлајараг дејир:

چو باد از گنج باد آورد راندی   ز هر بادی لبش گنجی فشاندی

Елә ки, "Кәнчи-бадавәрд"и јад едирди.
Онун додагы һәр јелдән бир хәзинә сачырды.

"Х. вә Ш."

Ләһнләрин бири Кәнчи-бадавәрд адланыр, јә'ни "Јел кәтирән хәзинә". Бу, Хосров Пәрвизин сәккиз хәзинәсиндән бирилир. Бу ад һәмин хәзинәнин әмәлә кәлмәсилә әлагәдардыр.

Хосров Пәрвизин һакимијјәти күчләндикдән сонра гоншуда олан Рум дөвләтинә һүчум етмәјә һазырлашырды. Рум гејсәри өзүнүн бүтүн хәзинәләрини бир кәмијә јүкләдиб гачырыр ки, мүһарибәдә мәғлуб оларса, бу хәзинәләр Хосровун әлинә дүшмәсин. Лакин иш елә кәтирир ки, бир туфан галхыр вә бу јелкән кәмисини гова-гова Пәрвизин гошунлары олан јерә кәтириб чыхарыр. Хосров вурушсуз вә зәһмәтсиз бу хәзинәләрә саһиб олур, адыны да "Јел кәтирән хәзинә" гојур. Бу хош һадисәнин шәрәфинә Барбәд "Кәнчи-бадавәрд" ләһнини ичад едир.

Барбәдин икинчи ләһни Кәнчи-кав адланыр:

چو گنج گاو را کردی نواسنج   برافشاندی زمین هم گاو هم گنج

Елә ки, "Кәнчи-кав" нәвасыны чалырды,
Јер һәм өкүз, һәм дә хәзинә сачырды.

"Х. вә Ш."

Низами јүксәк мүбалигә (ирраг) илә дејир ки, Барбәд "Кәнчи-кав ләһнини о гәдәр көзәл ифадә едирди ки, Јер күрәси өзү вә үстүндә гәрар тутдуғу өкүз* јерин дахилиндә олан хәзинәләри харичә чыхарыб, она нисар едирди.

Үчүнчү ләһн "Кәнчи-сухтә" ("јанмыш хәзинә") адланыр:

ز گنج سوخته چون ساختی راه   ز گرمی سوختی صد گنج را راه

Елә ки, "Кәнчи-сухтә" јолуну тутурду,
Аһын истилијиндән јүз хәзинә јанырды.

"Х. вә Ш."

Јә'ни Барбәд "Кәнчи-сухтә" ләһнини о гәдәр көзәл охујурду ки, ешидәнләрин "аһ" етмәсиндән јүз хәзинә јанырды. Ләһнин ады "јанмыш хәзинә" олдуғу үчүн Низами бу чүр ифадә вә мүбалигә ишләдир.

Дөрдүнчү ләһн "Шадирвани-мирварид" адланыр:

چو شادروان مروارید گفتی   لبش گفتی که مروارید سفتی

Елә ки, "Шадирвани-мирварид" ләһнини охујурду,
Онун додағы дејирди: "Сән мирварид дешдин".

"Х. вә Ш."

Шадирван — али шаһлыг имарәтләринин күнкүрәләринә дејилир. Барбәд бу тәснифи шаһын гәсринин бир күнкүрәсиндә јаратдығы үчүн, она "шадирван" ады вермишди. Бир дәфә о, бу тәснифи Хосров үчүн охујанда, падшаһын о гәдәр хошуна кәлди ки, онун әмри илә Барбәдин башына бир тәбәг мирвари нисар етдиләр. Бу мүнасибәтлә һәмин ләһн "Шадирвани-мирварид" адланмаға башлады.

Бешинчи ләһн "Тәхти-Тагдиси" адланыр:

چو تخت طاقدیسی ساز کردی   بهشت از طاقها در باز کردی

Елә ки, о, "Тәхти-Тагдиси" ләһнини чалырды.
Чәннәт өз тагларынын гапысыны ачырды.

"Х вә Ш".

Тагдис — гәдим фарс дилиндә "таг кими" демәкдир. Хосрова Фиридундан јадикар галан тәхт белә адланырды. О, таг шәкилли иди вә Көј гүббәсини хатырладырды; орада бүтүн сәма чисмләри тәсвир едилмишди.

Низами дејир, Барбәд бу ләһни о гәдәр шурла охујурду ки, Беһишт өз гапыларыны ачыб она гулаг асырды.

Алтынчы ләһн "Нагуси" адланыр:

چو ناقوسی برآورد رنگ آمدی باز   شدی اورنگ چون ناقوس ز آواز

Елә ки, "Нагуси" "өврәнкә" кәлирди,
(Шаһын) өврәнки нагус кими сәсләнирди.

"Х. вә Ш."

Нагус — килсә зәнкинә дејирләр; өврәнк исә "тач" демәкдир, һәм дә бир мусиги мәгамынын адыдыр. Одур ки, Низами бу сөзләрин һәм луғәти мә'насыны, һәм дә бу ләһнләрин адларыны нәзәрдә тутмагла һәмин бејти гуруб. О, дејир ки, Барбәд "Нагуси" ләһниндән "өврәнки"јә кәләндә шаһын өврәнки (тачы) нагус (килсә зәнки) кими сәсләнирди. Бурада шаир шаһын тачыны килсә зәнкинә охшадараг көзәл бир тәшбеһ ишләдиб.

Једдинчи ләһн "Һәггәји-калус" адланыр.

* Гәдим заманларда Јер күрәсинин өкүз үстүндә дурдуғуну күман едирдиләр.

چوتند ازحقهٔ کالوس دادی   شکرکالای اورا بوس دادی

"Һәггәјн-калус" дан гәнд верәндә,
Шәкәр онун мәтаһыны өпүрдү.

"Х. вә Ш."

"Һәггәји-калус" — "ахмаглар мүчрүсү" демәкдир; бә'зән ону "Һәггәји-Кавус" да јазырлар. Лакин Низами икинчи мисрада кала (мәтаһ) сөзүнү чинас кими ишләтдији үчүн, мә'лум олур ки, бу сөз "Кавус" јох, "калус" олмалыдыр. Бу да мусиги истилаһларыны дәгигләшдирмәк үчүн Низаминин хидмәтидир.

Сәккизинчи ләһн,, Маһ бәр куһан" адланыр:

چولحن ازماه برکوهان گشادی   زبانش ماه برکوهان نهادی

"Маһ бәр куһан" ләһнини охујанда
Онун дили Ајы даг үстүнә гојурду.

"Х. вә Ш."

Маһ бәр куһан — "даглар үстә Ај" демәкдир. Низами дејир, Барбәд о гәдәр көзәл охујурду ки, "даглар үстә Ај" ләһнини ифадә едәндә "Ај даглар үстүнә" ениб, онун авазыны ешитмәк истәјирди.

Доггузунчу ләһн "Мүшк данә" адланыр:

چوبرگفتی نوای مشك دانه   ختن گشتی زبوی مشك خانه

Елә ки, "Мүшк данә" нәвасыны охујурду,
Ев мүшк әтриндән Хүтәнә дөнүрдү.

"Х. вә Ш."

Хүтән — өз мүшки илә мәшһур олан вилајәтдир.

چوبرپرده کشیدی ساز نوروز   به نوروزی نشستی دولت آنروز

"Сази-новруз" (ләһнини) пәрдәјә чәкәндә,
Дөвләт о күн новруз сајагы әјләширди.

چونو کردی نوای مهرگانی   ببردی هوش خلق ازمهربانی

"Меһрикани" нәвасыны тәзәләјәндә,
Меһрибанлыгдан халгын һушуну апарырды.

"Х. вә Ш."

Меһрикан — Шәрг өлкәләриндә чох гәдим вахтлардан пајыз фәслиндә кечирилән вә новруз бајрамынын мүгабилиндә гејд олунан бир бајрамдыр. Она көрә дә Низами "Сази-новруз" ләһнинин далынча "Меһрикани" ләһнини дејир.

چوبرمشکویه کردی مشکمالی   همه مشکو شدی پرمشك خالی

"Мушкујә" (ләһнинә) мүшк сүртәндә,
Һамы мүшклү олуб, мүшк рәнкли хал илә долурду.

"Х. вә Ш."

Низами бу бејтдә көзәл бәдии ифадә јарадыб.

"Мүшк хали" ифадәси илә "мүшк рәнкли (гара) хал" демәк истәркән, "хали" (бош) сөзүнү "пүр" (долу) сөзүнүн мүгабилиндә гојуб, тәзад әмәлә кәтирир.

چوبرمروای نیك انداختی بال   همه نیکی بُدی پروای آن فال

Елә ки, "мүрваји-ник" тәрәфә ганад ачырды,
О фалын хош гәдәминдән һәр шеј
јахшылыга кедирди.

"Х. вә Ш."

Мүрваји-ник — "јахшы фал" демәкдир; бу мүнасибәт илә дә икинчи мисрада "фал"а ишарә едилир.

هرآن شب کوگرفتی راه شبدیز   شدندی جملهٔ آفاق شبخیز

Һансы кечә о, "Шәбдиз" јолуну тутурдуса,
О кечә бүтүн дүнја ојаг галырды.

"Х. вә Ш."

Шәбдиз — Хосровун атынын адыдыр; Барбәд бу ләһни һәмин атын тә'рифинә һәср етмишдир.

Шәбдиз "кечә рәнкли" демәкдир; Хосровун аты гара олдуғу үчүн, она бу ады вермишдиләр. Бу мүнасибәтлә дә Низами "Шәбдиз" тәснифинин кечә ифадә едилдијиндән вә халгын ојаг галдығындан данышыр.

Он бешинчи ләһн "Шәби-фәррух" адланыр:

چو دستان در شب فرخ کشیدی   از آن فرخنده تر شب کس ندیدی

Елә ки, "Шәби-фәррух" дастанына башлајарды,
Ондан даһа уғурлу олан бир кечә һеч кәс көрмәзди.

"Х. вә Ш."

Шәби-фәррух — "уғурлу кечә" вә ја "хошбәхт кечә" демәкдир.

Јухарыдакы ики бејтдә кечә илә әлагәдар олан ләһнләри тәсвир етдикдән сонра Низами күндүзә кечир:

چو روز آرایش خورشید راهی   در آرایش بدی خورشید ماهی

Елә ки, күндүз "Арајиши-Хуршид" јолуну
Бәзәмәјә башлајырды, Күнәш бир Ај олурду.

"Х. вә Ш."

Арајиши-Хуршид — "Күнәшин бәзәји" демәкдир. Низами дејир ки, Барбәд бу "Күнәш бәзәји" тәснифини о гәдәр көзәл охујурду ки, Күнәш өз көзәллијини вә ишығыны итириб, Аја чеврилирди.

چو گفتی نیمروز مجلس افروز   خرد بیخود شدی تا نیمهٔ روز

Елә ки, мәчлис ишығландыран "Нимруз"у охујурду,
Күнортаја гәдәр әгл өзүндән хәбәрсиз олурду.

"Х. вә Ш."

Нимруз — "күнорта" демәкдир; бу мүнасибәтлә дә Низами икинчи мисраны ишләтмишдир.

چو بانگ سبزه در سبزه شنیدی   ز باغ خشک سبزه بر دمیدی

"Сәбзә дәр сәбзә" ләһнинин ешидәндә,
Гуру бағда сәбзәләр көјәрирди.

"Х. вә Ш."

Низами бу бејтдә "гуру" вә "сәбзә" сөзләрилә тәзад јаратмышдыр.

چو قفل رومی آوردی در آهنگ   گشادی قفل گنج از روم و از زنگ

"Гүфли-Руми" аһәнкини охујанда,
Рум вә Зәнк хәзинәләринин гыфылыны ачырды.

"Х. вә Ш."

Гүфли-Рум — "Рум гыфылы" демәкдир; зәнк исә Зәнкбар вә ја инди дејилдији кими Зәнзибар өлкәсидир. Низами дејир ки, Барбәд охујанда Рум вә Зәнзибар хәзинәләринин гыфыллары ачылыб, Барбәдин башына көвһәрләр нисар етмәк истәјирдиләр.

چو بر دستان سروستان گذشتی   صبا سالی به سروستان نگشتی

Елә ки, "Сәрвистан" дастанына кечирди,
Сәһәр јели даһа бир ил сәрвистана доланмырды.

"Х. вә Ш."

Сонра сәрвлә әлагәдар олан башга ләһнә кечәрәк Низами белә дејир:

چو بر سرو سهی بنواختی ساز   سهی سروش خطی دادی به خون باز

"Сәрви-сәһи" (ләһнини) сазлајанда,
Онун сәрв гамәти јени бир гана фәрман хәтти верирди.

"Х. вә Ш."

Јә'ни о, "Сәрви-сәһи" (гамәтли сәрв) ләһнини о гәдәр көзәл чалыб охујурду ки, гәдди-гамәтли сәрвләр хәчаләтдән өлүрдүләр, онларын гәтлинә фәрман јазмыш олурду.

چو کردی رامش جان را روانه   ز رامش جان فدا کردی زمانه

Елə ки, "Рамиши-чан" (ләһнини) јола салырды,
Зəманə шадлыгдан она чан гурбан едирди.

"Х. вə Ш."

چو نوشین باده را در جام بستی   خمار بادهٔ نوشین شکستی

"Нушин-бадə" (ләһнини) чама бағлајанда,
Дүнјə кечəки бадəнин хумарыны сындырырды.

"Х. вə Ш."

Бурада Низами "бадə" мүнасибəтилə "чам" сөзү ишлəдир вə бу сөзлə чалғы алəтинин (бəрбəтин) чөмчəсини нəзəрдə тутур.

Сонра Низами "дүнəн кечəки хумардан" јенə күндүзə гајыдыр вə белə дејир:

چو بازش رای فرخ روز گشتی   زمانه فرّخ و فیروز گشتی

Онун ро'ју "Фəррух-руз" олунча,
Зəманə јенə дə шад вə уғурлу олурду.

"Х. вə Ш."

Фəррух-руз — "хошбəхт күн" вə ја "уғурлу күн" демəкдир. Икинчи мисра да һəмин мə'наја көрə гурулмушдур.

چو کردی غنچهٔ کبک دری تیز   ببردی غنج کبکان دلاویز

"Гөнчəји-кəбки-дəри" (ләһнини) ишə саланда,
Үрəк чəкəн кəкликлəрин ишвəсини апарырды.

"Х. вə Ш."

Кəбки-дəри — кəклик гушунун чох гəшəнк бир нөвүдүр; она көрə дə шаир икинчи мисрада онун ишвəсиндəн данышыр:

چو بر نخجیرگان تدبیر کردی   بسی چون زهره را نخجیر کردی

"Нохчиркан" ләһнинə башлајанда
Бир чох Зөһрə кимилəри овлајырды.

"Х. вə Ш."

Нəхчир — ов демəкдир; икинчи мисра да елə һəмин мүнасибəтлə гурулуб.

چو زخمه راندی از کین سیاوش   پر از خون سیاوشان شدی گوش

Елə ки, "Кини-Сијавуш" ләһнинə мизраб вурурду,
Гулаглар Сијавуш ганы илə долурду.

"Х. вə Ш."

"Кини-Сијавуш" — Фирдовсинин "Шаһнамə" əсəриндə тəсвир едилəн наһаг өлдүрүлмүш Сијавушун хатиринə һəср олунан тəснифдир.

چو کردی کین ایرج را سرآغاز   جهان را کین ایرج نو شدی باز

"Кини-Ирəч" ләһнини башлајанда,
Дүнјада Ирəчин кини тəзəлəнирди.

"Х. вə Ш."

"Кини-Ирəч" — "Шаһнамə"дə тəсвир едилəн вə гардашлары тəрəфиндəн өлдүрүлəн Ирəч һаггында бəстəлəнмиш "ләһндир".

چو بر کیخسروی آواز دادی   به کیخسرو روان را باز دادی

"Кејхосрови" ләһни илə аваз едəндə,
Кејхосрова тəзəдəн руһ верирди.

"Х. вə Ш."

Нəһајəт Низами Барбəдин отузунчу ләһнини тəсвир едир. Онун ады "Баги-Ширин"дир.

چو کردی باغ شیرین را شکربار   درخت نار را شیرین شدی بار

"Баги Ширин" (ләһнини) шəкəрлə долдуранда,
Нар ағачынын бары ширинлəширди.

"Х. вə Ш."

Бурада "нар" (نار) вə "бар" (بار) сөзлəри чинас кими сечилмишдир; онлар јалныз нөгтə илə бир-бириндəн фəрглəнирлəр.

Низами бу ләһнлəри јүксəк бədии зөвг вə ус-

таллыгла тәсвир едир. О, һәр ләһнин адына вә мә'насына ујғун олараг ләфзи вә мә'нәви чинаслар сечир, онлары бөјүк бир мәһарәтлә бир-биринә бағлајыр. Одур ки, охучу Барбәдин нәғмәләрини ешитмәсә дә, Шејх Низаминин бу фсункар бејтләриндән әсл мә'нәви гида вә руһани ләззәт алыр. Чох тәәссүф ки, бу назәнин бејтләр тәрҹүмә едилдикдә, өз постик тәравәтини тамам итирир вә охучу о бејтләрин мәзијјәтләриндән мәһрум олур.

Низами бу әсәрдә Барбәдин отуз ләһнини тәсвир едирсә дә, бу һәлә онун билдији мусиги аһәнкләринин һамысы дејил. Онун дедијинә көрә Барбәд јүз мусиги дастаны билирмиш. Чох һејф ки, Низами галан јетмиш мусиги дастанларынын адыны демир.

Низами Барбәдин отуз ләһниндән башга чохлу мәгам вә тәсниф адлары чәкир. О, Нәкиса илә Барбәдин чәнк вә сетар аләтләриндә назәнин һавалар чалыб, дилбәр нәғмәләр охумаг сәһнәсини тәсвир едәрәк мүхтәлиф мәгамларын адларыны чәкир. О бејтләри ашағыда веририк.

نکیسا بر طریقی کان صنم خواست   فرو گفت این غزل در پردهٔ راست

Нәкиса о сәнәмин истәдији кими,
Бу гәзәли "раст" пәрдәсиндә охуду.

"Х. вә Ш."

Бурада "сәнәм" сөзү илә Низами Ширини нәзәрдә тутур.

نکیسا چون زد این افسانه با ساز   ستای باربد در داد آواز
نوا را پردهٔ عشاق بربست   درافکند این غزل چون عاشق مست

Нәкиса бу әфсанәни сазда чаланда,
Барбәдин сетары аваза кәлди.

Нованы (нәгмәни) "үшшаг" пәрдәсиндә бәстәләди.
Сәрхош ашиг кими бу гәзәли (о һаваја) салды.

"Х. вә Ш."

Низами бурада "нәгмә әвәзиндә гәсдән "нәва" ишләдир; чүнки "нәва" Шәргин мәшһур 12 мәгамындан биридир.

چو در دو باربد این پرده پرداخت   نکیسا زود چنگ خویش بنواخت
درآن پرده که خوانندش حصاری   چنین بکری برآورد از عماری

Барбәдин руду бу пәрдәни чаландан сонра
Нәкиса тез өз чәнкини чалмаға башлады.
"Һесари" адланан пәрдәдә
Көчавәдән бәлә бикр чыхарды.

Һесари вә ја инди дејилдији кими "һасар" — чаркаһ дәсткаһына дахил олан бир парчадыр. Низами бу сөзүн лүғәти мә'насы мүнасибәтилә "пәрдә" вә "кәчавә", сонра да "бикр" сөзләрини бир-биринә чалашдырыб бағламышдыр. Һесар (дивар) гадынлары намәһрәмдән өртән васитә олдуғу үчүн, мә'нача она јахын олан "пәрдә", сонра да она јахын "кәчавә", даһа сонра бу өртүк вә пәрдәләрдә бакирә гызлар кәлин кетдији үчүн "бикр" сөзү ишләнмишдир.

نکیسا کین غزل با چنگ برگفت   ستار باربد با ساز شد جفت
عراقی وار بانگ از چرخ بگذاشت   به آهنگ عراق این بانگ برداشت

Нәкиса бу гәзәли чәнкдә чаландан сонра,
Барбәдин сетары сәсләнмәјә башлады.
Әрағлылар кими сәси көјләри ашды,
"Әраги" һавасында бу пәрдәни көтүрдү.

"Х. вә Ш."

"Әраг" — Јахын вә Орта Шәрг халгларынын

классик мусигисинин әсасыны тәшкил едән 12 мәгамдан бири — даһа догрусу — бешинчисидир.

چو برزد باربد زینسان نوائی نکیسا کرد از آن خوشتر نوائی
شکفته چون گل نوروز خوش رنگ به نوروز این غزل در ساخت با چنگ

Барбәд бу һаваны чалдан сонра
Нәкиса ондан да хош әда көстәрди.
(О), хош рәнкли новруз күлү кими ачылды.
Чәнклә "новрузи" үстүндә бу гәзәли охуду.

"Х. вә Ш."

"Новрузи" — мәшһур 24 мусиги шө'бәсиндән биридир.

نکیسا چون زد این افسانه بر چنگ ستای باربد برداشت آهنگ
بآواز حزین چون عذرخواهان فرو گفت این غزل را در صفاهان

Нәкиса бу әфсанәни чәнкдә чалдан сонра,
Барбәдин сетары аһәнк көтүрдү.
Үзрхаһлар кими һәзин авазла
Бу гәзәли "Исфаһан" (мәгамында) охуду.

"Х. вә Ш."

"Исфаһан" — 12 мәгамдан бири — алтынчысыдыр.

نکیسا در ترنم جادوئی ساخت پس آنگه این غزل در راهوی ساخت

Нәкиса нәгмәдә чадукарлыг еләди,
Сонра "раһуви" үстүндә бу гәзәли охуду.

"Х. вә Ш."

Низаминин "раһуви" дедији мәгам инди "рәһави" вә ја "раһәви" шәклиндә ишләнир.

Бундан сонра јенә дә Барбәд сетара әл атыр:

نکیسا چون ز شاه آتش برانگیخت ستای باربد آبی بر او ریخت
باستادی نوائی کرد برکار کز او چنگ نکیسا شد نگونسار
ز ترکیب ملک بود این خلل را بزیر افکنده برگفت این غزل را

Нәкиса елә ки, шаһы одлады,
Барбәдин сетары она су сәпди.
Устадлыгла елә бир һава чалды ки,
Нәкисанын чәнкини алт-үст еләди.
Бу хәләли падшаһын хатириндән апарды,
"Зирәфкәнд" үстүндә бу гәзәли охуду.

"Х. вә Ш."

"Зирәфкәнд" вә ја "зирәфкән" — гәдим Шәргдә мәшһур олан 12 мәгамдан биридир. Инди исә о, маһур дәсткаһына дахил олан бир шө'бә сајылыр.

Низами өз әсәрләриндә уд, руд, рүбаб, чәнк, әргәнун, бәрбәт, каманча, сетај вә ја сетар, тәнбур кими симли аләтләрин, неј вә ја нај, мизмар, кәррәнај, шејпур, мусигар кими нәфәс (үфләмә) аләтләринин, кус, тәбил, доһол, мәгрәә (бөјүк тәбил) кими зәрб мусиги аләтләринин адыны чәкир. Бу аләтләрин бә'зиси инди тамам унудулуб.

Низами "Искәндәрнамә" әсәриндә Әфлатунун јени мусиги аләти — әргәнун ичад етмәсиндән данышыр ки, бу да мусиги тарихи үчүн әһәмијјәтли олан бир сәнәддир. О, ихтира тарихини белә тәсвир едир:

Искәндәрин һүзурунда тәшкил едилмиш бир мәчлисдә алимләр вә философлар һәр елмдән вә сәнәтдән сөһбәт ачыб данышырлар. Әфлатунун кечмиш шакирди Әрәсту (Аристотел) сөзә башлајыб дејир: "Мән һәр елмдән камиләм, һеч кәсин елминә мәним еһтијачым јохдур; бу јалан дејил,

буна мәним дәлилләрим вар".

Бу сөз Әфлатуна ағыр кәлир; о, мәчлиси тәрк едир вә бир мүддәт халг арасында көрүнмүр. Бу мүддәтдә о, јени бир шеј ичад етмәк вә елмдә өзүнүн Әрәстудан јүксәк олдуғуну көстәрмәк истәјир. О, бир күпә кириб, өзүнү харичи аләмдән тәчрид едир вә фикирләшмәјә башлајыр. О, мүлаһизә едир ки, сәси јахшы олмајан адамын сәси күпдән чыханда хош вә дилнишин олур. Бу фикир онун ихтирасы үчүн башланғыч олур.

Бурада Низами белә дејир:

کدوئی تهی را برای سرود   به چرم اندر آورد و بربست رود

Мусиги јаратмаг үчүн бош бир кудунун
үстүнә дәри чәкиб, ораја бағырсаг бағлады.

"И."

چو بر چرم آهو براند و دمشک   نوائی برانگیخت از رود خشک
پس آنگه بر آن رسم هیأت که خواست   یکی هیکل از ارغنون کرد راست
بر نغمهٔ سازهای درست   با و تار نسبت فرو بست چست
بزیر و بم آن نالهٔ رود خیز   گهی نرم زد ناله و گاه تیز
بنرمی و تیزی ز بالا و زیر   نوا ساخت بر نالهٔ گاو و شیر

Елә ки, чејран дәрисинә мүшк сүртдү,
Гуру бағырсагдан тәравәтли мусиги сәси учалтды.
Ондан сонра өз истәдији гајда илә
Бир әрғәнун һејкәли дүзәлтди.
Дүрүст сазларын нәғмәләрини чалараг,
Онлара мүвафиг сурәтдә һәмин
аләтә симләр чәкди.
Руддан зил вә бәм сәсләр чыхмаг үчүн
Мизрабы кah јаваш вурурду, каһ да бәрк.

Јаваш вә бәрк вурмагла учадан вә аһәстә
Өкүз вә шир сәсинә бәнзәр сәсләр чыхарырды.

"И."

Беләликлә, Әфлатунун ичад етдији јени мусиги аләти әрғәнун ады илә мәшһур олур.

Јухарыдакы бејтләрдән мә'лум олур ки, бу аләт симли аләтдир. Лакин, нәдәнсә, индики мусигичиләримиз белә һесаб едирләр ки, әрғәнун елә орган дедијимиз аләтдир, сыхылмыш һава илә ишләјир.

Бу ихтилафа сон гојмаг үчүн, шүбһәсиз, Низаминин бу тарихи сәнәдини әсас көтүрүб демәлијик ки, әрғәнун симли аләтдир, орган дејил. Муасир орган исә тамамилә башга бир аләтдир.

Низами әрғәнуну чох хошлајыр вә өз әсәрләриндә онун адыны чох чәкир. Мисал үчүн, о, өзүнүн мәшһур фәхријјәсиндә дејир:

ملک الملوک فضلم بفضیلت معانی
زمی و زمان گرفته بمثال آسمانی
غزلم بسمعها در چو سماع ارغنونی
نکتم بذوقها در چو شراب ارغوانی

Мәани фәзиләти илә фәзл шаһларынын шаһыјам,
Асиман кими, јери вә заманы тутмушам.
Гәзәлим гулагларда әрғәнун кими сәсләнир,
Нүктәләрим зәвгләрә ғырмызы
шәраб тә'сири верир.

Низами әрғәнунун јаранма тарихини бизә чатдырмагла бәрабәр бу аләтин һазырланма технолокијасыны вә онда ишләнән материаллары да тәсвир едир.

Низами Барбәдин отуз ләһниндән әлавә дикәр мәгам вә тәснифләр һаггында да данышыр.

"Хосров вә Ширин" әсәриндә Шапур Ширинин вилајәтини, гәсрини онун чаһ-чәлалыны Хосрова данышараг белә тәсвир едир:

زچنگ ابریشم دستان نوازان   دریده پرده های عشقبازان
سرود پهلوی در ناله چنگ   فکنده سوز آتش در دل تنگ
کمانچه آه موسی وار میزد   مغنی راه موسیقار میزد

Дастан чаланларын чәнкинин ипәк телиндән,
Ешгбазларын пәрдәси јыртылмышды.
Чәнк наләләри алтында пәһләви нәғмәси
Сыхылмыш үрәкләрә атәш салмышды.
Каманча Муса кими аһ чәкир,
Мүғәнни мусигарын чалдығы кими охујурду.

"Х. вә Ш."

Бурада чәнк, каманча, мусигар кими мусиги аләтләринин вә пәһләви нәғмәсинин ады чәкилир.

Үмумијјәтлә, Низаминин әсәрләриндә гәдим мәгамларын, тәснифләрин, һәмчинин бә'зи мусиги аләтләринин адлары вә онларын тарихи илә таныш олмагла бәрабәр, һәм дә о дөврдә мусиги мәчлисләринин тәшкили вә онларын кедишаты һаггында да мә'лумат алырыг. Бүтүн бунлар зәнкин мусиги тарихимизи өјрәнмәк үчүн гијмәтли материалдыр.

НИЗАМИ — РӘВАНШҮНАС

Даими мүһарибәләр, гошункешликләр вә басгынлар дөврүндә јашајан Низами, заманын кешмәкешләриндән нараһат олмагла бәрабәр, һәм дә инсанларын надүрүстлүјүндән, икиүзлүлүјүндән, ријакарлығындан, рәһмсизлијиндән, ачкөзлүјүндән вә дикәр гејри-әхлаги ишләриндән чох шикајәт едир.

Чәмијјәтдә олан бүтүн бу позғунлугларын сәбәбини Низами онда көрүр ки, инсанлар Пејғәмбәрин гојдуғу ганунла кетмирләр, ону позурлар, ислам446 дининә зәрбә вурур, она нөгсан кәтирирләр:

ازطرفی رخنهٔ دین میکنند   وزدگر اطراف کمین میکنند

Бир тәрәфдән динә јарыг ачырлар,
Дикәр тәрәфдән пусгу гурурлар.

"С. Х."

Низами Пејғәмбәри имдада чағыраραг дејир:

یا عمری بود در شیطان فرست   یا علی در صف میدان فرست

Ја шејтанын гапысына бир Өмәр көндәр,
Ја да (вуруш үчүн) мејдана бир Әли көндәр.

"С. Х."

Һеч бир јердән көмәк көзләмәјән шаир бу сөзләрлә өз үрәјини бошалдыр, дәрдләрини јалныз бу чүр бејтләрлә ифадә едә билир; чүнки онун һәмсөһбәти, һәмнәфәси јохдур. О, өз дәрдләрини бөлүшдүрмәк үчүн ләјагәтли вә өзүнә мүнасиб олан бир адам тапа билмир, һәр кәслә јахынлыг едирсә, онун сәмими олмадығыны көрүб, ондан узаглашыр:

صحبت نیکان ز جهان دور شد — خان عسل خانهٔ زنبور شد
معرفت از آدمیان برده اند — آدمیان را ز میان برده اند
با نفس هر که برآمیختم — مصلحت آن بود که بگریختم

Јахшы адамларын сөһбəти дүнјадан узаглашыб,
Бал шаны ары јувасына чеврилиб.
Адамлардан мə'рифəти көтүрүблəр,
Инсанлары арадан чыхарыблар.
Һəр кəслə ки, һəмнəфəс олуб говушдум,
(Сонра) мəсləһəт көрдүм ки, ондан гачым.

"С. Х."

Низами гəлəм огруларындан даһа чох шикајəт едир; онун јаздыгы ше'рлəри əлиəјри, зəиф шаирлəр огурлајыб, өз адларына јазараг һəр тəрəфə јајырлар.

سیاهان که تاراج ره میکنند — بدزدی جهان را سیه میکنند
دبیران نگر تا بروز سفید — قلم چون تراشند از مشک بید
نهان مرا آشکارا برند — ز گنجه است اگر تا بخارا برند

Гаралар ки, јолларда (халгы) тарач едирлəр,
Огурлугла дүнјаны гаралдырлар.
Катиблəрə бах ки, аг (ишыглы) күндə
Мүшк сөјүдүндəн нечə гəлəм јонурлар.
Мəним кизли (ше'рлəрими) ашкарча апарырлар;
Бухараја апарсалар да (о ше'рлəр) Көнчəдəндир.

"И."

Бурада "мүшк сөјүдү" ифадəсилə Низами бу ше'р огруларынын "гара гəлəмини" демəк истəјир. О, бу чүр ше'р огрулары һаггында белə дејир:

این بی نمکان که نان خورانند — در سایهٔ من جهان خورانند
افکندن صید کار شیر است — روبه ز شکار شیر سیر است

Бу дузсузлар (нанкорлар) ки, чөрəк јејирлəр,
Мəним сајəмдə дүнјаны (басыб) јејирлəр.
Ов јыхмаг аслан ишидир,
Түлкү исə гарныны асланын шикарындан дојдурур.

"Л. вə М."

Белə бир позгун чəмијјəтдə Низами һеч кəслə үнсијјəтдə ола билмир; о, халгдан əлагəни кəсиб, өзүнə кушəнишин олмагы мəсləһəт көрүр.

О, бу барəдə дејир:

نشینم چو سیمرغ در گوشهٔ — دهم گوش را از دهن توشهٔ
در خانه را چون سپهر بلند — زدم بر جهان قفل و بر خلق بند
ندانم کسی کو بجان و به تن — مرا دوست تر دارد از خویشتن
ز مهر کسان دوری برتافتم — کس خویشتن خویش را یافتم

Симург гушу кими бир кушəдə отуруб,
Агызымдан гулагыма гида верирəм.
Евин гапысына уча асиман кими
Гыфыл вурмушам, халгын үзүнə баглыдыр.
Елə бир адам танымырам ки, чаны вə бəдəни илə
Мəни өзүндəн артыг севсин.
Башгаларынын мəһəббəтиндəн мəн үз дөндəрдим,
Јалныз өзүмү өзүмə һəјан олдугуму анладым.

"И."

Сонра Низами өз һалыны даһа јахшы билдирмəк үчүн дејир:

درین منزل خاك ازبیم خون نیارم سرآوردن ازخط برون
ببین حال منزل کسی چون بود که زندانی منزل خون بود

Гәндән горхараг бу торпаг мәнзилиндә
Башымы чызыгдан кәнара чыхармарам.
Көр бу мәнзил ичиндә адамын һалы нечә олар,
Әҝәр о ган мәнзилиндә мәһбус ола?

"И."

Бу бејтләр Низаминин нә гәдәр ағыр вә чәтин һәјат сүрдүјүнү, руһи әзаб вә мәшәггәтләрә синә ҝәриб, мәтанәтлә дәздүјүнү ајдын сурәтдә тәсвир едир. Ахы онун өјүдәси будур ки, инсан ҝәрәк ҹәмијјәтдән ајрылмасын; һәр барәдә олдуғу кими, бурада да о, Пејғәмбәрин бу кәламыны әсас тутур:

"Адамлар ичиндә ол, адамларын бири кими ол!"

Бу мәтләби о, өзүнүн бу бејти илә ифадә едир:

بمردم درآمیز اگر مردمی که باآدمی خوگراست آدمی

Әҝәр адамсанса, адамлара гарыш
Ки, адам адамларла үнсијјәт тапыр.

"И."

Низамини бу өјүдәсинә бахмајараг, зәманәнин әһвалы ону ханәнишин олмаға вадар едир. Лакин Низами руһдан дүшмүр, өзүнүн едә биләҹәји хидмәти халгдан әсирҝәмәк истәмир. О, "мә'руфә әмр" вә "мүнкәрдән нәһј"* етмәк әмәлләрини мүсәлманлыгда өзүнә ваҹиб билир. Одур ки, о, евдә отуруб, халгдан әлагәни кәсирсә дә, өз вахтларыны бош кечирмир:

ببازی نبردم جهانرا بسر که شغلی دگر بود جز خواب وخور

* Бу барәдә 9-ҹу фәсилдә изаһат верилир.

نه خفتم شبی شاد بربستری که نگشادم آنشب زدانش دری

Мән дүнјаны ојунла баша вурмамышам,
Јемәкдән вә јатмагдан савајы башга
ишим дә вар иди.
Елмин јени бир гапысыны ачмадан
Бир ҝечә дә олсун, мән шад һалда
јатаға ҝирмәмишәм.

"И."

Инсанларын әхлагынын позулмасы, ҹәмијјәт ичиндә пис әмәлләрин јајылмасы, Низамини чох нараһат едир. О, бу ҹәмијјәти сағламлашдырмаг вә инсанлары тәрбијәләндириб, дүз јола салмаг үчүн имкан ахтарыр. Лакин евдә отуруб, һеч кәслә әлагә етмәдән инсанлара нечә тә'сир етмәк олар?

Бурада Низаминин бир рәваншүнас — психолог олдуғу ашкар олур. О, һәмишә өзүнә рәһбәр тутдуғу Гур'ан вә һәдисләрдән илһам алдығы кими, јенә дә Пејғәмбәрин бу кәламына мүраҹиәт едир: "Инсанлар һәмишә өз падшаһларынын дининдә (јолунда) оларлар", јә'ни, падшаһ һансы диндә олса, һансы јолла ҝетсә, халг да она табе олар, һәман јолла ҝедәр; падшаһ динсиз олса, халг да динсиз олар; тәрбијәли, әхлаглы оларса, адамлар да о ҹүр олар.

Низами бу гәрара ҝәлир ки, халгы тәрбијәләндирмәк үчүн јухарыдан башламаг лазымдыр; ҝәрәк әввәлҹә падшаһлар тәрбијәләндирилсин, дүзлүк, әдаләт, мәрһәмәт вә дикәр әхлаги кејфијјәтләр ашыланмагла, онлар камил инсанлара чеврилсин. Беләолдугда, халг онлардан ибрәт ҝөтүрәр, ҹәмијјәт өзбашына, ҝетдикҹә тәмизләшиб сафлашар. Одур ки, Низами сарајлар үчүн јаздығы әсәрләрдә һөкмдарлара мүхтәлиф васитәләрлә тә'сир етмәјә чалышыр, онлары ислам дининин әсасыны тәшкил едән әдаләтә дә'вәт едир. Бу мәгсәдлә о, мүхтәлиф дастанлар вә иб-

рәтамиз сәһнәләр јарадыр. "Сирләр хәзинәси" әсәриндә Нуширәван бајгушларын сәсләшмәсини ешидиб, вәзирдән сорушур ки, онлар нә дејирләр? Вәзир дејир ки, бајгушларын бири өз оглуна о бири бајгушун гызыны алмаг истәјир. Гызын атасы өз гызына ҹеһиз олмаг үчүн, огланын атасындан бир нечә хараба кәнд тәләб едир вә ондан бу ҹавабы алыр:

تا ملک اینست چنین روزگار   زین ده ویران دهمت صد هزار

Әкәр заманәдә шаһ будурса,
Мән сәнә јүз мин хараба кәнд верәрәм.

"С. Х."

Бу сөз Нуширәвана бәрк тә'сир едир вә өз зүлмүндән акаһ олур:

زین ستم انگشت بدندان گزید   گفت ستم بین که به مرغان رسید

(О), бу зүлмдән бармагыны дишләди,
Деди: Зүлмә бах ки, кедиб гушлара да чатыб.

"С. Х."

Одур ки, Нуширәван өз-өзүнә дүшүнүр, етдији зүлмләрдән пешиман олур вә Аллаһ гаршысында өз мәс'улијјәтини дәрк едәрәк дејир:

روز قیامت ز من ترکتاز   باز بپرسند و بپرسند باز

Гијамәт күнү бу басгынлар вә сојгунлар үчүн
Мәни соргу-суала чәкиб мүһакимә едәҹәкләр.

"С. Х."

Сонра дејир:

بنگر تا من چه ملامت برم   کاین خجلی را بقیامت برم

Көр нә гәдәр төһмәт көтүрмәлијәм ки,
Бу хәҹаләти өзүмлә Гијамәтә апарым.

"С. Х."

Гары арвадын Солтан Сәнҹәрлә олан һекајәсиндә о, шаһын фәрраш вә шәһнәләринин она етдији зүлм вә әзијјәтдән султана шикајәт едәрәк дејир:

فتح جهان را تو کلید آمدی   نز پی بیداد پدید آمدی

Сән дүнјаны фәтһ етмәк үчүн бир
ачар кими кәлмисән,
Зүлм етмәк үчүн пејда олмамысан.

"С. Х."

Низами падшаһларын ислам дини јолу илә кетмәјиб, Пејғәмбәрин ајинләрини сахламадыгларьі үчүн мәзәммәт едир:

مصحف و شمشیر بر انداخته   جام و صراحی عوضش ساخته

Гур'аны вә гылынҹы атыб,
Ҹам вә сураһини онлара әвәз етмисән.

"С. Х."

Ахы Пејғәмбәр мәб'ус оларкән бир әлиндә Гур'ан, о бири әлиндә гылынҹ тутмушду. Гур'анла — халгы Аллаһын ганунуна, әдаләтә дә'вәт едир, гылынҹла — бу ганунун кешијиндә дуруб, ону позанлары горхудурду.

Низами бу бејтдә һәмин мәсәләјә ишарә едәрәк дејир ки, индики падшаһлар һәм Гур'анын ганунларыны, һәм дә әдаләти унудуб, ејш-ишрәтлә мәшғул олурлар.

Низами инсанлары ҹаһ-ҹәлалдан, дәбдәбәли һәјат сүрмәкдән чәкиндирәрәк дејир:

آن خور و آن پوش چو شیر و پلنگ   کاوری آنرا همه ساله بچنگ
تا شکمی نان دهی آب هست   کفچه مکن بر سر هر کاسه دست
زانکه زنی نان کسان را صلا   به که خوری چون خر عیسی گیا

Шир вә пәләнк кими елә шеј је вә кеј ки,
Ону бүтүн ил боју әлә кәтирә биләсән.

Нә гәдәр ки, бир гарын чөрәјин, бир агыз суjун вар,
Өз әлини һәр касанын чөмчәси етмә.
Башгаларынын чөрәјинә көз дикмәкдәнсә,
Иса пејғәмбәрин ешшәји кими от јемәк јахшыдыр.

"С. Х."

Фиридунун аһу овунда охун аһуја дәјмәмәсиндән һиддәтләниб, оха төһмәт етдији заман, Низами оху диллә кәтириб, онун дилилә Фиридуна дејир:

صورت خدمت صفت مردمیست   خدمت کردن شرف آدمیست
نیست بر مردم صاحب هنر   خدمتی از عهد پسندیده تر

Хидмәт сурәти инсанлыг сифәтидир,
Хидмәт етмәк инсанлыгын шәрәфидир.
Һүнәр саһибләринин нәзәриндә
Әһди сахламагдан јахшы бир хидмәт јохдур.

"С. Х."

Низами падшаһлара, һөкмдарлара дејир:

سر ز هوا تافتن از سروریست   ترک هوا قوت پیغمبریست

Һава вә һәвәсдән баш гачырмаг
сәрвәрлик әламәтидир,
Һәва вә һәвәси тәрк етмәк пејғәмбәрлик гүввәсидир.

"С. Х."

Низами инсанлары сәрвәтдән вә гызыла олан һәрисликдән чәкиндирмәк үчүн дејир:

زر که بر او سکهٔ مقصود نیست   آن زر و زرنیخ به نسبت یکیست
سکهٔ زر چونکه با آهن بوند   پادشهان بیشتر آهنگرند

О гызылын үстүндә ки, мәгсәд сиккәси јохдур,
О гызылла зәрних арасында һеч фәрг јохдур.

Гызыла сиккә дәмирлә вурулдугу үчүн,
Падшаһлар, әксәрән дәмирчидирләр.

"С. Х."

Низами бу бејтдә демәк истәјир ки, гызылы лазыми јерләрдә сәрф ет, инсанларын хејринә хәрҹлә; әкәр беле етмәсән, онда гызылла зәрних арасында фәрг олмаз.

Зәрних вә ја зирних — сары (гызыл) рәнкли зәһәрли маддәдир ки, она "күкүрдлү мышјак", ел арасында исә "мәркәмуш" (сичан өлдүрән) дејирләр.

Гызыл пуллар шаһларын әли вә фәрманы илә дәмир гәлибләрдә сиккәләндији үчүн, Низами сиккәләрдән хәзинә топлајан шаһлара "дәмирчи" дамғасы вурур.

"Залым падшаһ вә дүзданышан гоҹа" дастанында падшаһа хәбәр верирләр ки, филан гоҹа сәнин зүлмкар вә гантөкән олмагындан данышыр. Падшаһ бу ишдән өтрү ону е'дам етдирмәк истәркән, гоҹа дејир ки, мән сәнин һаггында сәнин ешитдијиндән даһа артыг сөзләр демишәм; әкәр дедикләрим догру дејилсә, онда мәни дар агаҹындан ас.

Падшаһ онун сөзләринин догру олдуғуну билир, һәм дә гоҹанын дүз данышмагындан мүтәәссир олур. О, гоҹаны азад едир вә өзү дә әдаләтлә рәфтар етмәјә башлајыр.

Низами бу дастанын нәтиҹәсини белә ифадә едир:

چون ملک از راستیش پیش دید   راستی او کژی خویش دید
از سر بیدادگری گشت باز   دادگری گشت رعیت نواز

Падшаһ онун (сөзүнүн) догру олдуғуну көрдү,
Онун дүзлүјүнү, өзүнүн исә әјрилијини баша дүшдү.

Зүлмкарлыгдан гајытды,
Әдаләтли вә рәијјәтпәрвәр бир падшаһ олду.

"С. Х."

Бу дастанда Низами бир тәрәфдән шаһлары әдаләтә, рәијјәтпәрвәрлијә дә'вәт едир, дикәр тәрәфдән үмумијјәтлә, адамлары доғру данышмаға, дүзлүјә чағырыр вә дүз данышмағын јахшы нәтиҹә верәҹәјинә онлары инандырыр.

"Једди ҝөзәл" әсәриндә дөвләтә вә халга хәјанәт едәнләри ҹәзаландырмаг үчүн Низами бир чобан образы јарадыр. Бу чобан өз сүрүсүнә хәјанәт едән ити ағаҹдан асыб, аҹындан өләнә гәдәр ону ачмајаҹағына әһд етмишдир. Бәһрам шаһ о мәнзәрәни ҝөрүб әһвалатдан хәбәрдар олур вә бу ишдән ибарәт дәрси алыр:

شاه بهرام زان سخنرانی عبرتی برگرفت پنهانی
گفت با خود کزین شبانهٔ پیر شاهی آموختم زهی تدبیر
در نمودار ایمنیت من من شبانم گله رعیت من
این که دستور تیزبین منست در حفاظ گله امین منست

Бәһрам шаһ о данышыгдан
Кизличә бир ибрәт (дәрси) алды.
Өз-өзүнә деди: "Бу гоҹа чобандан
Мән шаһлыг өјрәндим, нә јахшы иш олду!"
Мәним әмин-аманлығымын заһир олмасында
Мән чобанам, рәијјәт мәним сүрүмдүр.
О (шәхс) ки, мәним ҝөзүачыг вәзиримдир,
Сүрүнү горумаг үчүн мәним әминимдир.

"Ј. К."

Беләликлә, гоҹа чобанын бу тәдбири Бәһрам шаһы өз вәзиринин хәјанәтиндән акаһ едир. Шаһ вәзири ҹәзаландырыр:

آن جفاپیشه را که بود وزیر پای تا سر کشید در زنجیر
زنده بردار کرد و باك نبرد تا چو دزدان بشرمساری مُرد

О зүлмкар вәзири
Ајағындан башына гәдәр зәнҹирләјиб,
Чәкинмәдән, ону дири-дири дара чәкди.
Нәһајәт, о, огрулар кими биабырчылыгла өлдү.

"Ј. К."

"Хосров вә Ширин" әсәриндә Низами ҝөстәрир ки, Мәһин бану өләндән сонра онун јериндә Ширин отуруб, һакимијјәти әлә алыр вә өлкәни әдаләтлә идарә етмәјә башлајыр. Дөвләт ишләриндә Ширинин етдији ислаһаты Низами белә тәсвир едир:

بانصافش خلایق شاد گشتند همه زندانیان آزاد گشتند
ز هر دروازهٔ برداشت باجی نه جست از هیچ دهقانی خراجی
ز مظلومان عالم جور برداشت همین آئین جور از دور برداشت
رعیت هرچه بود از دور و پیوند بداد عدل او خوردند سوگند
فراخی در جهان چندان اثر کرد که یك دانه غله صد بیشتر کرد
فراخیها و تنگیهای اطراف ز عدل پادشاه خود زند لاف

Онун (Ширинин) инсафы илә бүтүн халг шад олду,
Бүтүн мәһбуслар азад олду.
Һәр бир дәрвазадан бач алмағы ҝотүрдү.
Һеч бир кәндлидән хәрач алмады.
Аләмин мәзлумларыны зүлмдән азад етди.

Бүтүн зүлм ajинләрини дөврандан көтүрдү.
Jахында вә узагда олан рәиjjәт бүтүнлүклә
Онун әдаләтинә анд ичдиләр.
Боллуг дүнjада елә әсәр көстәрди ки,
Тахыл дәнәсинин бириндән jүздән артыг (дән)
һасил олду,
Әтрафда боллуг вә гытлыг (баш верәндә һамы)
Буну өз падшаһынын әдаләти илә әлагәләндирир.

"Х. вә Ш."

Низами бу беjтләрлә падшаһлара, зүлмкар солтанлара jахшыча бир дәрс верир. Белә ки, чаван вә тәчрүбәсиз бир гызын белә инсафлы олмасыны вә рәиjjәтпәрвәрлиjини тәсвир едәрәк, илләрлә шаһлыг тәхтиндә отуран вә халга зүлм едән jашлы кишиләри утандырыр, онлары кизли-кизли дөjәчләjир, әмәлләринин гәбаһәтини маһиранә сурәтдә онлара көстәрир, рәиjjәтин онлара һүсни-рәгбәт бәсләмәси үчүн онлары әдаләтә, инсафа дә'вәт едир.

"Jедди көзәл" әсәриндә jедди көзәлин сөjләдикләри узун-узады һекаjәләрин һамысы өjүд, нәсиһәт вә ибрәт көтүрмәк мәгсәдилә дүзәлмиш сәркүзәштләрдир. Низами онлары әфсанә шәклиндә тәгдим едирсә дә, китабын сонунда деjир ки, бу китаб ағзы баглы бир гутудур:

حقّهٔ بسته پر ز دُر دارد — در عبارت کلید پر دارد
هرچه در نظم او ز نیك و بداست — همه رمز و اشارت خرداست
هریك افسانهٔ جداگانه — خانهٔ گنج شد نه افسانه

(Бу китаб) баглы бир мүчрүдүр, ичи дүрлә долу,
Көзәл, долгун ибарәләр исә онун ачарыдыр.
Онун нәзминдә jахшы вә пис нә варса,
Һамысы рәмз вә һикмәтин ишарәләридир.

Һәр бир әфсанә аjрылыгда
Бир хәзинәдир, әфсанә деjил.

"J. К."

Низами бу ибарәләрлә Әлаәддин шаһа билдирир ки, онлардан ибарәт дәрси алмаг лазымдыр.

"Леjли вә Мәчнун" әсәринин сонунда исә Низами Әбүлмүзәффәр шаһа мүрачиәт едәрәк рәмзләрлә jох, ачыг сурәтдә она нәсиһәт едир, төвсиjәләр верир:

موئی مپسند ناروائی — در رونق ملك پادشائی

Өлкәнин падшаһлығынын рөвнәги үчүн,
Түк гәдәр jарамазлыға (әдаләтсизлиjә) jол вермә.

برگردن هیچ نیکخواهی — شمشیر مکش بهر گناهی

Һеч бир хеjрхаһын боjнуна
Һәр күнаһа көрә гылынч гоjма.

رای تو اگرچه هست هشیار — رای دگران ز دست مگذار

Сәнин рә'jин аjдын (дүзкүн) олса да,
Башгаларынын фикрини дә әлдән вермә.

مفرست پیام دادجویان — اِلّا بزبان راستگویان

Әдаләт истәjәнләрин пеjғамыны (әризәсини)
Анчаг доғручуларын дилилә көндәр.

مشمار عدوی خویش را خرد — خار از ره خود چنین توان برد

Өз дүшмәнини кичик (ачиз) санма!
Анчаг бу гаjда илә өз jолуну тикандан
тәмизләjә биләрсән.

باآنکه حلال تست باده — پهلو کن از آن حرام زاده

Шәраб сәнин һалалын (адәтин) олса да,
О һәрамзадәдән jан кеч!

Низами чәкинмәдән шаһа чохлу белә нәсиһәтләр едир. О, шаһа гаршы өз ҹәсарәтини јумшалтмаг үчүн ахырда дејир:

زین جمله فسانه ها که گویم   با تو سخن بهانه جویم

Бүтүн бу әфсанәләр ки, дејирәм,
Сәнинлә сөһбәт (етмәк үчүн) бәһанә ахтарырам.

"Л. вә М."

Низами билир ки, онун шаһлар үчүн јаздыгы әсәрләр һәмишә сарајларда галмајаҹаг, кеч-тез халгын малы олаҹаг; одур ки, тәкҹә шаһлара јох, үмумијјәтлә бүтүн халглара өз ибрәтамиз төвсијә вә нәсиһәтләрини дејир. Бурада да Низами өз сөзләрини бә'зән өз оглуна нәсиһәт ады илә, бә'зән дә башга адамларын дилилә охуҹулара чатдырыр. О, бир психолог кими билир ки, өз мәгсәдини охуҹулара бу үсулла чатдырса, онун кәсәри даһа да артыг олар.

Низами өз сөзләрини халга демәк үчүн мүхтәлиф мәгамлар ахтарыр, бә'зән дә бу мәгамлары о, гәсдән јарадыр. Белә һалларда о, өз нәсиһәтләрини вә ибрәтли сөзләрини һәмин һала мунасиб олан гајдада көзәл бәдии ифадәләрлә охуҹулара тәгдим едир. Бу кими сөзләр онун бүтүн әсәрләриндә јајылмыш јүзләрлә бејтләрдән ибарәтдир. Онларын һамысыны бурада јазмаға имкан вә еһтијаҹ да јохдур. Охуҹу бу гәбилдән олан бејтләри шаирин һәр бир әсәриндә тапа биләр. Бурада исә нүмунә үчүн һәр әсәрдән сечилмиш бир нечә бејт көстәрмәји мәсләһәт билдик.

"Сирләр хәзинәси"ндә дејир:

ظلم رها کن بوفا درگریز   خلق چه باشد به خدا درگریز
نیکی او بین و با او کار کن   بربدی خویشتن اقرار کن

Зүлмү бурах, вәфаја (јахшылыға) сығын,
Халг нәдир, Аллаһа сығын.
Онун јахшылығыны көр вә онун үчүн чалыш,
Өзүнүн пис олмағына е'тираф ет.

راحت مردم طلب آزار چیست   جز خجلی حاصل این کار چیست

Халгын раһатлығыны истә, әзијјәт етмәк нәдир?!
Хәҹаләтдән башга бу ишин һасили нәдир?!

Низами падшаһлара мүраҹиәт едәрәк дејир:

رسم ستم نیست جهان یافتن   ملک بانصاف توان یافتن
مملکت ازعدل شود پایدار   کار تو از عدل تو گیرد قرار

Зүлмлә ҹаһаны тутмаг олмаз,
Мәмләкәти јалныз инсафла, әдаләтлә алмаг олар.
Өлкә јалныз әдаләтлә мөһкәм олар,
Сәнин ишин јалныз сәнин әдаләтинлә гәрар тутар.

Низами гәфләтдә јашамағы пислəјир вә онун һаггында белә дејир:

غافل بودن نه زفرزانگی است   غافلی از جمله دیوانگی است
غافل منشین ورقی میخراش   ور ننویسی قلمی میتراش

Гәфләтдә олмаг мүдриклик дејил,
Гафиллик диванәлијин бир новудур.
Гафил отурма, (һеч олмасза) бир вәрәг ҹызығла,
Јазмасан да, бир гәләм јон.

"С. Х."

Низами ҹаванлара бу сөзләрлә мүраҹиәт едир:

فارغ از قدر جوانی که چیست   تا نشوی پیر ندانی که چیست

Ҹаванлыг раһатлыгында ҹаванлыгын
гәдрини билмәзсән,
Гочалмајынча билмәзсән ки, ҹаванлыг нәдир.

"С. Х."

Инсанлары тәнбәлликдән чәкиндирмәк мәгсәдилә онлара мәсләһәт көрүр ки, башгаларына мөһтаҹ олмамаг үчүн бир ишлә мәшгул олсунлар:

به که بکاری بکنی دست خوش   تا نشوی پیش کسی دست کش

Јахшысы будур ки, бир ишлә мәшгул оласан,
Та ки, бир кәсин габагында дуруб, она әл ачмајасан.

"С. Х."

Ашағыдакы бејтдә Низами инсанларын худбинлијини мәзәммәт едир:

زخم بلا مرهم خودبینی است   تلخی می مایهٔ شیرینی است

Бәла јарасы худбинликдән (ничат)
үчүн мәрһәмдир,
Шәрабын ачылыгы ширинлик мајәсидир.

"С. Х."

Јә'ни, худбинликдән инсанларын башына бәла кәләрсә, бу онун өз налајиг ишинин нәтиҹәсидир вә бәла она ибрәт дәрси верир ки, бир даһа бу гәбаһәти тәкрар етмәсин.

چون تو همای شرف کارباش   کم خور و کم گوی و کم آزار باش

Сән өз ишләринин шәрәф һүмајы ол,
Аз је, аз даныш, (халгы) аз инчит.

"С. Х."

Һүмај — хошбәхтлик, бөјүклүк, дөвләт вә алиҹәнаблыг рәмзи олан бир гушдур. Бу гуш кимин башында отурса, о адам шаһлыга, дөвләтә вә сәадәтә јетишәр. Бу гуш адамлар арасында олмур, онун једији дә сүмүкдүр. Одур ки, јемәк барәсиндә Низами һүмај гушуну нүмунә кәстәрир. Сонра дејир:

گربه نه‌ای دست درازی مکن   با دلهٔ ده دله بازی مکن

Пишик дејилсән ки, әлиузунлуг етмә,
Кәнд дәләси илә дәләдузлуг етмә.

"С. Х."

Бу бејтдә Низами тәмә'карлыг кими пис хасијјәтдән чәкиндирмәк үчүн дејир ки, бу алчаг хисләт пишикләрдә олур; онлар өз истәдикләри шеји хәлвәтҹә огурлајыб јејирләр. Инсан өз нәфсини бу пис әмәлдән сахламалыдыр.

Адамларын ејбләрини ахтармаг вә онлары ачыб халга билдирмәјин гәбаһәтини Низами бу ҹүр ифадә едир:

چشم فروبسته‌ای از عیب خویش   عیب کسان را شده آیینه پیش
عیب نویسی مکن آیینه دار   تا نشوی از نفسی عیب دار
در همه چیزی هنر و عیب هست   عیب مبین تا هنر آری بدست

Өз ејбләринә көз јуммусан,
Амма башгаларынын ејбләринин
габагында күзкү олмусан;
Күзкү кими ејбләри ачыб кәстәрмә ки,
Башгаларынын нәфәси сәни ејбли етмәсин.
Һәр бир шејдә һәм һүнәр, һәм дә ејб вар,
Ејби кәрмә ки, һүнәри әлә кәтирәсән.

"С. Х."

Низами әхлаг гајдаларыны инсанлара ашыламаг үчүн, онлары өз әсәрләриндә мүхтәлиф ифадә тәрзләриндә охуҹулара чатдырыр:

عقل ز بسیارخوری کم شود   دل چو سپرغم سپرغم شود

Чох јемәкдән әгл азалар,
Үрәк сипәргәм кими гәм сипәри олар.

"С. Х."

Бурада "сипəргəм" — əтирли күллəр, чичəклəр мə'насындадыр; шаир ону бир дə чинас сөзлəр кими "гəм сипəри" мə'насында ишлəдир. О, дejир ки, чох jемəк инсан үчүн кəсалəт кəтирир, бəдəни агырлашдырыр, үрəjин фəалиjjəтини чəтинлəшдирир ки, бу да инсаны кəдəрлəндирир.

Низами күлмəк вə агламаг мəсəлəсиндə онларын өлчүсүнү верир, jерсиз күлмəjин вə агламагын инсан үчүн еjб вə зəрəрли олдугуну билдирир.

خندهٔ چوبیوقت گشاید گره — گریه از آن خندهٔ بیوقت به
گریهٔ پُر مصلحت دیدهٔ نیست — خندهٔ بسیار پسندیدهٔ نیست

Күлүш өз дүjүнүнү вахтсыз ачарса,
О вахтсыз күлүшдəн агламаг jахшыдыр.
Чох агламаг көз үчүн мəслəhəт дejил,
Чох күлмəк дə хоша кəлəн шеj дejил.

"С. Х."

Бу бөjүк рəваншүнас, инсанлара мəслəhəт көрүр ки, həр бир ишдə əндазəни, өлчүнү сахлаjыб, она риаjəт етсинлəр.

گر کهنی بینی و گر تازهٔ — باید شر از نیك و بد اندازهٔ
خیز غمی میخور و خوش مینشین — گاه چنان باید و گاهی چنین

Көрдүjүн бу гочалар вə jениjетмəлəр,
Писин вə jахшынын əндазəсини билмəлидирлəр.
Каh дур гəм je, каh да отур, хошhал ол,
Каh белə лазымдыр, каh да елə.

"С. Х."

Низами төвсиjə едир ки, адам көрəк дилини сахласын, həр билдиjини демəсин, аз данышсын:

مصلحت تست زبان زیر کام — تیغ پسندیده بود در نیام
راحت این بندهٔ بجا نها درست — کافت سرها بزبانها درست
بد مشنو وقت گران گوشی است — زشت مگو نوبت خاموشی است

Дили агзында мөhкəм сахламаг сəнин
мəслəhəтиндир,
Гылынч өз гылафында олса jахшыдыр.
Бу нəсиhəт чанлара раhатлыг верəр,
Башлара бəла диллəрдəн кəлəр.
Пис сөзə гулаг асма, инди кар олмаг зəманəсидир,
Габа данышма, инди сусмаг вахтыдыр.

"С. Х."

Низаминин дедиjинə көрə, онун гəлбинə hатифдəн бə'зи нəсиhəтлəр илhам олунуб. Онларын əввəлинчиси одур ки, həр сөзү өз вахтында даныш, чүнки вахтсыз банлаjан хорузун башыны кəсəрлəр. həм дə мүмкүн гəдəр аз вə мүхтəсəр даныш. Буну Низами белə ифадə едир:

سخن بسیار داری اندکی کن — یکی را صد مکن صد را یکی کن
سخن کم گوی تا برکار گیرند — که در بسیار بد بسیار گیرند

Сөзүн чох олса да, ону аз елə,
Бирини jүз jох, jүзүнү бир елə.
Сөзү аз де ки, тə'сири олсун,
Чох олса, она ирад да чох олар.

"Х. вə Ш."

Сонра дejир:

بغفلت بر میاور یك نفس را — میازار و مرنجان هیچ کس را

hеч бир нəфəси дə гəфлəтдə кечирмə,
hеч кəси нараhат етмə, инчитмə,

"Х. вə Ш."

Низами чәтинлијә вә бәдбәхтлијә дүчар олмуш адамлара мәсләһәт көрүр ки, хошбин олсунлар, гәмли олмагла өз гәмләрини артырмасынлар:

بدانائی زدل پرداز غم را   که غم غم را کشد چون ریگ نم را

Душүнчә ило көнлүндән гәми сил,
Ки, гум нәми чәкдији кими, гәм дә гәми чәкәр.

"Х. вә Ш."

Низами һәмчинин тәвсијә едир ки, дүнја малынын әлдән кетмәси үчүн пешиман олуб дәрдләнмә:

اگر دنیا نماند با تو مخروش   چنان پندار کافتد باری از دوش

ز تو یا مال ماند یا تو مانی   پس آن به کو نماند تا تو مانی

Әкәр дүнја (малы) сәнә галмаса, ачыгланма,
Елә бил ки, чијниндән бир јүк дүшүбдүр.
Ја сәндән мал галмалы, ја да ки,
сән өзүн галмалысан,
Онда јахшысы будур ки, о галмасын, сән галасан.

"Х. вә Ш."

Јенә дә бу барәдә дејир:

در این هستی که باید نیستی زود   نباید شد به هست و نیست خوشنود

Тезликлә јох олачаг бу варлыгда
Кәрәк һәм варлыга, һәм дә јохлуга гане оласан.

"Х. вә Ш."

Низами мәсләһәт көрүр ки, инсан кәрәк бөјүк вә јүксәк рүтбәләрә чан атмасын, чүнки о чүр мәвгедә оланларын афәти дә бөјүк олур:

چو بالائیت باشد زیر شو زیر   که به باشد دم شیر از دم شیر

Учалыгын олса да, сән ашагы ол, ашагы,
Чүнки ширин гујругу онун агзындан јахшыдыр.

"Х. вә Ш."

Низами һөкмдарлары ширә бәнзәдир вә рүтбәдә олмагы ширин агзына, онун јыртычы дишләринә јахын олмаг кими гијмәтләндирир.

"Лејли вә Мәчнун"да Низами өз оглуна нәсиһәт едәрәк дејир ки, Пејғәмбәрин бујурдугу кими, елмләр ики гисмдир: елми-әдјан (дин елмләри) вә елми-әбдан (бәдән елмләри). Әкәр дин елми алсан, јахшы фәгиһ ол, һијләкәр фәгиһ олма. Әкәр бәдән елми алсан, јә'ни тәбиб олсан, онун да јахшысындан ол, адам өлдүрән тәбиб олма.

Сонра дејир:

گهر دو شوی بلند گردی   پیش همه ارجمند گردی

بالانگری بغایت خود   بهتر ز کلاه دوزی بد

Әкәр бунларын һәр икисиндән олсан, јүксәләрсән,
Һамы кәсин јанында гијмәтли оларсан.
Ә'ла палан тикән
Пис папаг тикәндән чох јахшыдыр.

"Л. вә М."

Низами јенә дә аз данышмагы мәсләһәт көрүр вә өз тәвсијәсини белә ифадә едир:

با آنکه سخن بلطف آبست   کم گفتن آن سخن صوابست

آب ارچه همه زلال خیزد   از خوردن پر ملال خیزد

Сөз су кими ләтиф олса да,
Ону аз сөјләмәк мәсләһәтдир.
Сулар зулал, саф шәкилдә (јердән) чыхса да,
Ону чох ичмәкдән мәлал (агры) төрәнәр.

"Л. вә М."

"Једди кәзәл"дә Низами јенә дә өз оглуна нәсиһәт едәрәк дејир:

صحبتی جوی در نکونامی — در تو آرد نکوسرانجامی
همنشینی که نافه بوی بود — خوبتر زآنکه یاوه گوی بود

Өзүнә елә бир һәмсөһбәт ахтар ки,
Ахырда сәнә јахшы ад газандырсын.
Нафә (мүшк) әтирли һәмнишин,
Бош-бошуна данышан (јолдашдан) чох јахшыдыр.

"Ј. К."

هنرآموز گر هنرمندی — در گشائی کنی نه دربندی
هرکه زاموختن ندارد ننگ — دُر برآرد زآب و لعل از سنگ

Сән'әт өјрән, чүнки сән'әткарлыгла
Гапылар ачмаг олар, багламаг јох!
Өјрәнмәкдән утанмајан һәр кәс
Судан дүрр чыхарар, дашдан лә'л.

"Ј. К."

عهد خود با خدای محکم دار — دل ز دیگر علاقه بیغم دار
گوهر نیک را ز عقد مریز — وآنکه بدگوهر است ازو بگریز
بدگهر با کسی وفا نکند — اصل بد در خطا خطا نکند

Өз әһдини Аллаһ илә мөһкәм сахла
Башга алагәләр үчүн үрәјинә гәм салма.
Јахшы ҝөвһәри өз сапындан чыхарыб төкмә,
Бәдәслдән һәмишә гач
Бәдәсл һеч кәсә вәфа етмәз.
Бәдәсл хәтакарлыгда хәта (сәһв) етмәз.

"Ј. К."

Ашагыдакы бејтдә Низами инсанлары мәдәнијјәтә вә әхлаг тәмизлијинә чагырыр:

نیکمردی ببین که بد نشوی — با ددان کم نشین که دد نشوی

Јахшы адамлара бах ки, пис олмајасан,
Јыртычыларла аз отур ки, јыртычы олмајасан.

"Ј. К."

Адамларын ачкөзлүјү барәсиндә исә белә дејир:

گرکنی صد هزار بار چست — نخوری بیشتر از آنکه روزی تست
در دو چیز است رستگاری مرد — آنکه بسیار داد و خود کم خورد

Әҝәр сән зирәклик едиб јүз мин ојун дүзәлтсән дә,
Өз рузиндән артыг јемәјәчәксән.
Инсанын ничаты ики шејдәдир:
Онлар будур: өзү аз јесин, башгаларына
чох багышласын.

"Ј. К."

Сонра дејир:

هرکه در مهتری گذارد نام — زین دو نام آوری برآرد نام

Бөјүклүк јолуна ким гәдәм гојса,
Бу ики ад чыхаран (шејлә) ад чыхара биләр.

"Ј. К."

Низами дејир ки, бу дүнјада өзүндән бир јахшы ад гој ки, өләчәксән, өлмәкдән гачан һалын јохдур:

گرکسی بر فلک رساند تاج — هفت کشور کشد بزیر خراج
بینی اش ناگهان شبی مرده — سر فرو برده در دو سر برده

Әҝәр бир кәс тачыны фәләкләрә учалтса да,
Једди өлкәдән хәрач алса да,

Көрәрсән ки, бир кечә гәфләтән өлүб,
Башыны јерә батырыб, башағрысыны
да өзү илә апарыб.
"J. К."

Сонра белә јекун вурур:

کیست کو بر زمین فرازد تخت — کاخرش هم زمین نگیرد سخت

О кимдир ки, јердә өз тәхтини учалтсын,
Ахырда јер ону тутуб удмасын?!
"J. К."

Бу сөзләрлә Низами дүнјанын вәфасызлығыны билдирир вә дејир ки, она бел бағламајын, она архаланыб халга пислик етмәјин.

Низами инсанлары шәрәфли һәјата, аличәнаблыға дә'вәт едир:

آنچنان زی که گر رسد خاری — نخوری طعن دشمنان باری

Елә јаша ки, әкәр сәнә бир тикан батса,
Һеч олмаса, дүшмәнләрин тә'нәсинә
мә'руз галмајасан.

گرچه دست تو خود نگیرد کس — پای بر تو فرو نکوبد بس

Сәнин әлиндән бир кәс тутмаса да,
Гој һеч олмаса, сәни тәпикләмәсин.
"J. К."

О, инсанлары шәфгәтли вә меһрибан олмаға чағырыр:

نان مخور پیش ناشتا منشان — ور خوری جمله را بخوان بنشان
پیش مفلس زر زیاده مسنج — تا نه پیچد چو اژدها بر گنج

Ачларын габағында отуруб чөрәк јемә,
Әкәр јемәк истәсән, онларын һамысыны
сүфрәдә отурт.

Касыбын габағында чох да (тәрәзидә) гызыл чәкмә
Ки, хәзинә үстә илан гыврылан кими,
о да гыврылмасын.
"J. К."

Низами тәмә'кар адамлары итдән дә әскик һесаб едир вә онларын һаггында белә дејир:

سگ بر آن آدمی شرف دارد — که چو خر دیده بر علف دارد

Ит о адамдан шәрафәтлидир ки,
Онун көзү узунгулаг кими һәмишә аләфдәдир.
"J. К."

Јә'ни көзү башгасынын малында олан адам, әләфә көз дикмиш узунгулаг кимидир.

کوش تا خلق را بکار آئی — تا بخدمت جهان بیارائی
چون گل آن به که خوی خوش داری — تا در آفاق بوی خوش داری

Чалыш ки, халгын ишинә јарајасан,
Та ки, өз хидмәтинлә дүнјаны бәзәјәсән.
Күл кими хошхасијјәт олмаг јахшыдыр
Ки, сәнин хош әтрин дүнјаны бүрүсүн.
"J. К."

Сонра Низами зәманәнин пислијиндән шикајәтләнәрәк дејир:

درچنین دور کاهل دین پستند — یوسفان گرگ و زاهدان مستند
نتوان برد جان مگر بدو چیز — به بدی و به بد پسندی نیز

Елә бир дөврдә ки, дин әһли алчалыб,
Јусифлар чанавар, заһидләр исә сәрхошдурлар.
Чаны јалныз ики шејлә хилас етмәк олар:
Писликлә вә пислији бәјәнмәклә.
"J. К."

Онун далынҹа билафасилә белә дејир:

حاش لله که بندگان خدای   این چنین بند بر نهند بپای

Јох! Аллаһ көстәрмәсин ки, Танры бәндәләри
Белә бир бухову өз ајагларына вурсунлар.

Јухарыдакы бејтдә "Јусуфлар ҹанавар" ифадәси Јусуф пејғәмбәрин башына көлән әһвалатла әлагәдардыр. Кечән бәһсләрдә дејилди ки, Јусуфун гардашлары она һәсәд апардыглары үчүн ону гујуја салдылар. Сонра онлар Јусуфун әјниндән чыхартдыглары көјнәји ҹырыг-ҹырыг еләдиләр вә бир кечи кәсиб, көјнәји онун ганына алудә едәрәк, апарыб аталары Јә'губ пејғәмбәрә көстәрдиләр; дедиләр ки, Јусуфу ҹанавар дағыдыб једи, бу да онун көјнәји. Низами јухарыдакы бејтдә һәмин әһвалаты нәзәрдә тутур.

Низами өз төвсијәләринә ашағыдакылары да әлавә едир:

گنج بر سر مشو چو ابر سفید   پای بر گنج باش چون خورشید
تو به زر چشم روشنی و بداست   چشم روشن کن جهان خرداست

Хәзинәни булуд кими башынын үстүндә сахлама,
Күнәш кими ајағыны хәзинәнин үстүнә гој.
Сәнин көзүн гызылдан нурланыр, бу писдир,
Дүнјанын көзүнү нурландыран ағылдыр.

"J. К."

"Шәрәфнамә"дә Низами инсанлары тәвазө'карлыға, алиҹәнаблыға дә'вәт етмәк мәгсәдилә өз нәфсинә мүраҹиәт едиб дејир:

دلا تا بزرگی نیاید بدست   بجای بزرگان نشاید نشست

Еј көнүл, бөјүклүјү әлә кәтирмәјинҹә,
Бөјүкләрин јериндә отурмаг јарашмаз.

"И."

Сонра әдәб гајдаларыны демәјә башлајыр:

سخن تا نگویند لب بسته دار   گهر نشکنی تیشه آهسته دار
نپرسیده هر کو سخن یاد کرد   همه گفتهٔ خویش را باد کرد

Сәндән сөз сорушмајынҹа, ағзыны бағлы сахла,
Күлүнкү јаваш вур ки, ҹәвһәри сындырарсан.
Һәр кәс сорғусуз сөзә башласа,
Бүтүн сөзләри јелә соврулмуш олар.

"И."

Сонра Низами хәбәрдар едир ки, сөзү данышмагдан габаг јахшыҹа фикирләшмәк лазымдыр; јохса сонрадан пешиман олмаг фајда вермәз. Одур ки, фикирләшмәмиш данышмагданса, данышмамаг даһа јахшы олар:

دهن را بمسمار بر دوختن   به از گفتن و گفته را سوختن

Ағзы мисмарла бағламаг даһа јахшыдыр,
Нәинки данышыб, сөзләри јандырмаг.

"И."

Сонра дејир ки, јалана охшајан доғру сөзү демә:

دروغی که مانند باشد به راست   به از راستی کز درستی جداست

Доғруја охшајан јалан,
Доғруја охшамајан доғру сөздән јахшыдыр.

"И."

Низаминин әсәрләриндә јүзләрлә бу кими нәсиһәтләр вар; бурада көстәриләнләр, онлардан кичик бир нүмунәдир.

VIII ФӘСИЛ

НИЗАМИ — ЕЛШҮНАС

Һәгиги шаирләр һәм дә өз заманәләринин күзкүләридир; онларын әсәрләриндә о дөврүн адәтләри, ајин вә ән'әнәләри, о халга мәхсус олан дәбләр, бајрам, шәнлик вә јас мәрасимләри, еләҹә дә дикәр адәтләр әкс етдирилир. Бу бахымдан Низаминин әсәрләри олдугҹа зәнкиндир. Бу әсәрләрдә Иран, Јахын Шәрг вә Азәрбајҹан халгларынын гәдим дөврләрдәки һәјат тәрзи вә адәтләринә аид чохлу мә'лумат вардыр.

Одур ки, Низами һәм дә бир елшүнас вә ја инди дејилдији истилаһла ифадә етсәк, бир етнограф кими гијмәтләндирилә биләр.

"Хосров вә Ширин" әсәриндә Низами Мәһин банунун һәјат тәрзини тәсвир едәрәк дејир:

نشست خویش را در هر هوائی   بهر فصلی مهیا کرده جائی
بفصل گل بموقانست جایش   که تا سر سبز باشد خاک پایش
بتابستان شود بر کوه ارمن   خرامد گل به گل خرمن به خرمن
به هنگام خزان آید به ابخاز   کند بر کردن نخجیر آغاز
زمستانش به بردع میل چیراست   که بردع را هوای گرمسیر است
چهارش فصل از اینسان در شمار است   بهر فصلی هوائیش اختیار است

Һәр бир фәсилдә өзү үчүн
Мүәјјән бир иглимдә јер сечир:
Күл фәслиндә онун јери Мугандыр ки,
Ајаг басдығы јерләр (һәмишә) јашыллыг олсун.
Јајда Әрмән дағларына чыхыр,
Бир-бир күллүкләри вә талалары назла кәзир.
Пајыз вахты Абхаза кедир,
Ов далынча гуш кими учур.
Гышда Бәрдәјә мејл көстәрир,
Чүнки гышда Бәрдәнин һавасы илыг олур.
Бу гајда илә дөрд фәсл онун һесабында,
Һәр фәсл үчүн өз һавасы онун ихтијарындадыр.

"Х. вә Ш."

Бу тәсвирдән мә'лум олур ки, һаггында данышылан гадын бир нөв" көчәри һәјат сүрүрмүш вә һәр фәсли өз тәбиәтинә хош кәлән јерләрдә кечирирмиш.

Мәһин бану шаһлар сәвијјәсиндә олан зәнкин сәрвәтә малик бир гадындыр, Ширин онун гардашы гызыдыр. Онлар, бәлкә дә онлар кими имканы оланлар, көрүнүр, о заманлар бу ҹүр тәрзиһәјат илә күзәран едирләрмиш.

Бурада јери кәлмишкән гејд едәк ки, бә'зи наданлар вә Азәрбајҹанын зәнкин әдәби тарихини көзү көтүрмәјәнләр дејирләр ки, куја Низаминин "Хосров вә Ширин" әсәриндә тәсвир етдији Ширин ермәни гызы имиш. Узагкөрән Низами мәрһум бу сөзә һәлә о вахт ҹаваб вериб, бизи бу тә'нәдән хилас етмишдир. Низами Мәһин банунун дилилә Ширинә нәсиһәт әснасында белә дејир:

گر او ماهست ما نیز آفتابیم   وگر کیخسرو است افراسیابیم

Әкәр о (Хосров), Ајдырса, биз дә Күнәшик,
Әкәр о, Кејхосровдурса, биз дә Әфрасијабыг.

"Х. вә Ш."

Бурадан мә'лум олур ки, Ширин Әфрасијаб нәслиндәндир, Туран түркләриндәндир.

Низаминин Ширин һаггында вердији мә'луматдан ајдын олур ки, о заманлар гызлар да огланлар кими човкан ојуну ојнајармышлар:

چو خسرو دید کان مرغان دمساز — چمن را ناخته اند و صید را باز
بشیرین گفت هان تا رخش تازیم — درین پهنه زمانی گوی بازیم
چو کام از گوی چوگان برگرفتند — طوافی گرد میدان در گرفتند
وز آنجا سوی صحراران گشادند — بصید انداختن جولان گشادند
نه چندان صید گوناگون فکندند — که حدّش در حساب آید که چندند

Хосров көрдү ки, о мунис гушлар
Чәмәндә којәрчиндир, шикарда — тәрлан;
Ширинә деди: "Кәл ат ојнадаг,
Бир аз бу мејданда човкан ојнајаг".
Кос-човкан ојунундан кам алдан сонра,
Мејданын дәврәсиндә ат чапдылар.
Орадан да сәһраја тәрәф гәдәм ачдылар,
Ов етмәк үчүн ат ојнатдылар.
О гәдәр чүрбәчүр овлар вурдулар ки,
Сајыны һесабламаг мүмкүн дејилди.

"Х. вә Ш."

Бурадан мә'лум олур ки, о заманлар гызлар да ова чыхар, ат чапар, огланларла бирликдә куј-човкан ојуну ојнајарлармыш.

Башга јердә јенә дә човкан ојунундан данышараг белә бир бејт ишләдир:

خمیده بید شد از سودای خورشید — بلی رسم است چوگان کردن از بید

Онун сөјүдү (гамәти) күнәшин (Ширинин)
сәвдасындан әјилиб,
Бәли адәтдир ки, човканы сөјүддән һазырларлар.

"Х. вә Ш."

Бу бејтдә Низами ону да бизә хәбәр верир ки, о вахтлар човканы сөјүд агачындан һазырлајармышлар.

Низами Хосров Пәрвизин Әрмәндә Ширинлә вә онун рәфигәләри олан кәнч гызларла кечирдији ејш-ишрәт кечәләрини тәсвир едәрәк дејир:

بدست آن بتان مجلس افروز — سپهر انگشتری میباخت تا روز
ببرد انگشتری چون صبح برخاست — که بر بانگ خروس انگشتری خواست

О мәчлис бәзәјән көзәлләрин әлилә
Фәләк сәһәрә гәдәр үзүк-үзүк ојнајырды.
Сәһәр ачыланда үзүјү апарды,
Хорузун баны илә үзүјү истәди.

"Х. вә Ш."

Бурадан мә'лум олур ки, һазырда Иранда мә'мул олан үзүк-үзүк ојуну о вахтлар да ел арасында мәшһур олан ојунлардан бири имиш. Һәмчинин нәрд ојунунун да индики кими чох јајылмыш бир ојун олдугу мә'лум олур:

بزیر تخته نرد آبنوسی — نهان شد کعبتین سندروسی

Абнуси нәрд тахтасынын алтында
Сәндәруси кә'бәтејн кизләнди.

"Х. вә Ш."

Абнус — бир агачдыр ки, онун одунчагы лифсиз, гара рәнкли, һәм дә агыр олур, суда батыр. Ону кәндәләнинә дә рәндәләмәк вә метал кими партахлајыб, чилаламаг олур.

"Кә'бәтејн" — ики кә'б демәкдир, јә'ни ики куб. Бу да нәрдин зәрләринә ишарәдир.

"Сәндәрус" — кәһрәбаја охшајан сары рәнкли

бир маддәдир ки, ағачларын ширәсиндән әмәлә кәлир.

Низами бу бејтдә кинајә ишләдәрәк "абнуси нәрд" ифадәси илә — кечәни, "сәндәруси кә'бәтејн" илә — Ај вә Күнәши демәк истәјир. Бурада "абнус" — кечәнин гаранлығына, "сәндәрус" — Ај вә Күнәшин гызылы рәнкинә ишарәдир.

Хосровла Ширинин көрүшүнү тәсвир едәрәк Низами јенә дә нәрд ојунуна мүрачиәт едир:

بشب نرد قناعت باختندی   ببوسه کعبتین انداختندی

Кечә гәнаәт нәрди ојнајырдылар,
Өпүшлә кә'бәтејн (гоша зәр) атырдылар.

"Х. вә Ш."

Низами өз әсәрләриндә шәтрәнч (шаһмат) ојуну истилаһларыны да чох ишләдир. Мәс.:

وگر گوید نهم رخ بارخ ماه   بگو بارخ برابر چون شود شاه

Әкәр десә ки, "Ај үзүнә үзүмү (рүхүмү)
гоја биләрәмми?"
Де ки, "Шаһ, рух (топ) илә бәрабәр ола биләрми?"

"Х. вә Ш."

Бурада "рүх" — лүғәти мә'нада "үз" демәкдир, шаһмат ојунунда исә "рүх" — "топ" фигурунун адыдыр. Низами бу сөзү онун һәр ики мә'насында бөјүк мәһарәтлә ишләтмишдир.

Башга јердә Низами инсанларын бу дүнјада һәјатыны шаһмат ојунуна бәнзәдәрәк дејир:

برابن رقعه که شطرنج زیانست   کمینه بازی بین الرخانست
دریغ آن شد که درلعب خطرناک   مقابل میشود رخ بارخ خاک

Бу јазылар ки, зијанлы шаһмат ојунудур,
Ән кичик ојуну ики "рүх" (топ)
арасында галмагдыр.

Тәәссүфлү будур ки, бу тәһлүкәли ојунда
Сәнин рүхүн (үзүн) торпағын рүхү (үзү)
илә растлашыр.

"Х. вә Ш."

Бурада јенә дә "рүх" сөзү бир дәфә "топ", бир дәфә дә "үз" мә'насында ишләнмишдир.

Бу бејтләрдә һәмин сөзләрин мәһарәтлә ишләнмәси вә бәди" елминдә "тәвријјә" дејилән сән'әтин чох дәгиг шәкилдә тәтбиг едилмәси көстәрир ки, Низами шәтрәнч елминә дә чох јахшы бәләддир.

Әсәрин башга јериндә јенә дә шаһматдан сөз салараг, Низами белә дејир:

به نطع کینه برچون پی فشردی   درافکن پیل و شه رخ زن که بردی

Һәрб шаһматынын мејданына "ат" илә чыхсан,
Фили сал, шаһ-рүх (шаһ-топ) вур,
сән апарарсан (ударсан).

"Х. вә Ш."

Бу бејт Бәһрам Чубин илә Хосровун арасында кедән мүһарибә сәһнәләринә аиддир. Бурада көрүнүр ки, Низами һәм шаһмат ојунуна, һәм дә һәрб техникасына чох јахшы бәләддир.

Бу мисаллар көстәрир ки, о дөврдә нәрд вә шаһмат ојунлары халг арасында мәшһур олуб, Низами өзү дә бу ојунларын бүтүн инчәликләрини билирмиш.

Низами халг арасында мөвчуд олан дикәр мәрасимләр һаггында да мә'лумат верир. Мәсәлән, Мәһин бану өз игамәткаһында Хосрову гәбул едәрәк, онун шәрәфинә тәртиб етдији зијафәтдә "бачү бәрсәм" ајини ичра етдирир. Низами бу мәрасим һаггында белә дејир:

بعشرت بود روزی باده برشست   مهین بانو درآمد شاد بنشست

ملك تشريف خاص خويش دادش ز ديگر وقتها دل بيش دادش

چو آمد وقت خوان داراى عالم ز مؤبد خواست رسم باج و برسم

بهر خوردى كه خسرو دستگه داشت طريق باج و برسم را نگه داشت

حساب باج و برسم آنچنان است كه او بر چاشنى گيرى نشان است

اجازت باشد از فرمان مؤبد خورشها را كه اين نيك است و آن بد

Күнләрин бириндә о, әлиндә бадә ишрәт едирди,
Мәһин бану шән һалда кәлиб әјләшди.
Шаһ она өз хүсуси һөрмәтини көстәрди,
Башга вахтлардан даһа артыг һөрмәт еләди.
Јемәк вахты кәләндә дүнја һөкмдары
Мө'бәддән "бачү бәрсәм" мәрасиминин
(ичрасыны) тәләб етди.
Хосров дәсткаһда олан һәр бир јемәкдә
"Бачү бәрсәм" гајдасына риајәт едирди.
"Бачү бәрсәм" гајдасы беләдир ки,
О, һәр бир хөрәјин дадына бахмаг нишаныдыр.
Мө'бәд тәрәфиндән көстәрилир ки,
Бу јемәк јахшыдыр, о јемәк писдир.

"Х. вә Ш."

Бурадан мә'лум олур ки, мө'бәд, јә'ни Зәрдүшт дини хадими һәр хөрәјин дадына бахыр, сонра јемәјә ичазә верир.

Низами о гәдәр диггәтлидир ки, һәтта мө'бәд сөзүнүн дүрүст охунмасы үчүн икинчи мисрада онунла һәмгафијә олан "бәд" (пис) сөзүнү ишләдир вә бунунла да гафијә елминдә "төвчиһ" дејилән шәрти мүәјјән едир; јә'ни "рәви" һәрфи олан "д" һәрфиндән габагкы һәрфин һәрәкәсинин "ә" олдуғуну билдирир ки, бу сөзү "мө'бид" јох, "мө'бәд" охумаг лазымдыр.

Низаминин әсәрләриндән мә'лум олур ки, зәр-

дүшт дининдә мө'бәдләрин чәмијјәт ичиндә бөјүк ролу вә һөрмәти олурмуш; шәнлик вә матәм мәчлисләрини һәмишә онлар апарырлармыш.

Хосровун Ширинлә евләнмәси вә тој мәрасиминдә Низами белә дејир:

ملك فرمود خواندن مؤبدان را همان كارآگهان و بخردان را

گرفت آنگاه خسرو دست شيرين برخود خواند مؤبد را كه بنشين

Шаһ бујурду ки, мө'бәдләри, о иш биләнләри
Вә әгл саһибләрини чағырсынлар.
Бу вахт Хосров Ширинин әлини тутду,
Мө'бәди өз јанына чағырыб әјләшдирди.

"Х. вә Ш."

Низаминин әсәрләриндән өјрәнирик ки, гәдим заманларда Иран вә Азәрбајчанын тој мәчлисләрини зијнәтләндирән шәртләрдән бири дә "бүхур"дур. Белә мәчлисләрдә уд, мүшк, әнбәр, кафур вә башга әтирли маддәләри мәчмәрдә (манталда) гојулан ода төкүб јандырырдылар, онларын хош әтри вә түстүсү мәчлиси долдурур, мәчлис әһли бу әтирли һава илә тәнәффүс едиб, онларын әһвали-руһијјәси јүксәлирди.

Мисал үчүн, Хосровун шикара кетмәк мәрасимини вә сәһрада чадыр гурулуб ишрәт етмәсини тәсвир едән парчада охујуруг:

ملك فرمود كآتش برفروزند بمن مشك و بخرمن عود سوزند

بخور انگيز شد عود قمارى هوا ميكرد خود كافور بارى

Шаһ бујурду ки, од галасынлар,
Батманла мүшк, хырманла уд јандырсынлар.
Гұмари уд һәр јана әтир сачды,
Бир тәрәфдән дә һава кафур сәпирди.

"Х. вә Ш."

Гүмар — Һиндистанда јер адыдыр, орада гиј-мәтли уд ағаҹлары битир. Гәһвәји вә гара рәнк-ли уд ағаҹыны јандырдыгда, ондан хош әтир чы-хыр.

Кафур (камфора) исә Чиндә битән, һәмин адла да мәшһур олан бир ағаҹын ширәсидир. Ағ рәнк-ли кафурун да хош әтри вар, һәм дә тәбиәти со-југдур. Она көрә дә мејитләрә кафур гүслү ве-рирләр ки, ону бир мүддәт чүрүмәдән сахласын.

Јухарыдакы мисрада "кафур сәпирди" ифадәси дә бунунла әлагәдардыр; јә'ни гар јағырды", чүн-ки гар да кафур кими ағ вә сојугдур.

Низами һәтта о дөврүн ҹадукәрләриндән дә сөз ачыр вә белә бир бејт сөјләјир:

مگر نشنیدی از جادوی جوزن   که داند دود هر کس راه روزن

Мәкәр ҹөвзән ҹадукәриндән ешитмәмисән ки,
"Һәр кәсин түстүсү өз јолуну тапар?"

"Х. вә Ш."

Бурада "ҹөвзән" (арпавуран) Һиндистан ҹаду-кәрләриндәндир; онлар арпаја әфсун охујуб, ҹаду едилән адама вурурлар.

Бу бејтдә "түстү" сөзү илә Низами "дуд әф-кән", јә'ни "түстү салан" ады илә мәшһур олан башга ҹадукәрләрә ишарә едир. Онун һаггында Низами "Једди көзәл" әсәриндә белә дејир:

آتشی از تو بود در دل من   پیر زن در میانه دود افکن
چون شدی شمع وار با من راست   دود دود افکن از میان برخاست

Сәндән мәним гәлбимдә бир атәш вар иди,
Гары арвад исә арада "түстүсалан" иди.
Елә ки, сән мәнимлә шам кими дүзәлдин,
"Түстүсаланын" түстүсү арадан галхды.

"Х. вә Ш."

"Дудәфкән" (түстүсалан) — Һиндистанда мәш-һур олан ҹадукарлығын башга бир нөвүдүр. Ҹа-дукәр уд, үзәррик, кафур вә башга бу кими шеј-ләри ода гојуб јандырыр вә онларын түстүсүнү ҹаду едилән адама верир; ондан сонра өз әмәлиј-јатыны апарыр.

Низами өз әсәрләриндә ел сөзләриндән кениш истифадә едир. Мәсәлән, "Лејли вә Мәҹнун" әсә-риндә белә дејир:

ترسم ز رسن که مار دیدم   چه مار که اژدها گزیدم

Ипдән горхурам, чүнки илан көрмүшәм,
Нәинки илан, мәни әждаһа санчыб.

"Л. вә М."

Бурада Низами мәшһур "Илан вуран ала чаты-дан горхар" — аталар сөзүнү дејир.

Низаминин әсәрләриндә халг ајинләринә дә раст кәлирик. Мәсәлән, "Искәндәрнамә"дә охују-руг:

سپندی بیارای جهان دیده پیر   بر آتش فشان در شبستان میر
که چشم زنان پیشه میکنم   ز چشم بد اندیشه میکنم

Бир үзәррик кәтир, еј дүнја көрмүш гоча,
Әмирин шәбистанында ону ода сәп
Ки, көз вуранлар сән'әтимә бахыр,
Мән исә бәдназәрдән горхурам.

"И."

Ел ичиндә мәшһурдур ки, бир адамы бәд нә-зәрдән хилас етмәк үчүн үзәррик јандырыб, түс-түсүнү о адама верирләр. Низами бу бејтләрдә һаман ајини јада салыр. Мә'лум олур ки, бу аји-нин тарихи чох гәдимдир.

Низаминин әсәрләриндә бу кими ајинләрә вә ел сөзләринә чох мүраҹиәт олунур, онларын һа-мысыны бурада көстәрмәјә имкан јохдур.

Низами Иран шаһларынын сарајлары һаггында да бә'зи мә'лумат верир. Фиридундан Иран шаһларына јадикар галмыш Тагдиси тәхт Хосров Пәрвизә гәдәр кәлиб чатмышды вә Барбәдин мәшһур отуз ләһниндән бири дә бу тәхтә һәср олунмушду. Низами бу тәхти белә тәсвир едир:

بگرد اگرد تخت طاقدیس اش   دهان تاجداران خاک لیس اش

همه تمثالهای آسمانی   رصد بسته بر آن تخت کیانی

ز ماه و زهره تا خرگاه کیوان   در او پرداخته ایوان به ایوان

کواکب را ز ثابت تا به سیار   دقایق با درج بیموده مقدار

به ترتیب گهرهای شب افروز   خبر داده ز ساعات شب و روز

شناسائی که انجم را رصد راند   از آن تخت آسمان را تخته بر خواند

Тагдиси тәхтинин дәврәсиндә
Башы тачлыларын агзы онун торпагыны јалајырды.
Бүтүн сәма чисмләринин тимсалы
О Кәјан тәхтиндә рәсәдләнмишди.
Ајдан, Зәһрәдән Кејван чадырынадәк,
Ејван-ејван арада тәсвир едилмишди.
Сабит вә сәјјар улдузлары
Дәгигә вә дәрәчәләри илә һесабламышдылар.
Кечә парылдајан кәвһәрләрин тәркиби илә
Кечә-күндүзүн саатларыны билдирирдиләр.
Улдузлары рәсәдә алан мүнәччим
О тәхтдән асиман тахтасынын
(сәһифәсини) охујурду.

"Х. вә Ш."

Тагдиси тәхти үч мәртәбәли имиш; онун јухары мәртәбәсиндә Хосров, ашагы мәртәбәләриндә исә ә'јанлар, дәвләт мә'мурлары отурармыш. Бу тәхтин һашијәләриндә бүтүн сәма чисмләри, онларын гаршылыглы вәзијјәтләри вә мүхтәлиф нүчум мәсәләләринә аид тәсвирләр вармыш.

Низами Хосровун барикаһынын әзәмәтини вә мәшһур Бүсатын вәсфини бир бејтлә белә дејир:

ستاده قیصر و خاقان و فغفور   یک آماج از بساط پیشگه دور

Гејсәр, Хаган вә Фәгфур,
Гаршыдакы Бүсатдан бир амач узагда дурмушдулар.

"Х. вә Ш."

Бурада "Гејсәр" — Рум падшаһларынын, "Фәгфур" — Чин падшаһларынын ләгәбидир; "амач" — бир ох мәнзили демәкдир, јә'ни атылмыш охун кетдији ән узаг мәсафә.

"Бүсат" — ипәкдән хүсуси гајдада тохунмуш вә үзәриндә мирвари, рәнкбәрәнк чәваһират вә күләбәтинлә күлләр, сәбзәләр, чәмәнликләр, бағлар, мүхтәлиф баһар мәнзәрәләри ишләниб ијнәкарлыг едилмиш нәһәнк бир фәрш (дөшәнәк) имиш ки, бүтүн барикаһы өртүрмүш. Она Кәсра Бүсаты, ја да "Баһаристан" дејирмишләр. Әрәб истиласы заманы бу надир фәрши гәнимәт апарырлар. Рәвајәтә көрә о чох бөјүк олдуғу үчүн галдырмаг мүмкүн олмур, ону доғрајыб, гошунун сәркәрдәләри өз араларында бөлүшдүрүрләр.

Низаминин бүтүн әсәрләриндә тәбабәтә аид бејтләрә раст кәлирик. Онларын чохуну халг тәбабәти тәшкил едир. Мәсәлән, "Хосров вә Ширин" әсәриндә Хосровун Ширинлә вә онун рәфигәләрилә човкан ојуну ојнамағыны тәсвир едәрәк дејир:

ز چوگان گشته بید ستان همه راه   زمین زان بید صندل سود بر ماه

Човкандан бутун јоллар сөјүдлүк олду,
Јер о сөјүдлөрдөн Аја сөндөл сүртдү.

"Х. вә Ш."

Низаминин ифрат мүбалигә (играг) ишләтдији бу бејти шәрh едилмәсә, ондан бир шеј баша дүшмәк олмаз.

Јухарыда дејилди ки, човканы сөјүд ағачындан hазырлајырдылар, чүнки о бәрк вә мөhкәмдир. Бурада Низами дејир ки, о мејданда о гәдәр човкан ојнајан вар иди ки, онларын сындырдығы човканлар јерә дүшүб көјәрдиләр, бир мешә әмәлә кәлди. Мә'лумдур ки, сөјүд ағачынын чубуғуну јерә басдырсан, аз вахтда көјәрәчәк; шаирин дедијинә көрә бу ојун о гәдәр узун чәкди ки, о ағачлар галхыб Аја чатдылар. Ојундакы hај-күјдән Ајын башы ағрајырды. Јер Ајын баш ағрысыны кәсмәк үчүн бу сөјүдләри сәндәл әвәзинә Ајын башына сүртмәјә башлады. Сәндәл — hиндистанда битән бир ағачдыр; онун одунчағынын лифи олмур, өзү дә чох бәрк ағачдыр. Халг тәбабәтиндә ондан истифадә едирләр. Онун чубуғуну әзиб тоз hалында салырлар, сонра о тозу исладыб башы ағрајан адамын алнына вә кичкаhына сүртүрләр.

Низами дејир ки, Әрмәндә сәндәл ағачы олмадығы үчүн Јер hәмин сөјүдләрдән сәндәл ағачы кими истифадә едиб, онлары Ајын башына сүртүрдү.

Низами бурада мүбалиғәнин ифрат дәрәчәсинә чатыр, буна играг дејирләр. Бу чүр мүбалиғә hәгигәтдән нә гәдәр узаг олса да, ше'рин көзәл хүсусијјәтләриндән hесаб олунур. Нечә ки, Низами өз оглуна нәсиhәт едәрәк дејир:

در شعر مپیچ و در فن او   چون اکذب اوست احسن او

Ше'рә вә онун сән'әтинә алудә олма,
Чүнки онун ән јахшысы, ән чох јалан оланыдыр.

"Л. вә М."

Јухарыдакы мүбалиғәләрдә олан јаланлар, hәм дә ше'ри көзәлләшдирән шәртләрдәндир.

Бурада Низами hәм дә Гур'анын 26-чы (Шуәра) сурәсинин 226-чы ајәсинә ишарә едир. Бу ајәдә дејилир: "Онлар (шаирләр) етмәдикләри ишләрдән данышырлар", јә'ни онларын сөзләри јаландыр.

Инди јенә дә Низаминин тәбабәт мәсәләләринә гајыдаг. Хосровун биринчи арвадынын өлмәјини тәсвир едәрәк, Низами бу бејти ишләдир:

برست از جنگ مریم شاه عالم   چنانك آبستنان از چنگ مریم

Дүнјанын падшаhы Мәрјәмин чәнкиндән хилас олду,
Нечә ки, hамилә гадынлары чәнки-
Мәрјәм хилас едир.

"Х. вә Ш."

Мәрјәм — Хосровун биринчи арвады, Рум падшаhынын гызы иди. Хосров ону севмирди. Чәнки-Мәрјәм исә бир нөв отдур ки, пәнчә шәклиндә олур. hамилә гадын чәтин доғанда, бу оту суја гојурлар, онун hиссәләри бир-бириндән ајрыланда, куја, гадын ағрыдан азад олур.

Низами дејир ки, Мәрјәмин өлмәјилә Хосров онун чәнкиндән хилас олду, нечә ки, hамилә гадынлары чәнки-Мәрјәм оту хилас едир.

Низами Хосровун Ширинлә баhар чағында чәмәнләрдә кәзишмәсини, сејри-сәјаhәтини вә ејшу-ишрәтини тәсвир едәрәк Ширинин ширин сөhбәтләрини, фәрәh кәтирән күлүшләрини, наз-гәмзәли hәрәкәтләрини илә јаратдығы хош дәгигәләри, дәмләри играг (јүксәк мүбалиғә) формасында беләлә бир бејтлә јекунлашдырыр:

مفرّح با نسیمش گشته دمساز   دواء المسك با بویش به پرواز

Мүфәррип онун нәсими илә hәмнәфәс олмуш,
Дәваүл-миск исә онун әтри илә пәрваз едирди.

"Х. вә Ш."

Гәдим тәбибләр инсаны шәнләндирмәк, онун әһвали-руһијјәсини јахшылашдырмаг, гәмләрини апармаг вә кејфини сазлашдырмаг үчүн мүхтәлиф тәркибли дәрманлар һазырлајырдылар; онлара мүфәрриһ (фәрәһ кәтирән) дејирдиләр. Онларын чохлу нөвләри вар.

Дәваүл-миск исә "мүшк дәрманы" демәкдир. О, инсан бәдәнинин гүввәсини (тонусуну) артыран, әсәб системини гүввәтләндирән, малихулија (мелонхолија) вә бә'зи дикәр руһи хәстәликләрә фајда верән дәрмандыр. О, мүшк, зә'фәран, бал, дешилмәмиш мирвари, мүхтәлиф күлләрин ләчәкләри вә тохумларындан һазырланан бир тәркибдир. Онун чох мүхтәлиф нүсхәләри (рецептләри) вар. Гәдим заманларда бу чүр тәркибләр мә'мул олмуш, чох вахт онлары бу ад илә јох, "мә'чун" ады илә ишләтмишләр.

Низами бу бејтдә дејир ки, Ширин өз ширин рәфтары вә сөһбәти илә елә бир әһвал јаратмышды ки, мүфәрриһ өзү дә ондан ләззәт алыб фәрәһләнирди, дәваүл-миск исә онун әтриндән шадланыб ганадланырды.

"Сиррләр хәзинәси"ндәки ме'рачнамәдә Пејғәмбәрин Әгрәб бүрҹүндән кечмәси илә әлагәдар олараг Низами бу бејти тәгдим едир:

ریخته نوش از دم سیسنبری   بردم این عقرب نیلوفری

Сүсәнбәр нәфәсиндән нилуфәр рәнкли
Әгрәбин гујругуна нуш төкдү.

"С. Х."

Сүсәнбәр вә ја сисәнбәр — јарпаглары нанәјә охшајан бир биткидир, хош әтри вар. Ону бал илә гарышдырыб әгрәб санчмыш адамын јарасына гојурлар, зәһәрин тә'сирини апарыр. Низами ону "нуш" адландырыр; чүнки она бал гатылыр, шириндир, зәһәрин агрысыны көтүрдүјү үчүн һәм дә "нушдару"дур (пазәһрдир) ки, она мүасир дил илә серум дејилир.

Низами бу бејтдә дејир ки, Пејғәмбәр Әгрәб бүрҹүнүн јанындан кечәркән, онун гујругуна нушдару төкүб, зәһәрини тә'сирдән салды.

"Хосров вә Ширин"дә Низами белә бир сәһнә јарадыр: Хосров Шәкәр адлы бир Исфаһанлы гызы илә евләнмәк истәјир. Шәкәр онунла сөһбәтләшиб јахынлашандан сонра она дејир:

یکی عیب است گر ناید گرانت   که بوئی در نمک دارد دهانت
نمک در مردم آرد بوی پاکی   تو با چندین نمک چون بوی ناکی
بسوسن بوی شه گفتا چه تدبیر   سمنبر گفت سالی خوردن سیر

Ачыгына кәлмәзсә, бир ејбин вар,
Дузлу агзындан азча иј кәлир.
Дуз һәр адамда паклыг јарадыр,
Бу гәдәр дузла сән нә үчүн ијлисән?
Шаһ о сусән әтирли (Шәкәрә) деди: "Нә тәдбир?"
Јасәмән бәдәнли (Шәкәр) деди:
"Бир ил сарымсаг јемәк."

"Х. вә Ш."

Мә'лум олур ки, о вахтлар халг тәбабәтиндә агыз ијинә сарымсагла мүаличә едирләрмиш.

Јухарыда дејиләнләр Низами әсәрләриндә олан халг тәбабәтиндән бир нечә нүмунәдир.

Низаминин әсәрләриндә мумија, тутија, тәбашир, сипәнд (үзәррик), зәрних, һәчамәт (вә ја һәчәмәт), фәссад (ган алан) кими сөзләрә раст кәлмәк олур. Бунлар халг тәбабәти васитәләридир.

Халг тәбабәтиндән әлавә Низами өзүнүн тибб саһәсиндә олан елми биликләрини дә өз әсәрләриндә бүрузә верир.

"Сиррләр хәзинәси"ндә дејир:

ذد چو نهی روغن صفراگراست   چون بخوری میوهٔ صفرابراست

Гызылы гојуб (сахласан), софра котирон јаг олар;
Ело ки, једин, софра апаран мејво олар.

"С. Х."

Гәдим тәбибләрин нәзәријјәсинә көрә инсанларын бәдәниндә бир-биринә мүхалиф олан дөрд тәбиәт — маддә вә ја ширә вар: ган, сәфра, сәвда, бәлгәм. Бунлара "әхлат" дејирләр, јә'ни "хылтлар". Онлар мө'тәдил (мијанә) дәрәҹәдә олдугда инсан сағлам олур. Онлардан бири о биринә гәләбә чалса, јә'ни өз мө'тәдил дәрәҹәсини ашса, инсан хәстәләнәр. Неҹә ки, мәрһум Шејх Сә'ди Ширази дејир:

چارطبع مخالف سرکش   چند روزی بوند باهم خوش
چون یکی زین چهار شد غالب   جان شیرین برآید از قالب

Бир-биринә мухалиф олан дөрд тәбиәт
Бир неҹә күн бир-бирилә хош олурлар.
О дөрдүн бири галиб кәлсә,
Ширин ҹан гәлибдән (бәдәндән) чыхар.

Низами дә јухарыдакы бејтдә һәмин мәсәләдән данышыр. О, дејир ки, јаг бәдәндә сәфраны артырыр. Әкәр гызылы јығыб сахласан, о, јаг кими сәнин сәфраны артырар; әкәр јесән, о, мејвә кими сәнин сәфраны апарар, сәни сағалдар.

Гәдим тәбабәтә көрә һәр гида дөрд хылтын биринин артмасына сәбәб олур

Низаминин көстәрдијинә көрә мејвә сәфраны азалдыр, јаг исә чохалдыр.

"Једди көзәл" әсәриндә дә Низами о "хылтлар" барәсиндә данышыр:

هر نواله که معدهٔ ببرد   خلطی آنرا برنگ خود ببرد
از سر و پای تا بگردن دگوش   هست ازین چار خلط عاریه پوش

Сонин мә'дәнин һәзм етдији һәр логманы
Бир хылт өз рәнкинә бојајыр.
(Вүҹудун) баш вә ајагдан бојун вә гулага гәдәр
Бу дөрд хылтдан бүровуз көтүрүлмүш кимидир.

"Ј. К."

Бурадан белә чыхыр ки, инсанын бәдәни бу дөрд хылтын тәркибиндән ибарәтдир; сағлам инсанын бәдәниндә онлар бир-бирилә мүвазинәт тәшкил едирләр; онларын мүвазинәти позулан кими, инсан хәстәләнир. Инсанын једији гида маддәләри дә бу дөрд хылт арасында бәрабәр пајланыр.

"Хосров вә Ширин"дә Ширин Хосровун арвады Шәкәрә гысганараг она ашағыдакы ифадәләрлә мәзәммәт вә тә'нә едир:

گرت سرگردد از صفرای شیرین   ز سفره دور کن حلوای شیرین
مگر شیرین ازین صفرا خبر داشت   که چندین سرکه در زیر شکر داشت
چو شیرینی و ترشی هست درکار   گرت صفرا و سودا نیست بگذار

Әкәр Ширинин сәфрасындан башын фырланырса,
Сүфрәдән ширин һалваны узаглашдыр.
Мәкәр Ширинин бу сәфрадан хәбәри вар иди ки,
Шәкәрин алтында о гәдәр сиркәси вар?
Мадам ки, ишдә ширинлик вә туршулуг вар,
Әкәр сәнин сәфран вә сәвдан јохдурса, гој галсын.

"Х. вә Ш."

Низами бу бејтләрдә "Ширин" сөзүнү һәм ад, һәм дә "ширинлик" мә'насында тәкрарән ишләдәрәк, доғрудан да ширин вә бәдии ифадәләр јаратмышдыр.

Низами дүнјадан шикајәтләнәрәк дејир:

جهان هندوست تا رختت نگیرد   مگیرش سست تا سختت نگیرد
که آشنا شد کز وی آب از او سرد   گر استسقا نگردد چون کند درد

Дүнја бир һинду (сојғунчу) кимидир, но гәдәр ки,
сәнин палтарындан јапышмајыб,
Она бош јапышма ки, сонра о,
сәни мөһкәм тутмасын.
Бу (дүнјада) ким онун кудусундан сәрин су ичдисә,
Истисға ону куду кими саралтды.

"Х. вә Ш."

Кудунун бир нөв'ү вар ки, она куду-гәлјан дејирләр; о јалныз тахта кими бәрк габығдан ибарәтдир, јемәли бир шеји јохдур. Ондан габ кими истифадә едирләр; бу чүр габда су сәрин галыр. Низами дејир ки, бу чүр габдан сәрин су ичән адам истисға хәстәлијинә тутулар.

Истисға — мүасир тәбабәтдә һидропс адланыр.

Низами инсанлары аз јемәјә дә'вәт едир вә инандырыр ки, аз јемәклә инсан өз сәһһәтини сахлаја биләр:

جهان زهر است و حلوی ناجما کش   به کم خوردن توان رستن ز هلاکش
مشو بسیار خور چون کرم ی روز   به کم خوردن میان در بند چون مور
چو پر گردد مزاج از استسقاست   بد شواری بدن سست آید سلامت
ز کم خوردن کسی را تب نگیرد   ز پر خوردن هر روزی صد بمیرد

Дүнја зәһәрдир, онун хасијјәти ачыдыр,
Онун һәлакәтиндән анҹаг аз јемәклә
хилас олмаг олар.
Күчсүз гурд кими чох јејән олма,
Гарышга кими аз јемәјә бел бағла.

Елә ки, мәзач өз истигамәтиндән дөндү,
Чансағлығы чәтинликлә әлә кәләр.
Аз јемәкдән һеч кәси ғыздырма тутмур,
(Амма) чох јемәкдән күндә јүз нәфәр өлүр.

"Х. вә Ш."

"Лејли вә Мәчнун"да исә Низами ач галмағын хејрини белә ифадә едир:

بس گرسنگی که سستی آرد   در هاضمه تندرستی آرد

Чох вахт олар ки, ач галмаг (бәдәнә)
зәифлик кәтирәр,
(Амма) һәзм чәһәтиндән чансағлығына сәбәб олар.

"Л. вә М."

"Хосров вә Ширин"дә Хосров Бозорк-Үммиддән тибби мәсләһәт истәјир вә ондан бу чавабы алыр:

طبیبی دریکی نکته نهفته است   خدا آن نکته را با خلق گفته است
بیا شام و بخور خوردی که خواهی   کم و بسیار نه کارد تباهی
ز بسیار و ز کم بگذر که خام است   نگه دار اعتدال اینک تمام است

Тәбабәт бир инчә мәтләбин ичиндә кизләнмишдир,
Аллаһ о кизли мәтләби халга демишдир:
Је, ич һәр нә ки, истәјирсән,
(Амма) аз вә ја чох јох ки, бу, зәрәрлидир.
Чохдан да аздан да кеч ки, хамдыр.
Мө'тәдиллији сахла, бу сәнә бәсдир.

"Х. вә Ш."

Инсан һәр ишиндә олдуғу кими, јемәк барәсиндә дә мө'тәдиллији, мијанә (орта) мигдарда јемәји өзүнә рәһбәр тутмалыдыр.

Бу бејтләрдә Низами Гур'анын 7-чи (Ә'раф) сурәсинин 29-чу ајәсинә ишарә едир. Бу ајәнин мәзмуну Х фәсилдә бәјан едилир.

Низаминин әсәрләриндә тәбабәтә аид олан

бејтләр чохдур; бурада көстәрилән нүмунәләрлә кифајәтләниб, үмид едирик ки, галанларыны охуҹу өзү тапаҹагдыр.

Бундан өтрү Азәрбајҹан Совет Јазычылары Иттифагынын 1941-ҹи илдә нәшр етдији "НИЗАМИ" алманахынын 3-ҹү ҹилдиндә проф. М. Ә. Әфәндијевин "Низаминин медитсина көрүшләри" адлы мәгаләсинә мүраҹиәт етмәк лазымдыр.

Низами нәинки тәкҹә Иранын вә Азәрбајҹанын, о, һәм дә јахын Шәргдә әрәб халгынын да адәтләринә бәләддир. "Лејли вә Мәҹнун" әсәриндә буну ајдын көрмәк олар. Мәсәлән, Ибни Сәлам өләндән сонра Лејлинин она јас сахламасы һаггында Низами белә дејир:

رسم عربست کز پس شوی — ننماید زن به هیچ کس روی
سالی دو به خانه درنشیند — او در کس و کس در او نه بیند
نالد به تضرعی که داند — بیتی به مراد خویش خواند

Әрәбин адәтидир ки, әрдән сонра
Арвад һеч кәсә үзүнү көстәрмәз.
Бир-ики ил евдә отурар;
О, бир кәси, бир кәс дә ону көрмәз.
Билдији кими охшајыб ағлајар,
Өз истәдији матәм ше'рләриндән (мәрсијә) охујар.

"Л. вә М."

Низаминин "Хәмсә"јә дахил етдији әсәрләриндә Азәрбајҹан, Иран, Әрәбистан, Рум, Һиндистан, Чин вә рус халгларынын һәјаты вә адәтләринә аид зәнкин материал вардыр. Јухарыда көстәрилән нүмунәләр онларын ҹүз'и һиссәсидир. Онларын һамысына јахындан бәләд олмаг истәјәнләр "Хәмсә"ни диггәтлә охумалыдырлар. Јалныз белә олдугда Низаминин, доғрудан да, бир елшүнас олдугу мә'лум олар.

НИЗАМИ — ИСЛАМШҮНАС

Низаминин һәјаты, шәхсијјәти вә иҹтимаи фәалијјәти һаггында тарихин бизә вердији мә'лумат чох аздыр. Бу барәдә биз шаирин өз әсәрләринә мүраҹиәт едирик.

Низамидән бизә јадикар галмыш "Хәмсә"јә дахил олан әсәрләрин һансы бирини ачсаг, ән'әнәви олараг әввәлҹә Аллаһ-тәалаја ситајиш, һәмдсәна, төвһид, Пејғәмбәрә мәдһ, сонра да онун ме'раҹына һәср едилмиш һиссәләр көрәрик.

Онлары охудугҹа, Низаминин фәзиләти, камалы, онун батини вә руһани аләминин зәнкинлији, бөјүк сә'јлә ахтарыб тапдығы әгидә јолунун дүрүстлүјү, е'тигады, инамы вә бу саһәдә онун тәхәјјүлүнүн дәринлији, һиммәтинин уҹалығы, ирадәсинин мәтинлији вә өз шәхсијјәтинин әзәмәти инсаны һејран едир. О, һәм заһири, һәм дә батини көзлә хилгәтдә олан инҹәликләрә бахыр, тәбиәтин ән гүдрәтли бир "устад әли" илә јарандығына өзү әмин олдуғу кими, охуҹусуну да бу гәнаәтә кәтирир.

Беләликлә, охуҹу гаршысында мә'нәви аләмдән кәлмиш, халис тәфәккүр вә шүура чеврилмиш сырф бир "руһани Низами" мүҹәссәмәси ҹанланыр. О, бүтүн варлығы илә "О үлви вүҹуда" — Бөјүк јарадана бағлыдыр, она ашиги-шејдадыр, онун гүдрәтинә, камалына вә ҹәмалына мәфтундур; онун гүдрәти вә әзәмәти гаршысында өзүнү зәлил вә дәјәрсиз бир мәхлуг һесаб едир, она ситајиш етмәји өзүнә борҹ вә ваҹиб билир. Бу барәдә онун дедији бејтләр марагландырыр:

شب و روز در شام و در بامداد   تو بر یادی از هر چه آریم یاد
چو اوّل شب آهنگ خواب آورم   به تسبیح نامت شتاب آورم
چو در نیم شب سر برآرم ز خواب   ترا خوانم و ریزم از دیده آب
وگر بامداد است راهم به تست   همه روز تا شب پناهم به تست

Кечә-күндүз, ахшам вә сәһәр
Һәр нәји јад етсәм дә, сән јадымдасан.
Кечә јухуја кетмәздән әввәл
Сәнин адынла тәсбиһ етмәјә
(чалышырам) тәләсирәм.
Кечә јарысы јухудан ојананда,
Сәни чағырыб көзүмдән јаш төкүрәм
Вә ја сәһәр чағыдырса, јолум сәнәдир,
Кечә дә, күндүз дә пәнаһым сәнәдир.

"И."

Низами бүтүн әсәрләрини Аллаһын ады илә башлајыр. "Сирләр хәзинәси"ндә биринчи мисра Аллаһын адыдыр, икинчи мисрада исә дејир ки, бу ад "әзәмәтли бир хәзинәнин ачарыдыр".

"Хосров вә Ширин"дә Низами Аллаһын ады илә башладығы киришдә belә дејир:

بنام آنکه هستی نام از او یافت   فلک جنبش زمین آرام از او یافت

О кәсин ады илә (башлајырам) ки,
варлыг ондан ад алыб,
Фәләк һәрәкәти, Јер исә арамы ондан алыб.

"Х. вә Ш."

Бурада Низами играр едир ки, бүтүн варлыглары Аллаһ јаратмышдыр.

"Лејли вә Мәҹнун" әсәрини Аллаһын ады илә башладыгдан сонра дејир:

ای نام تو بهترین آغاز   بی نام تو نامه کی کنم باز

Еј ады ән јахшы башланғыч олан,
Сәнин адын олмадан китабы нечә башлајым?

"Л. вә М."

"Једди көзәл"дә јенә дә әсәри Аллаһын ады илә башлајыб дејир:

نام تو که ابتدای هر نامست   اوّل آغاز و آخر انجامست

Сәнин адын ки, һәр адын башланғычыдыр,
Башланғычын әввәли, гуртарачағын сонудур.

"Шәрәфнамә"ни Аллаһын ады илә ачандан сонра белә дејир:

همه آفریده‌ست بالا و پست   توئی آفریننده آنچه هست

Јухарыда вә ашағыда нә варса, јаранмышдыр,
Һәр нә варса, онун јарадычысы сәнсән.

"Игбалнамә"ни Аллаһын ады илә башлајыб, онун далынҹа бу бејти дејир:

خرد هر کجا گنجی آرد پدید   ز نام خدا سازد آن را کلید

Әгл һәр јердә бир хәзинә ашкара чыхарса,
Аллаһын адындан она ачар дүзәлдәр.

Низами суфи дејил, бу тәригәтин һүлули, һүруфи, вәһдәти-вүҹуди, ҹәбри вә дикәр будагларынын һеч биринә мәнсубијјәти јохдур. О, бир чох суфиләр кими ријакарҹасына заһирдә өзүнү тәрки-дүнја көстәриб, хәлвәтдә фисгү-фүҹурла, ислама вә инсанијјәтә зидд, гејри-әхлаги әмәлләрлә мәшғул олан икиүзлүләрдән дә дејил. Низами сәмим гәлбдән Аллаһы, Пејғәмбәри, Гур'аны севән, онларын еһтирамыны сахлајан вә әмр-нәһјинә табе олан, һәм дә онлары кениш сурәтдә тәблиғ едән пак гәлбли, хош әмәлли бир мүсәлмандыр. О, ислам динини севир, бәшәријјәти һәјатын фаҹиәләриндән хилас етмәк, инсанлара сүлһ-сәфа, азадлыг, гардашлыг, бәрабәрлик вә хошбәхтлик бәхш етмәк јолларыны јалныз ислам

униндә көрүр.

Ислам дининин нәзәри әсасы беш маддәдән ибарәтдир ки, онлара үсули-дин дејилир. Низами онлары өз әсәрләриндә јери кәлдикҹә чох көзәл ифадәләрлә бәјан едир.

Ислам дининә вә онун инҹәликләринә бәләд олмајан охуҹулар бу мәтләбләри бәлкә дә гавраја билмәз вә ја онларын маһијјәтини баша дүшмәзләр. Бу ҹәһәти нәзәрдә тутуб, үсули-динин маддәләрини вә Низаминин онлара һәср етдији бејтләрдән бә'зи нүмунәләри көстәрсәк, Низами руһуну шад етмиш оларыг.

1. ҮСУЛИ-ДИНИН БИРИНҸИ МАДДӘСИ-ТӨВҺИД.

Төвһид — Аллаһы ваһид билмәк демәкдир; јә'ни ислам дининә е'тигад едән шәхс көрәк ки, Аллаһы ваһид, тәк вә јеканә бир вүҹуд билсин, она шәрик гәрар вермәсин; хачпәрәстләр кими "Аллаһын оғлу", "Аллаһын анасы" мәфһумуну хәјалына да кәтирмәсин; ахы Аллаһ бәшәр дејил ки, онун аиләси вә оғлу да олсун.

Онда суал олунар: Бәс Аллаһ кимдир вә ја нәдир?

Низами бу суалын ҹавабыны өзүнүн бүтүн әсәрләриндә мүхтәлиф шәкилдә ифадә едилмиш бејтләрдә верир: анҹаг охуҹу о бејтләри сечиб ајырмағы вә онлардакы мә'налары дәрк етмәји баҹармалыдыр. Бу ишдә биз она көмәк едәҹәјик.

Низами өз халигини (јараданыны) лазыми шәкилдә таныјыр, һәм дә танытмаг истәјир; өз әсәрләриндә онун сифәтләрини дөнә-дөнә мүхтәлиф бәдии васитәләрлә ифадә едир, бу сифәтләри инкар едәнләри кафир адландырыр:

کفر بود نفی صفاتش مکن   جهل بود وصف جهاتش مکن

Онун (Аллаһын) сифәтләрини инкар етмә,
кафир оларсан,
Она ҹәһәтләри нисбәт вермә, бу,
сәнин ҹәһаләтин олар.
"С. Х."

Көрәсән "Онун сифәтләри" демәклә Низами нәји нәзәрдә тутур?

Бу суала ҹаваб вермәк үчүн әввәлҹә бир гәдәр изаһат лазымдыр.

Низами илаһијјат елминин камил билиҹисидир; онун бүтүн кәламлары бу елмин әсаслары үзәриндә олмагла, һәм дә Гур'ана вә һәдисләрә мүвафиг олур.

Илаһијјатда сабитдир ки, Аллаһ көрүнмәз бир вүҹуддур, чүнки, о, мадди бир шеј дејил, ҹисм дә дејил. Инсанлар өз һисс үзвләринин һеч бири илә ону дәрк едә билмәзләр. Амма о үлви вүҹудун өзүнә мәхсус сифәтләри вардыр ки, ондан башгасында о сифәтләри тапмаг мүмкүн дејил. Бу ҹүр сифәтләрә сифати-субутијјә дејилир. Низами бу сифәтләр һаггында данышыр.

Һәмчинин елә сифәтләр дә вардыр ки, онларын Аллаһда олмасы мүмкүн дејил. Бу сифәтләрә сифати-сәлбијјә дејилир. Низами бунлары да өз әсәрләриндә ишыгландырыр, онлара хүсуси бејтләр һәср едир. Биз бурада онлары јығҹам шәкилдә шәрһ едәҹәјик.

СИФАТИ-СҮБУТИЈЈӘ

Бу сифәтләр сәккиз кејфијјәтдән ибарәтдир ки, онлар јалныз Аллаһа мәхсусдур. Бу бәһсдә онлары гысаҹа изаһ едиб, Низаминин онлара һәср етдији бејтләри көстәрәҹәјик. Јалныз белә олдугда, охуҹу бу бөјүк шаирин һаман бејтләринин мә'насыны вә мәгсәдини дәрк едәр, онларын гијмәтини биләр.

Инди сифати-сүбутијјәнин маддәләрини бир-

бир бәјан вә изаһ едәк.

1. ГАДИР. Сифати-сүбутијјәнин биринчи маддәси одур ки, Аллаһ гадирдир, јә'ни гүдрәт саһибидир; инсан әглинә кәлән вә кәлмәјән һәр бир шеји ичад едә биләр, бу шәртлә ки, о шејләрин вүчуда кәлмәји мүмкүн олсун, имкан харичиндә олмасын. Мәсәлән, Јер күрәсини ади бир јумуртанын ичәрисиндә јерләшдирмәк гејри-мүмкүндүр, белә шеји Аллаһдан истәмәк олмаз. Аллаһ гадирдир ки, Јер күрәсини јумуртаја сығышан өлчүјә гәдәр кичилтсин вә ја јумуртаны Јерин өлчүсүнә гәдәр бөјүтсүн. Лакин онларын икиси дә өз өлчүсүндә галмаг шәртилә бу ишин вүчуда кәлмәси мүмкүн дејил. Белә ишләри Аллаһдан көзләмәк олмаз. Демәли, вүчуда кәлмәси мүмкүн олан, һәтта бәшәр гүввәсиндән дә харич шејләри ичад етмәјә Аллаһын гүдрәти вар. Бу барәдә Низами дејир:

توانا است بر هرچه آن ممکن است   گر آن نیز جنبنده یا ساکن است

О, мүмкүн олан һәр шејә гадирдир,
Истәр о шеј һәрәкәтдә олсун,
истәрсә дә сүкунәтдә.

"И."

Башга јердә бу мәтләби белә ифадә едир:

بفرساید همه فرسودنیها   همه قادر بود بر بودنیها

Бүтүн чүрүмәлиләр чүрүјәр,
О исә олмалы (мүмкүн) шејләрин
һамысына гадир олар.

"Х. вә Ш."

Јенә дә бу барәдә дејир:

ای هرچه رمیده و آرمیده   در کن فیکون تو آفریده

Еј (Аллаһ), һәр нә һәрәкәтдә вә ја
сүкунәтдә варса,
"Кон фәјәкун"да онлары сән јаратмысан.

"Л. вә М."

Бурада "кон фәјәкун" (јә'ни ол, о да олар) — Гур'анын Јасин сурәсинин ахырындакы бир ајәдән көтүрүлүб. Бу ајәдә дејилир: "Онун (Аллаһын) әмри бир ишә ирадә едәндә, она дејәр: — ол! О да олар".

Ашағыдакы бејт дә бу мәтләбә аиддир:

آن کن که کلید آن خزینه   فولاد بود نه آبگینه

О "кон" ки, о хәзинәнин ачарыдыр,
Поладдандыр, шүшәдән дејил.

"Л. вә М."

Бурада јенә дә "кон" (ол!) әмри барәсиндә дејилир; бу әмр гүдрәтин зирвәсидир. Одур ки, икинчи мисрада дејир ки, бу чүр ачар поладдандыр, тез сынан ади шүшәдән дејил.

Бу мүнасибәтлә сонра бу бејти дејир:

سر رشتهٔ قدرت خدائی   هر کس نکند گره گشائی

Аллаһын гүдрәт сәриштәсиндән
Һәр кәс дүјүн ача билмәз.

"Л. вә М."

Башга бир јердә исә белә дејир:

پدید آور خلق عالم توئی   تو میرانی و زنده کن هم توئی

Дүнја хәлгини мејдана чыхаран (јарадан) сәнсән,
Өлдүрән дә дирилдән дә сәнсән.

"И."

Низами тәбиәтдә бәшәр гүввәсиндән харич олан шејләрә вә һадисәләрә ибрәт көзү илә бахыб, онларын Аллаһ гүдрәти илә вүчуда кәлдијини тәсдиг вә тәгдир едәрәк дејир:

زهی قدرت که در عبرت فزودن   چنین تدبیرها داند نمودن

Нә көзәл гүдрәт! ки, ибрәти артырмаг үчүн
Бу чүр тәдбирләр көстәрмәји билир.

"Х. вә Ш."

Аллаһын гадир олмағы һаггында Низами әсәрләри јухарыда ҝөстәриләнләрә охшар бејтләрлә долудур.

2. АЛИМ. Аллаһ-тәала алимдир, јә'ни елмилидир. Һәм дә онун елми инсанларын елми кими дејил. Инсанларын әввәлләр елмсиз вахтлары олур, сонра мүхтәлиф васитәләрлә — мәктәб, тә'лим вә ја мүталиә илә елмә саһиб олурлар; Аллаһын елми исә ләдүнни елмдир, јә'ни онун елми өзүндәндир, башга мәнбә'ләрдән әхз олунмајыб. Онун елми илә заты ејни бир шејдир. Онун елмсиз вахты олмајыб, һеч вахт да олмајаҹаг. Онун елминин нәһајәти дә јохдур. Бу һагда Низами белә дејир:

پرورش آموختگان ازل　　مشکل این حال نکردند حل
کز ازلش علم چه دریاست این　　تا ابدش ملک چه صحراست این

Әзәлдән тәрбијә алмыш кәсләр белә,
Бу ишин мүшкүлүнү ача билмәдиләр ки,
Әзәлдән онун елми нә (нәһајәтсиз) дәрја имиш,
Онун мүлкү нә (сонсуз) сәһра имиш!

"С. Х."

3. ҺӘЈЈ. Аллаһ-тәала һәјјдир, јә'ни дирилир. Бунун мә'насы одур ки, дириләрдән бүрузә ҝәлән һәр иш, ондан бүрузә ҝәлир. Аллаһын дири олмасы, ҹанлыларын дири олмасы кими, ҹан илә дејил. Ҹанлыларын ҹансыз вахты да олур ки, онлар о вахт өлмүш олурлар. Лакин Аллаһын һәјј (дири) олмајан вахты олмајыб, ҝәләҹәкдә дә олмајаҹаг. Бу кејфијјәт онун затындадыр, ондан ајрылмаз. Низами бу мәтләби белә ифадә едир:

آنچه تغیر نپذیرد توئی　　آنچه نمرده است و نه میرد توئی

О ки, дәјишиклик гәбул етмәз, јалныз сәнсән,
О ки, өлмәјиб вә өлмәјәҹәк, јалныз сәнсән.

"С. Х."

4. МҮРИД. Јә'ни Аллаһ "ирадә едәндир". Бу о демәкдир ки, Аллаһ тәала јаратдығы шејләрин хејрини вә лүзумуну мәсләһәт билдији үчүн вүҹуда ҝәтириб, јаратмадығы шејләр Каинатын вә инсанларын хејринә олмадығы үчүн, онлары вүҹуда ҝәтирмәјиб. Инсанларын гүдрәти чатан шејләрин јаранмасыны исә онларын өз өһдәсинә бурахыб, онларын гүдрәти хариҹиндә олан вә мәхлугатын хејринә хидмәт едән шејләрин јаранмасы үчүн исә онун тәкҹә бир әмри кифајәтдир. Одур ки, Низами дејир:

نبارد هوا تا نگوئی ببار　　زمین ناورد تا نگوئی بیار

Сән "јағ" демәсән, һава јағмаз,
Сән "ҝәтир!" демәсән, јер (мәһсул) ҝәтирмәз.

"И."

چونکه بجودش کرم آباد شد　　بند وجود از عدم آزاد شد
چون گهر عقد فلک دانه کرد　　جعد شب از گرد عدم شانه کرد

Елә ки, онун сәхавәти илә аләм абад олду,
Варлыглар јохлуг буховундан азад олдулар.
Елә ки, фәләкләрин ҝөвһәрләрини сапа дүздү,
Ҝечәнин зүлфүнү јохлуг тозундан дарағлады.

"С. Х."

Сонра Низами үзүнү билаваситә Аллаһа тутуб дејир:

چرخ روش قطب ثبات از تو یافت　　باغ وجود آب حیات از تو یافت

Фәләк чархы — һәрәкәти, онун гүтбү
исә сүкунәти сәндән тапды,
Варлыг бағы һәјат сујуну сәндән тапды.

"С. Х."

خاک بفرمان تو دارد سکون　　قبهٔ اخضر تو کنی بی ستون

Јер сәнин фәрманынла сукунәт тапыб,
Јашыл гүббәни (асиманы) сүтунсуз сән сахламысан.

"С. Х."

Инсанларын гүдрәти чатан ишләрин ичрасы онларын өзләринә һәвалә едилибсә, бундан өтрү мәһдудијјәтләр дә гојулубдур; чүнки, инсанлар јалныз өз хејрини күдүб, чәмијјәтә вә тәбиәтә күлли зијанлар вура биләр. Бунун гаршысыны алмаг үчүн "мә'руфә әмр", "мүнкәрдән нәһј" етмәк гануну гојулмушдур. Низами һәмин мәтләбә ишарә едәрәк дејир:

ای تو بصفات خویش موصوف   ای نهی تو منکر امر معروف

Еј өз сифәтләри илә вәсф едилән,
Еј нәһј етдикләри — "мүнкәр", әмр
етдикләри — "мә'руф" олан (Аллаһ).

"Л. М."

"Мүнкәр" — чәмијјәтдә вә халг арасында бәјәнилмәјән пис әмәлләр, "мә'руф" исә халгын вә динин бәјәндији јахшы әмәлләрдир.

Ислам дининдә һәр бир мүсәлмана вачибдир ки, чәмијјәтин үзвләрини јахшы әмәлләрә дә'вәт (мә'руфә әмр) етсин, пис әмәлләрдән чәкиндириб кәнар (мүнкәрдән нәһј) етсин. Бунлар "фүруи-дин" 7 вә 8-чи маддәләридир.*

5. МҮДРИК. Јә'ни Аллаһ дәрк едән вә һәр шеји биләндир; һәм дә онун дәрк етмәси инсанларын һисс үзвләри васитәсилә дәрк етмәләри кими дејил; бу үзвләрә онун һеч еһтијачы да јохдур. Дәрк етмәк габилијјәти онун затындадыр, онун заты илә вәһдәт тәшкил едир. О, һәр шејдән хәбәрдардыр, она кизли галан һеч бир шеј јохдур. Бунунла белә инсанларын хәлвәтдә етди-

* "Үсули-дин" ислам дининин нәзәри әсаслары, "фүруи-дин" исә онун әмәли әсасларыдыр вә он маддәдән ибарәтдир. Онлары бурада шәрһ етмәјә имкан јохдур. Бу мәсәләләр мүәллифин "Тоһфәтүл-үммә" әсәриндә шәрһ едилир.

ји пис әмәлләри ачмыр, онлары рүсвај етмир. Одур ки, Низами дејир:

پرده‌گشای فلک پرده‌دار   پردگی پرده‌شناسان کار

Пәрдәли фәләкин пәрдәсини ачандыр,
Пәрдәли ишләри биләнләрин пәрдәсини сахлајандыр.

"С. Х."

دار پوشیده گرچه هست بسی   بر تو پوشیده نیست راز کسی

Һәрчәнд чох кизли сирләр вар,
(Лакин) һеч кәсин сирри сәндән кизли дејил.

"Ј. К."

ای هست نه بر طریق چونی   دانای درونی و برونی

Еј нечәлији сорушулмајан варлыг,
Батин вә заһирин биличиси.

"Л. вә М."

نهان و آشکارا درون و برون   خرد را بدرگاه او رهنمون

Кизли вә ашкар, батини вә заһири (ишләрдә)
Онун дәркаһына (јетмәк үчүн) јол көстәрән.

"И."

راز گویم بخلق خوار شوم   با تو گویم بزرگوار شوم

Сиррими халга десәм, хар оларам,
Сәнә десәм, даһа да мөһтәрәм оларам.

"Ј. К."

Низаминин бу чүр бејтләри чохдур.

6. ГӘДИМ. Һикмәт елминдә "әзәли" о шејә дејирләр ки, кечмиш заманларда онун јох олан вахты олмајыб. Кәләчәкдә һеч заман јох олмајан шејә исә "әбәди" дејирләр. Һәм "әзәли", һәм дә "әбәди" олан шејә "гәдим" дејирләр. Демәк, "гәдим" — кечмишдә, һазырда вә кәләчәкдә јох олмајан шејдир; буна "сәрмәди" дә дејирләр. Белә

шеј јалныз Аллаһдыр.

Низаминин әсәрләриндә Аллаһын гәдимлијинә аид чохлу бејтләр вар:

پیش وجود همه آیندگان   پیش بقای همه پایندگان

(Дүнјаја) кәләнләрин һамысындан әввәл вар олан,
Бүтүн галанларын һамысындан
(артыг) әбәди галан.

"С. Х."

اوّل او اوّل بی ابتداست   آخر او آخر بی انتهاست

اوّل و آخر بوجود و حیات   هست کن و نیست کن کائنات

Онун әввәли ибтидасыз әввәл,
Ахыры — нәһајәтсиз ахырдыр.
Әввәлдә вә ахырда, вүҹуд илә һәјат (ишиндә),
Каинатын вар едәни вә јох едәнидир.

"С. Х."

Јә'ни, Аллаһ һәр шејдән әввәл вар имиш, Каинаты јарадыб, ахырда да һәр шеји јох едиб, ахыра галаҹаг вә олмајан вахты олмајаҹаг.

هرکه جز او هست بقائیش نیست   اوست مقدّس که فنائیش نیست

Ондан башга һәр нә варса, онун бәгасы јохдур,
Тәкҹә одур мүгәддәс ки, фәнасы јохдур.

"С. Х."

"Једди көзәл" әсәрини Низами Аллаһын гәдимлији һаггында бу бејтлә башлајыр:

ای جهان دیده بود خویش از تو   هیچ بودی نبوده پیش از تو

Еј варлыгы өзүндән олан дүнја көрмүш,
Сәндән габаг һеч варлыг олмамышдыр.

"Ј. К."

Бурада "дүнја көрмүш" сөзләрилә Низами Аллаһ-тәаланын "гәдим" олмағыны демәк истәјир:

در بدایت بدایت همه چیز   در نهایت نهایت همه چیز

Әввәлдә һәр шејдән әввәл,
Ахырда һәр шејдән ахыр.

"Ј. К."

نبود آفرینش تو بودی خدای   نباشد هم این هم تو باشی بجای

Һеч бир јаранмыш јох иди, сән исә Аллаһ идин,
Онлар јенә дә олмајаҹаг, амма сән олаҹагсан.

"И."

Низами өзүнүн мәшһур фәхријјәсиндә Аллаһын гәдим олмасы һаггында белә дејир:

همه ممکن الوجودی صفت هلاک دارد   تو که واجب الوجودی ابد الآبد بمانی

Бүтүн мүмкүнүл-вүҹудларда һәлакәт сифәти вар,
Сән ки, Ваҹибүл-вүҹудсан, әбәди олараг галаҹагсан.

Бурада мүмкүнүл-вүҹуд, вүҹуду мүмкүн олан шејләрә дејилир; белә шејләр јох да ола биләр.

Ваҹибүл-вүҹуд, вүҹуду ваҹиб олан шејә дејилир. Белә шејин јох олмасы мүмкүн дејил. Бу ҹүр шеј јалныз Аллаһдыр.

Низаминин әсәрләриндә Аллаһын гәдимлијинә дәлаләт едән күлли мигдарда бејтләр вардыр. Бурада көстәрилән нүмунәләрлә кифајәтләнирик.

7. МҮТӘКӘЛЛИМ. Јә'ни Аллаһ данышандыр. Онун данышмағы инсанлар кими ағыз вә дил васитәсилә дејил, онун дили вә ағзы јохдур. Аллаһын данышмасы о демәкдир ки, о данышыг јарадыр, сөзләр вә кәлмәләр хәлг едир. Ме'раҹ кеҹәси Пејғәмбәрин Аллаһ илә мүкалимәси вә онун Аллаһ тәрәфиндән ешитдији сөзләр бу гәбилдәндир.

Пејғәмбәрин ме'раҹына һәср етдији парчада бу барәдә Низами белә дејир:

کلام سرمدی بی نقل بشنید   خداوند جهان را بی جهت دید

Сәрмәдинин (Аллаһын) кәламыны нәглсиз ешитди,
Дүнјанын саһибини (Аллаһы) чәһәтсиз көрдү.

"Х. вә Ш."

Јә'ни Пејғәмбәр Аллаһдан ешитдији кәламларын һансы тәрәфдән кәлдијини билмирди. О, елә бир мәгамда иди ки, орада мәкан вә заман өз мә'насыны итирмишди, сәмт вә чәһәт барәсиндә дә бир сөз демәк олмазды. Бу мәтләб ашағыдакы бејтләрдә даһа ајдын дејилир:

دیدهٔ بر یک جهت نکرد مقام — کز چپ و راست میشنید کلام
زیر و بالا و پیش و پس چپ و راست — یک جهت گشت و شش جهت برخاست

Көз бир чәһәтдә мәгам тутмурду,
Солдан вә сағдан кәлам ешидирди.
Ашағы, јухары, өн, арха, сол вә сағ
Бир чәһәт олду, алты чәһәт арадан галхды.

"Ј. К."

Јенә дә кәлам барәсиндә белә дејир:

کلامی که بی آلت آمد شنید — لقائی که او دیدنی بود دید

Аләтсиз кәлән кәламы ешитди,
О сима ки, көрмәли иди, көрдү.

"И."

Бурада "аләтсиз" сөзү даһа сәчијјәвидир. Бу ифадә илә Низами демәк истәјир ки, бу кәлам данышыг "аләти" олан дил, ағыз вә ја башга бир васитә илә ичра олунмадан Аллаһын јаратдығы шәкилдә ешидилирди.

8. САДИГ. Јә'ни Аллаһ доғручудур, ондан јалан сөз вә јалан вә'д көзләмәк олмаз, онун шә'нинә һеч лајиг дә дејил. Чүнки јалан ја ачизликдән, ја да еһтијачдан ирәли кәлир. Бу сифәтләр исә онда јохдур. Одур ки, Аллаһа јалан нисбәт вермәк, онун һаггында зүлмдүр.

Низами Аллаһын садиг олмасына архаланараг, она үз тутуб дејир:

زحکمی که آن در ازل راندهٔ ای — نگردد قلم زآنچه گرداندهٔ ای
ولیکن بخواهش من حکم کش — کنم زین سخنها دل خویش خوش
تو گفتی که هر کس که در رنج و تاب — دعائی کند من کنم مستجاب

Әзәлдән вердијин һөкмә көрә
Гәләм сәнин доландырдығындан дөнмәз.
Лакин һөкмүнә баш әјән мән хаһиш едәрәк,
Бу сөзләрлә өз үрәјими (көнлүмү) хошландырырам.
Сән демисән ки, һәр кәс әзаб вә
әзијјәт ичиндә оларкән,
Мәни чағырса (дуа етсә), мән онун
дуасыны мүстәчаб едәрәм.

"И."

Сонунчу мисрада Низами Гур'анын 40-чы (Мө'мин) сурәсинин 62-чи ајәсини шаһид кәтирир вә Аллаһа мүрачиәт едәрәк дејир ки, сән өзүн демисән:

"мәни чағырын (дуа един), дуанызы мүстәчәб едим", сәнин сөзүн һәмишә доғрудур; инди мән сәнә дуа едирәм, мәним дуамы мүстәчаб елә.

Јухарыда чох гыса шәкилдә шәрһ едилән бу сәккиз сифәт сифати-сүбутијјә вә ја сифати-кәмалијјә адланыр.

Инди исә сифати-сәлбијјәни, јә'ни Аллаһда олмајан сифәтләри вә Низаминин онлара ишарә етдији бејтләрини бәјан едәк.

СИФАТИ-СӘЛБИЈЈӘ.

Аллаһда олмајан сифәтләр ашағыда шәрһ едилән једди кејфијјәтдән ибарәтдир.

1. АЛЛАҺ МҮРӘККӘБ ДЕЈИЛ. Јә'ни о бир нечә шејин гарышығындан әмәлә кәлмиш вүчуд де-

јил. Онун саф затына һеч бир шеј гарышмајыб, әлавә едилмәјиб; һәмчинин онун затындан һеч бир шеј әскик олмаз. Аллаһ мадди бир шеј дејил ки, она башга мадди шејләр гарыша билсин вә ја онун вүҹудундан бир шеј ајрыла билсин.

Низами бу барәдә дејир:

نه پرکنده‌ای تا فراهم شوی　　نه افزوده‌ای نیز تا کم شوی

Сән пәракәндә дејилсән ки, бир јерә ҹәм дә оласан,
Сәнә бир шеј артырылмајыб,
таки азалмыш да оласан.

"И."

2. АЛЛАҺ ҸИСМ ДЕЈИЛ. Јә'ни ҹисмә хас олан үч өлчү — енлик, узунлуг, һүндүрлүк онда јохдур. Низами буну белә ифадә едир:

مبرا حکمش از زودی و دیری　　منزه ذاتش از بالا و زیری

Онун һөкмү тезлик вә кечликдән халидир,
Заты — "јухары" вә "ашағы"дан тәмизләнмишдир.

"Х. вә Ш."

Јә'ни Аллаһын һөкмүнүн иҹрасында "кеҹ" вә "тез" анлајышлары ола билмәз. О, "кон" дејән кими, һаман анда о һөкм иҹра олунур. Онун затында исә "јухары" вә ја "ашағы" анлајышы јохдур; чүнки бунлар ҹисмә мәхсусдур. Демәли, Аллаһ ҹисм дејил, мадди вүҹуд да дејил.

ورای هرچه در گیتی اساس است　　برون از هرچه در فکرت قیاس است

Аләмдә олан һәр бир әсасдан о тајдадыр,
Тәфәккүрә кәлән һәр бир мүгајисәдән кәнардадыр.

"Х. вә Ш."

Бу тәсвир көстәрир ки, гејри-ади, гејри-тәбии вә бизим тәсәввүрүмүзә кәлмәјән бир вүҹуд һаггында сөһбәт кедир. Јәгин ки, бу ҹүр вүҹуд ҹисм ола билмәз.

3. АЛЛАҺ МӘР'И ДЕЈИЛ. Јә'ни о, көрүнән шеј

дејил. Мә'лумдур ки, һәр бир шејин көрүнмәси үчүн кәрәк ја о шејин өзү ишыг версин, ја да онун үзәринә дүшән ишығы әкс етдирсин. Әкәр о шеј мадди бир ҹисм дејилсә, онун ишыг вермәси вә ја ишығы әкс етдирмәси мүмкүн дејил. Одур ки, Низами дејир:

در پردهٔ راز آسمانی　　سرّیست ز چشم ما نهانی

Асиманын сирр пәрдәсиндә
(Аллаһ) бизим көзләримиздән кизли бир сирдир.

"Л. вә М."

Низами Аллаһын көрүнмәз олдуғуну билир, лакин онун ҹамалыны көрмәк вә о үлви көзәлликдән фејзјаб олмаг шөвгү илә дејир:

ای ناظر نقش آفرینش　　بردار خلل ز راه بینش

Еј јараныш нәгшинин нәзарәтчиси,
Көрмәк јолундан манеәни котүр.

"Л. вә М."

Лакин Низами јахшы билир ки, Аллаһы көрмәк инсанлар үчүн мүмкүн дејил, бәшәр көзүнүн ону көрмәјә тагәти јохдур; һәм дә көрүнмәк о үлви вүҹудун затына јарашан шеј дејил. Одур ки, дејир:

دیدن معبود پسندیده نیست　　دیدن او دیدنی دیده نیست

Мә'буду (Аллаһы) көрмәк, (она) јарашан шеј дејил,
Ону көрмәк көз көрмәји дејил.

"С. Х."

Бурада Низами Пејғәмбәрин ме'раҹ кеҹәсиндә Аллаһы "көрмәјиндән" данышараг, гејд едир ки, Пејғәмбәр Аллаһы ади көзлә көрмәјиб, әгл шүур вә идрак көзү илә көрүб. Елә бу мүлаһизә илә дә о, Аллаһы васф едәрәк дејир:

مهرکش رشتهٔ یکتای عقل　　روشنی دیدهٔ بینای عقل

Әғлин инҹә сапына инҹи дүзәндир,
Әғлин көрән көзләринә ишығ верәндир.

"С. Х."

Даһа да ајдын олмаг үчүн Низами әлавә едир ки, Пејғәмбәр Аллаһы мадди аләмдә олан кими көрмәјибдир:

دیدن او بی عرض و جوهر است　　وز عرض و جوهر از آنسو تر است

Онун көрмәји әрәзсиз вә ҹөвһәрсиздир,
Әрәздән вә ҹөвһәрдән о тәрәфә олан шејдир.

"С. Х."

Ҹөвһәр вә әрәз мадди ҹисимләрә хасс олан шејләрдир. "Ҹөвһәр" дедикдә формасыз, шәкилсиз маддә (материја) нәзәрдә тутулур. "Әрәз" исә онун шәкли, рәнки, дады, ији вә дикәр хүсусијјәтләридир.

Низами Аллаһы көрмәји арзу едирсә дә, бу ишин мүмкүн олмадығыны јахшы дәрк едир. Ме'раҹ кечәси Пејғәмбәрин Аллаһла мүлагат етмәјини вә "ону көрмәјини" ғејри-мадди аләмдә, һәм дә харүгүл-адә бир тәрздә олдуғуну көстәрир. Онун тәсвиринә көрә Пејғәмбәр өз мәнлијини вә ҹисмани аләмини унудуб, тамамилә мә'нәви бир вүҹуда, әгл вә шүура чеврилмиш вә әгл көзү илә өз мә'будуну көрмүшдүр.

4. АЛЛАҺ МӘҺӘЛЛ (ЈЕР) ДЕЈИЛ. Јә'ни о, дәјишиклик вә тәбәддүлат үчүн мәһәлл — јер ола билмәз вә бу вәзифәни дашыја билмәз. Бу мә'нада ки, кәрәк белә күман едилмәсин ки, сифати сүбутијјәдә дејилән сифәтләр бәлкә бир вахт Аллаһда олмајыб, онлар сонрадан онда пејда олуб вә Аллаһын вүҹуду бу сифәтләр үчүн мәкан вә јер вәзифәси көрүб. Сифати сүбутијјәдә дејилән сифәтләр Аллаһын затындан ајры дејил, онунла вәһдәт тәшкил едир, онларын Аллаһ затында олмајан вахты олмајыб.

Аллаһын өз вүҹуду үчүн дә мәһәлл, мәкан јохдур. О мүәјјән бир јердә гәрар тутмамышдыр:

هست ولیکن نه مقرّر بجای　　هر که چنین نیست نباشد خدای

Вардыр, лакин гәрарлашмыш бир јердә дејил,
Һәр кәс белә олмаса, ондан Аллаһ олмаз.

"С. Х."

Һәгигәтән, јер, мәкан ҹисмләрин вүҹуду үчүн лазым олан шәртдир; даһа доғрусу мәкан мадди ҹисмләрин вүҹуду илә бағлы олан мәфһумдур. Аллаһ маддә дејил, ҹисм дә дејил; елә исә онунла мәканын һеч бир әлагәси јохдур, онун вүҹуду үчүн мәкан лазым дејил. Бунунла белә јенә дә суал верирләр ки, бәс Аллаһ һарададыр? Низами бу суала белә ҹаваб верир:

جان که او جوهر است در تن ماست　　کس نداند که جای او بکجاست

Ҹөвһәрдән ибарәт олан ҹан бизим бәдәнимиздәдир,
(Амма) һеч кәс билмир ки, онун јери һарададыр.

"Ј. К."

Сонра Низами Аллаһа мүраҹиәт едәрәк дејир:

تو که جوهر نه ای نداری جای　　چون رسد در تو وهم شیفته رای

ره نمائی و رهنمایت نه　　همه جائی و هیچ جایت نه

Сән ки, ҹөвһәр (мадди) дејилсән, јерин дә јохдур,
Һејрәтдә галмыш вәһм сәнә неҹә јетишә биләр?
Јол көстәрәнсән, (амма) сәнә јол көстәрән јохдур,
Һәр јердә варсан, (амма) һеч јерин јохдур.

"Ј. К."

Сонра Низами бу мәтләбә јекун вурурмуш кими бу бејтләри дејир:

هرچه هست از دقیقه های نجوم　　با یکایک نهفته های علوم

خواندم و سرّ هر ورق جستم　　چون ترا یافتم ورق شستم

همه را روی در خدا دیدم   وز خدا ترجمه ترا دیدم

Нүчумда олан дәгигәләрин һамысыны,
Бүтүн елмләрин сирләринин бир-бир
Охудум вә һәр вәрәгин сиррини ахтардым.
Елә ки, сәни тапдым о вәрәгләри (поздум) јудум,
Һамынын сурәтини Аллаһда көрдүм,
Һамыдан артыг Аллаһлыга лајиг сәни көрдүм.

"J. K."

Бунлары дејәндән сонра Низами ел арасында Аллаһ-тәаланын јухарыда олмасыны күман едәнләрә мүрачиәт едир:

چو از ذات معبود راندی سخن   بزیرو بیالا دلیری مکن

Мә'будун (Аллаһын) затындан сөз кедәндә,
Ашагы вә јухарыны (көстәриб), чәсарәт етмә.

"И."

5. АЛЛАҺ ШӘРИКСИЗДИР. Јә'ни онун ишләриндә көмәкчиси вә ортагы јохдур. Бу сифәт онун тәклији вә јеканәлији демәкдир. Низами бу барәдә белә дејир:

خدا را ملک با کسی مشترک نیست   همه حمال فرمانیم شک نیست

Аллаһын мүлкү бир кәслә шәрикли дејил,
Һамымыз онун фәрманыны дашыјырыг,
буна шәкк јохдур.

"Х. вә Ш."

Һәмчинин, Аллаһа мүрачиәт едәрәк сөјләјир:

جهان را بدین خوبی آراستی   برون آنکه یاریگری خواستی

Һеч кәсдән көмәк истәмәдән,
Бу кәмалликдә бир дүнја јаратмысан.

"И."

بهرچه آفریدی درستی طراز   نیازیت نی از همه بی نیاز

Һәр нә ки, јарадыб зинәтләнәдирмисән,
Еһтијачын олмајыб, һамыдан еһтијачсызсан.

"И."

Аллаһын шәриксиз вә јеканә гадир вүчуд олдугуна е'тигад едән Низами өз мүначатында Танры дәркаһына үз тутуб дејир:

چاره ما ساز که بی یاوریم   گر تو برانی به که روی آوریم

Бизә чарә елә ки, көмәксизик,
Әкәр сән говсан, кимә үз тутарыг?

"С. Х."

Низами Аллаһын тәк вә јеканә јарадан олдугуну белә ифадә едир:

سازنده از تو گشته کار همه   ای همه و آفریدگار همه

Һамынын иши сәндән дүзәлир,
Еј "һәр шеј" вә һәр шејин јараданы.

"J. K."

هستی و نیست مثل و مانندت   عاقلان جز چنین ندانندت

Варсан, сәнин охшарын вә сәнин кимиси јохдур,
Агилләр сәни бундан башга чүр билмирләр.

"J. K."

Бурада Низами Гур'анын 112-чи (Ихлас) сурәсинә ишарә едир. Бу сурәдә дејилир ки, "О Аллаһ тәкдир (јеканәдир), онун кимиси вә она охшар бир кәс јохдур."

6. Аллаһ мәанисиздир. Јә'ни сифати-сүбутијјәдә дејилән сифәтләр онун заты илә вәһдәт тәшкил едир. Елә буна көрә дә һәр јердә Аллаһын затындан јох, онун сифәтләриндән сөһбәт кедир. Онун заты исә һеч кәсә мә'лум дејил. Низами бу мәтләб барәсиндә дејир:

بر ده هیچ پیوند را راه نیست   خردمند ازین حکمت آگاه نیست

Она һеч кәс јол тапа билмәз,
Әгл бу һикмәтдән акаһ дејил.

توانمند از او جملهٔ کائنات — بدو زنده هر کس که دارد حیات
همه بودی از دست او بود نام — تمام اوست دیگر همه ناتمام

Бүтүн Каинат ондан гүввәт алыр,
Һәјаты оланлар онунла диридирләр.
Бүтүн варлыг онун (варлыгындан) ад алмышдыр,
О, тамдыр, галан һәр шеј натамамдыр.

"И."

Сонра Низами билаваситә Аллаһа үз тутуб дејир:

خرد تا ابد درنیابد ترا — کتاب خرد در نیابد ترا

Әгл әбәди олараг һеч вахт сәни тапмаз,
Әгл китабы да сәни тапа билмәз.

"И."

Низаминин јухарыда көстәрилмиш вә еләчә дә бурада көстәрилмәмиш чохлу мигдарда башга бејтләри сифати-сәлбијјәнин бу маддәсинә шаһиддир.

7. АЛЛАҺ МӨҺТАЧ ДЕЈИЛ. Јә'ни онун һеч барәдә, һеч кәсә еһтијачы јохдур; о, һәр шејә гадир олдуғу үчүн, јәгин ки, һеч кәсә еһтијачы да олмаз; амма һамынын она еһтијачы вар.

Бу һагда Низами белә дејир:

ترا خواهم از هر مرادی که هست — که آید بتو هر مرادی بدست
تو مستغنی از هر چه در راه تست — نیاز همه سوی درگاه تست

Һәр мурадым олса, сәндән истәјирәм
Ки, һәр мурад сәнин васитәнлә әлә кәлир.

Сәнин јолунда олан һәр шејдән сән еһтијачсызсан.
Һамынын еһтијачы исә сәнин дәркаһындадыр.

"И."

Низами Аллаһа үз тутуб, өз еһтијачларыны ондан истәјир:

بخدمت خاص کن خورسندیم را — بکس مگذار حاجتمندیم را
بیامرز از وفای خویش ما را — کرامت کن لقای خویش ما را

Сәнә хүсуси хидмәт етмәклә мәни шад ет,
Мәним еһтијачларымы башга кәсә һәвалә етмә.
Өз вәфалы олмагынла бизи бағышла,
Өз көрүшүнү бизә кәрамәт вә нәсиб ет.

"Х. вә Ш."

Јухарыда шәрһ едилән бу једди сифәт Аллаһда олмајан сифәтләрдир ки, онлара сифати-сәлбијјә вә ја сифати-чәлалијјә дејирләр.

Бурада көстәрилән бејтләрдә Низами Аллаһда олмајан сифәтләри һәм елми, һәм дә әдәби-бәдии чәһәтдән чох көзәл вәчһлә бәјан едир. Һәлә бунлардан әлавә онун бу барәдә чохлу бејтләри вар ки, онларын һамысыны бурада демәјә имкан јохдур.

Бура гәдәр дејиләнләрин һамысы үсули-динин биринчи бәндинә, јә'ни "тәвһид" маддәсинә аиддир. Инди үсули-динин икинчи маддәсинә бахаг.

2. ҮСУЛИ-ДИНИН ИКИНЧИ МАДДӘСИ— ӘДЛ.

Әдл — әдаләт демәкдир; јә'ни Аллаһ адилдир, һәр бир ишдә әдаләтә риајәт едәндир; онун ишләриндә зүлм јохдур, онун рәһмәти вә кәрәми һамыја шамилдир. Бу барәдә Низами дејир:

تا کرمش در تتق نور بود — خار ز گل نی ز شکر دور بود
نخل زبان را رطب نوش داد — درّ سخن را صدف گوش داد

Нә гәдәр ки, онун кәрәми нур әртүјүндә иди,
Тикан — күлдән, гамыш — шәкәрдән узаг иди.
Дил нәхлинә ләззәтли, ширин рүтәб верди,
Сөз дүррүнә гулаг сәдәфи верди.

"С. Х."

Нәхл — хурма ағачы, рүтәб — тәзә хурма, сәдәф — мә'дәсиндә дүрр (мирвари, инчи) јетирән дәниз һејваныдыр, мүасир елми дилдә она моллјуск дејирләр. Онун бәдәнини өртән зәриф вә парлаг зирәһ, халг арасында "сәдәф" ады илә мәшһур олуб. Ондан мүхтәлиф зинәт шејләри һазырлајырлар. Елә бу мүнасибәтлә дә Низами "гулаг сәдәфи" (сырға) ифадәси ишләдир. "Дил" илә дејилән "сөзү" "гулаг" ешитдији үчүн, һәм дә "рүтәб" (јә'ни, сөз) дил "нәхли"нин бары (бәһәри), бу барын да дадыны вә ләззәтини дил һисс етдији үчүн, Низами бу сөзләри хүсуси бир мәһарәтлә бу бејтдә чәм едиб вә инчә зөвглә бир-биринә бағлајыб.

Башга јердә әдаләт барәсиндә дејир:

تو نی کز شکستم رهائی دهی　　و گر بشکنی مومیائی دهی

Шикәстликләрдән мәни хилас едән сәнсән,
Әкәр сындырсан, мәнә мумија верән дә сәнсән.

"И."

Бу кими бејтләрлә Низами Аллаһын рәһмли, кәрәмли вә инсанлар һаггында әдаләтли олдуғуну көстәрир, о үлви вүчуда зүлм јарашмадығыны ифадә едир. Онун әдаләти тәкчә инсанлара јох, бүтүн Каината, онун ишинә вә идарә олунмасындакы ганунлара да шамилдир; белә ки, бу әдаләт позуларса, бүтүн Каинат низамдан дүшәр.

3. ҮСУЛИ-ДИНИН ҮЧҮНЧҮ МАДДӘСИ — НҮБУВВӘТ.

Нүбуввәт — нәбилик, пејғәмбәрлик демәкдир. Пејғәмбәр (вә ја пејғамбәр) исә — "сифариш апаран" мә'насыны верир. Бу маддәдә дејилир ки, Аллаһ-тәала инсанлар арасындан тинәти, фикри вә әмәли пак, һәм дә мә'сум вә күнаһсыз олан хүсуси шәхсләр интихаб едир; онларын васитәсилә өз һөкмләрини, сифаришләрини вә инсанлар үчүн мүәјјән етдији ганунлары халга чатдырыр. Белә шәхсләр пејғәмбәр адланыр. Бәшәр тарихиндә һәмишә белә шәхсләр — пејғәмбәрләр олуб; сајы јүз ијирми дөрд миндир, онларын әввәлинчиси бәшәријјәтин атасы — Адәм, ахырынчысы — һәзрәт Мүһәммәд ибни Әбдуллаһ олуб, ләгәби Мустафадыр, јә'ни "сечилмиш".

Бүтүн бунлара инаныб е'тигад етмәк "нүбуввәт" демәкдир.

Низами кечмиш пејғәмбәрләрдән Адәм, Нуһ, Ибраһим, Исмаил, Јә'губ, Јусуф, Давуд, Сүлејман, Муса, Иса, Хызр вә дикәрләрини бүтүн әсәрләриндә һөрмәтлә јад едир; Мүһәммәд пејғәмбәр исә онун үчүн, доғрудан да, "сечилмиш"дир. Низаминин она хүсуси мәһәббәти вардыр. Одур ки, өзүнүн бүтүн әсәрләринин әввәлиндә Аллаһа һәмд вә сәна дејәндән сонра Мәһәммәд (Мүһәммәд) пејғәмбәрин шә'ниндә дедији сөзләр үчүн хүсуси бир бәһс ајырыр. Бу бәһсләрдә о, Пејғәмбәрин шәкл-шәмаилини, рәфтарыны, инсанлара мәрһәмәтли мүнасибәтини, һәмчинин о чәнабын Аллаһ јанында һөрмәтини, мәртәбә вә дәрәчәсини сәмими-гәлблә вә сидги-күнүллә тәсвир едир:

همچو الف راست بعهد و وفا　　اوّل و آخر شده بر انبیا
از سخن او ادب آوازهٔ　　در کمر او فلک اندازهٔ
عصمتیان در حرمش پردگی　　عصمت از او یافته پروردگی

Өз әһд вә вәфасында "әлиф" кими дүз,
Бүтүн пејғәмбәрләрдән әввәл, (амма) ахырда олмуш.
Онун сөзләриндән әдәб шөһрәт тапды,

Онун кəмəриндəн фəлəк бичим тапды.
Исмəтлилəр онун һəрəминдə пəрдə
далында (галырлар),
Исмəт өзү ондан тəрбијə алмышдыр.

"С. Х."

Низами башга јердə дејир ки, Мəһəммəд пејғəмбəрин нуру (заты) Адəмин јаранышындан һəлə једди јүз мин ил габаг јаранмышды. Она көрə Низами биринҹи бејтдə дејир ки, о, "бүтүн пејғəмбəрлəрдəн əввəл, амма ахырда олмушдур".

حکم هفصد هزار ساله شمار　　تابع حکم او به هفت هزار

Једди јүз мин иллик һесабын һөкмү,
Онун једди мин (илдəн сонра) вердији
һөкмə табедир.

"Ј. К."

Јə'ни Мəһəммəд пејғəмбəрин нуру Адəмин јаранмасындан једди јүз мин ил габаг јаранмыш, лакин о, өзү Адəм өвлады олдугу үчүн бəшəр алəминə Адəмдəн једди мин ил сонра кəлмишдир.

"Хосров вə Ширин" əсəриндə дејир:

محمد کافرینش هست خاکش　　هزاران آفرین بر خاک پاکش
ریاحین بخش باد صبحگاهی　　کلید مخزن گنج الهی
یتیمان را نوازش در نسیمش　　از آنجا نام شد دُرّ یتیمش
من آن تشنه لب غمناک ادیم　　که او آب من و من خاک ادیم

Мəһəммəд ки, јараныш онун торпағыдыр,
Онун пак торпағына мин афəрин олсун,
Бади-сəбаја күллəр бəхш едəн,
Илаһи хəзинəсинин ачары.

Нəсиминдə (нəфəсиндə) јетимлəрə нəвазиш (вар).
Она көрə дə ады "јетим дүрр" олду.
Мəн онун о гəмли сусујам ки,
О мəним сујум (абрым), мəн исə онун торпағыјам.

"Х. вə Ш."

Бурада Низами Мəһəммəд пејғəмбəри она көрə "јетим дүрр" адландырыр ки, о ҹəнаб һəлə анадан олмамыш атасыны, алты јашында оланда — анасыны итириб јетим галмышды; Мəккə əһли она "Јетим Мəһəммəд" дејирдилəр.

"Дүрр" ады вермəјинин сəбəби одур ки, јухарыда дедијимиз сəдəфин (моллјускун) мə'дəсиндə инҹилəрин сајы чох олдугҹа, онлар хырда олурлар. Бə'зəн онун мə'дəсиндə тəк бирҹə дəнə инҹи олур; белə һалларда о тəк инҹи чох ири вə гијмəтли олур, тəк олдугу үчүн она "јетим дүрр" дејирлəр. Низами Мəһəммəд пејғəмбəри јетимлик, паклыг вə сафлыг ҹəһəтиндəн "јетим дүрр" адландырыр.

"Лејли вə Мəҹнун" əсəриндə белə дејир:

ای ختم پیمبران مرسل　　حلوای پسین و ملح اوّل
ای شش جهت از تو خیره مانده　　بر هفت فلک جنیبه رانده

Еј мүрсəл пејғəмбəрлəрин ахырынҹысы,
Ахырын һəлвəсы, əввəлин дузу.
Еј сəндəн алты ҹəһəт һејран.
Једди фəлəкə ат гован.

"Л. вə М."

"Једди көзəл"дə шаир Пејғəмбəр һаггында јазыр:

کیست جز خواجهٔ مؤید رای　　احمد مرسل آن رسول خدای
شاه پیغمبران به تیغ و بتاج　　تیغ او شرع و تاج او معراج

Мөјјәд рә'јли хачәдән башга ким ола биләр
Танрынын елчиси Әһмәди-Мүрсәл.
Гылынч вә тачы илә пејғәмбәрләрин шаһы?
Онун гылынчы — шәриәт,
тачы исә онун ме'рачыдыр.
"J. K."

"Искәндәрнамә"дә исә белә дејир:

محمد کازل تا ابد هر چه هست　　به آرایش نام او نقش بست
محیطی چه گویم چو بارنده میغ　　یکی دست گوهر یکی دست تیغ
بگوهر جهان را بیاراسته　　بتیغ از جهان داد و دین خواسته

Мәһәммәд — әзәлдән әбәдә гәдәр һәр нә варса,
Онун адынын арамы илә нәгш бағлады.
Бир мүһитдир (океандыр) ки, нә дејим,
елә бил јаған булуддур,
Бир әлиндә ҹәвһәр, бир әлиндә гылынчы вар.
Ҹәвһәрлә дүнјаны зијнәтләндирмиш,
Гылынчла — дүнјадан әдаләт вә дин истәмишдир.
"И."

Низаминин пејғәмбәрә о гәдәр мәһәббәти олмуш ки, öз оғлунун адыны Мәһәммәд гојмушдур. О, öз оғлуна "нәсиһәт" бәһсиндә дејир:

چون گل باغ سرمدی داری　　مهر نام محمدی داری

Сәндә әбәди бир бағын күлү вар,
Чүнки, үстүндә Мәһәммәд адынын мөһрү вар.
"J. K."

Низами öзүнүн Пејғәмбәрә олан сәдагәтинә көрә о чәнабын биринчи ханымы Хәдичәјә дә бөјүк һөрмәт бәсләјир:

نه انجیر شد نام هر میوه‌ای　　نه مثل خدیجه است هر بیوه‌ای

Һәр меј̌вәнин ады әнчир олмајыб,
Һәр дул гадын Хәдичә кими олмајыб.
"И."

Хәдичәнин биринчи әри öләндән сонра Пејғәмбәрлә издивач етмишди; она көрә Низами ону "дул гадын" адландырыр.

"Хәмсә"дәки әсәрләрдән көстәрдијимиз бу нечә бејт Низаминин Пејғәмбәр шә'ниндә күлли мигдарда јаздығы мәдһләрдән кичик нүмунәләрдир.

4. ҮСУЛИ-ДИНИН ДӨРДҮНЧҮ МАДДӘСИ — ИМАМӘТ.

Бу маддә ондан ибарәтдир ки, һәр бир мүсәлман Мәһәммәд пејғәмбәрин васиси вә хәлифә тә'јин етдији Әли ибни-Әбу-Талиби, сонра да онун он бир övладыны далбадал, Пејғәмбәрин чанишини кими гәбул етсин, онлары имам билсин.

Ислам тарихиндән мә'лумдур ки, Пејғәмбәр вәфат едән кими Әлидән хилафәти гәсб едиб, әввәлчә Әбубәкр, сонра Өмәр, сонра да Осман öзләрини хәлифә е'лан етдиләр. Јалныз 25 илдән сонра халг Әлијә мүрачиәт едәрәк, ону хилафәт ишинә чәкдиләр. Әлини гәтлә јетирәндән сонра хилафәти јенидән Бәни-Үмәјјә гәсб етди, сонралар исә бу рүтбәјә Бәни-Әббаси (Аббаси) сүлаләси саһиб олду.

Хилафәтин гәсб олунмасындан шикајәтләнән Низами Пејғәмбәрә хитабән белә дејир:

خاک تو بوی ولایت سپرد　　باد نفاق آمد و آن بوی برد
باز کش این مسند آسوده‌گان　　غسل ده این منبر از آلودگان

Сәнин түрбәтин вилајәтә (хилафәтә)
бир әтир тапшырды,
(Лакин), нифаг јели кәлди, о әтри апарды.

Бу (һөкмранлыг) тахтында динҹәлишләри кери чок,
Бу минбәри (о күнаһкарларын)
чиркиндән јујуб тәмизлә.
"С. Х."

Бурада Низами ашкар сурәтдә дејир ки, хиләфәти гәсб едәнләр о рүтбәјә лајиг дејилләр, онлар Пејгәмбәрин минбәрини мурдарлајыблар.

Беләликлә, Әлидән сонра Пејгәмбәрин вәсијјәтинә әмәл олунмады, онун нәслиндән һеч кәс хиләфәтә јол тапа билмәди. Хиләфәтин үстүндә Бәни-Үмәјјә (Језид ибни Муавијә) Кәрбәла фаҹиәсини төрәтди; ондан сонра исә Бәни-Әббаси хәлифәләри Әли нәслиндән олан һәр кәси тапырдыларса, гәтл едирдиләр ки, онлар бирдәфәлик јер үзүндән силинсинләр, хиләфәт ишиндә онларла рәгабәт апаран бир кәс галмасын. Һәтта Әлинин өзүнә вә өвладына рәгбәт бәсләјән кәсләрә дә олмазын ишкәнҹәләр вериб гәтл едирдиләр.

Низами Бәни-Әббаси хәлифәләринин Әли өвладына бу ҹүр әдавәт бәсләдији бир дөврдә јашамышдыр. Одур ки, о, дөврүн һөкмран сарајлары үчүн јаздыгы әсәрләрдә Әли өвладынын замана имамы вә Пејгәмбәрин ҹанишини олмасы барәсиндә бир сөз дејә билмәзди. О, рәва билмәзди ки, Фирдовсинин башына кәлән бәла онун да башына кәлсин.

Бунун гысаҹа мәзмуну будур ки, солтан Мәһмудун севимлиси Әјаз Фирдовсидән инҹик олур ки, нә үчүн онун кәзәллијини вәсф етмир, она мәдһ јазмыр. О, солтан Мәһмуда әрз едир ки, Фирдовси рафизидир, јә'ни шиәдир, Әлинин өвладларындан олан имамлара мәһәббәти вар. Солтан Мәһмуд Фирдовсијә гәзәбләнир. Фирдовси бу фикри тә'кидлә инкар едир. Солтан Мәһмуд ону багышлајыр, лакин ондан бәдкүман олараг галыр. Одур ки, "Шаһнамә" тамам оландан сонра Фирдовсијә габагҹа сөз вердији ҹајизәни вермир.

Буна көрә Фирдовси она мәшһур һәҹви јазыр, өзү дә мәхфи јерләрдә галараг өмрүнү горху илә баша вурур.*

Бүтүн бунлары нәзәрә алдыгда мә'лум олур ки, о агыр илләрдә Низами тәгијјә едәрәк, Әлидән сонракы имамларын адыны горхудан чәкә билмәмишдир.

Низами јалныз дөрд хәлифәнин — Әбубәкр, Өмәр, Осман вә Әлинин адыны чәкир. Һәгигәтән, хиләфәти гәсб етмиш олсалар да, Әлидән габаг 25 ил мүддәтиндә о үч нәфәр хиләфәтдә олмушдур. Бу дөрд хәлифәјә "Хүләфаји-рашидин" дејирләр. Низами онлары "Чәһар јар" адландырыр, јә'ни "дөрд јолдаш" вә ја "дөрд көмәк":

چاریارش گزین باصل و بفرع   چار دیوار گنج خانهٔ شرع

Әсл вә фәр' үзрә онун (Пејгәмбәрин)
дөрд јолдашыны сеч (гәбул ет),
Шәриәт хәзинәсинин дөрд дивары онлардыр.
"Ј. К."

Бурада "әсл" вә "фәр'" — үсули-дин вә фүруидин мә'насындадыр.

"Лејли вә Мәҹнун" әсәриндә дөрд хәлифә барәсиндә дејир:

دین خانه که هفت سقف کرده   برچار خلیفه وقف کرده
صدّیق بصدق پیشوا بود   فاروق ز فرق هم جدا بود
وان پیر خدائی خدا ترس   با شیر خدای بود همدرس
زین چار خلیفه ملک شد راست   خانه به چهار حد مهیّاست

Бу еви (дүнјаны) једди сәгфли (таванлы) едиб,
Дөрд хәлифәјә вәгф етди.

* Бу барәдә Дөвләтшаһ Сәмәргәндинин "Тәзкирәтүшшүәра" әсәринә бахмалы.

Сиддиг (Әбубәкр) сидгә (догрулуга) рәһбәр иди,
Фаруг (Өмәр) фәргдән (ајрысечкидән) узаг иди,
Аллаһдан горхан о аллаһпәрәст гоча (Осман)
Аллаһын шири (Әли) илә һәмдәрс иди.
Өлкә бу дөрд хәлифә илә дүзәлди,
Ев дөрд диварла һазыр олар.

"Л. вә М."

"Искәндәрнамә"дә јенә дә Пејғәмбәрә олан мәһәббәтини сәмими сөзләрлә дејәрәк, онун "дөрд көмәјини дә јад едир:

به ارجوهرجان نثارش کنم ثناخوانی چاریارش کنم

Јахшы олар ки, чанымын чөвһәрини она
(Пејғәмбәрә) нисар едим.
Онун дөрд јолдашынын тә'рифини едим.

"И."

Беләликлә, имамәт бәһсиндә Низами тарихи факты нәзәрә алыб, анчаг дөрд хәлифәнин чанишинлик етдијини е'тираф едир. Әсл һәгигәт барәсиндә өз фикрини дејә билмир.

5. ҮСУЛИ-ДИНИН БЕШИНЧИ МАДДӘСИ-МӘАД.

Мәад-гајытмаг мә'насындадыр; јә'ни һәр бир мүсәлман инанмалыдыр ки, бир вахт дүнјанын ахыры олачаг; Исрафил мәләк өз шејпуруну чалачаг, онун мүдһиш сәсиндән бүтүн чанлылар өләчәк, сонра икинчи дәфә чалдыгда, дүнјанын әввәлиндән та о күнә гәдәр өләнләрин һамысы дириләчәк, Аллаһын һүзурунда өз әмәлләри барәсиндә һесабат верәчәкләр. Буна "Гијамәт" ("галхмаг") дејилир.

Низами Гијамәтә инаныб е'тигад едир, халгы да бу дәһшәтли күнүн әзабы илә горхудараг дејир:

راحت مردم طلب آزار چیست جز خجلی حاصل این کار چیست
ملک ضعیفان بکف آورده گیر مال یتیمان بستم خورده گیر
روی بدین کن که قوی پشتی است پشت به خورشید که زردشتی است
روز قیامت که بود داوری عذر بیاور که چه عذر آوری

Халгын раһатлыгыны тәләб ет, зүлм нәдир?
Бу ишин һасили хәчаләтдән башга нә ола биләр?
Елә бил ки, зәифләрин малыны әлә кечирмәсән,
Елә бил ки, јетимләрин малыны зүлмлә
гәсб етмисән;
Өз үзүнү динә тәрәф тут ки, гүввәтли архадыр,
Арханы Күнәшә чевир ки, о зәрдүштиликдир.
Гијамәт күнүндә әдаләт гуруланда
Үзр кәтир, нә үзр кәтирәчәксән?

"С. Х."

Башга јердә инсанлара нәсиһәт тәрзиндә мүрачиәт едәрәк белә дејир:

این دو سه روزی که شدی جام گیر خوش خورد و خوش خواب و خوش آرام گیر
کنده شده پای درمیان گشته کوز سوخته روغن خویشی هنوز
لاجرم اینجا دغل مطبخی روز قیامت علف دوزخی

Бу ики-үч күн ки, сән гәдәһ тутурсан,
Јахшы је, јахшы јат, јахшы раһатлан.
Ајагын сүстләшиб, белин бүкүлүбдүр,
Амма һәлә дә өз јағынын ичиндә говрулурсан.
Одур ки, бурада мәтбәх талашасысан,
Гијамәт күнүндә исә Чәһәннәм әләфи олачагсан.

"С. Х."

Низами инсанлары Гијамәт дәһшәтиндән горхудараг дејир ки, о күн сизи јалныз дин хилас едә биләр:

در حرم دین به حمایت گریز بازره از کشمکش رستخیز

Дин һәрәминин һимајәсинә гач ки,
Гијамәтин кәшмәкәшләриндән ничат тапасан.

"С. Х."

Һәрәм — Мәккә шәһәриндә Кә'бәнин әтрафында мүәјјән бир саһәдир ки, ораја дахил олан адамын һеч кәсә әзијјәт етмәјә һаггы јохдур.

Низами "Једди көзәл" әсәриндә баһары вәсф едәрәк белә дејир:

از شمایل شمامه های بهار بی قیامت ستاره کرده نثار

Баһар шамамалары өз сурәтләриндән
Гијамәтсиз улдузлар нисар едирди.

"Ј. К."

Бурада "улдузлар" истиарә кими ишләниб, мәгсәд исә чичәкләрин көзәл ләчәкләри вә отларын тәр-тәзә јарпаглары үзәриндән төкүлән шәбнәм (шеһ) гәтрәләридир.

"Улдузларын нисары" исә Низаминин јадына Гур'анын 82-чи (Инфитар) сурәсинин 2-чи ајәсини салыб, "Гијамәт" сөзүнү ишләтмишдир. Бу ајәдә дејилир ки, Гијамәт күнү оланда улдузлар ашағы төкүләчәк. Гијамәт һаггында олан дикәр ајәләрдә дә Күнәшин вә улдузларын сөнмәси, Ајын Күнәш үзәринә дүшүб, онунла бирләшмәси мәсәләләринә раст кәлмәк олур.

Беләликлә, Низами Гијамәти вә јухарыда дејилдији кими, мәад мәсәләсини Гур'ан вә елм дилилә шәрһ едәрәк, онун вагe' олачағына инаныр, өзүнү о күнүн дәһшәтиндән хилас етмәјә

чалышдығы кими, башгаларыны да горхудур, халгы дүзлүјә, әдаләтә, Пејғәмбәр шәриәтинә әмәл етмәјә чағырыр.

Низаминин Гијамәтә аид олан бир сыра бејтләринә бу китабын V фәслиндә бахылмыш вә елми чәһәтдән тәһлил едилмишдир.

Исламын нәзәри әсасларыны тәшкил едән "үсули-динин бу беш маддәсини" Низами чох көзәл бәдии ифадәләрлә, тутарлы дәлилләрлә охучуја ајдынлашдырыр вә дини е'тигады дүрүстләшдирмәк үчүн онларын мәзмунуну дејиб шәрһ едир.

X ФӘСИЛ

НИЗАМИ — ГУР'АНШҮНАС

Ислам аләминдә өјрәнилән елмләрдән бири дә елми-Гур'андыр. Низами бу елмә дә камил дәрәҹәдә саһиб олмушдур. О, бүтүн әсәрләриндә өз мүддәалары үчүн Гур'анын көстәришләрини әсас көтүрүр вә мүвафиг ајәләрин дәгиг мәзмунуну өз бејтләринә дахил едир. Бу кими бејтләрә онун "Хәмсә"синдәки поемаларын һамысында, еләҹә дә онун лирикасында вә гәсидәләриндә тез-тез раст кәлмәк олур.

Низаминин әсәрләриндә мүраҹиәт етдији Гур'ан ајәләринин һамысыны бир јерә јыгыб, онларын шәрһини вә тәһлилини версәк, бу, ајрыҹа бир китаб олар. Одур ки, онун һәр бир әсәриндә истифадә етдији ајәләрдән бир нечәсини көстәрмәклә кифајәтләнәҹәјик.

Инди "Хәмсә"јә дахил олан әсәрләрин тәртиби илә онларда раст кәлән Гур'ан ајәләриндән нүмунәләрә бахаг.

"СИРРЛӘР ХӘЗИНӘСИ"

Әсәрин лап әввәлиндә Низами Аллаһ-тәаланы тә'риф вә төвсиф едәрәк дејир:

پرورش آموز درون پروران روزبرآرندهٔ روزی خوران

Батини (аләмә) пәрвәриш верәнләрин тәрбијәчиси,
Рузи јејәнләрин рузи верәнидир.

Бу бејтин икинҹи мисрасы мәзмунунда Гур'анда чохлу ајәләр вар: онлардан бу бејтә мүвафиг оланы Гур'анын 12-ҹи (һуд) сурәсинин 8-ҹи ајәсидир. Бу ајәдә дејилир: "Јер үзүндә һеч елә бир тәрпәнән (ҹанлы) јохдур ки, Аллаһ она рузи ајырмыш олмасын".

خام کن پختهٔ تدبیرها عذرپذیرندهٔ تقصیرها

Пухтәләшмиш тәдбирләри хам едән,
Күнаһларын үзрүнү гәбул едәндир.

Бурада икинҹи мисра Гур'анын 22-ҹи (һәҹҹ) сурәсинин 59-ҹу ајәси вә 58-ҹи (Мүҹадилә) сурәсинин 3-ҹү ајәсинин мәзмунудур. Бу ајәләрдә дејилир: "һәгигәтән, Аллаһ күнаһлардан кечән вә багышлајандыр"

کیست درین دستگه دیرپای کولمن الملک زند جز خدای

Кимдир бу гәдим дәсткаһда,
Аллаһдан башгасы ки, "Падшаһлыг киминдир?!"
(сөзләриндән дәм вурсун)?

Бу бејтин икинҹи мисрасында әрәбҹә дејилән "Падшаһлыг киминдир" сөзләри Гур'анын 40-ҹы (Мә'мин) сурәсинин 16-ҹы ајәси мәтнинин бир парчасыдыр. Гур'анда олдуғу кими, тәрҹүмә едилмәдән бејтә дахил едилмишдир.

Ајәнин гысаҹа шәрһи вә мәзмуну беләдир:

Гијамәт күнү Исрафил мәләк Аллаһын әмрилә өз шејпуруну (Гур'анда она Сур дејилир) чалар; о сәсин дәһшәтиндән бүтүн инсанлар вә дикәр ҹанлылар, еләҹә дә мәләкләр һәлак оларлар. Сонра Аллаһ Исрафил вә Әзраил мәләкләрә дә әмр едәр: "өлүн!" Онлар да өләрләр. Варлыг аләминдә тәкҹә Аллаһ галар. О заман Аллаһ-тәала нида едәр: "Бу күн падшаһлыг киминдир?" Бу суала ҹаваб вермәк үчүн бир ҹанлы тапылмаз. Онда Аллаһ-тәала өзү бу суалын ҹавабыны верәр: "Гәһр едән јеканә Аллаһындыр!"

هرکه جز او هست بقائیش نیست اوست مقدس که فنائیش نیست

Ондан (Аллаһдан) башга һәр нә варса,
бәгасы јохдур,
Одур мүгәддәс ки, фәнасы јохдур.

Бу мәзмунда олан ајәләр чохдур; о ҹүмләдән Гур’анын 25-ҹи (Фүрган) сурәсинин 60-ҹы ајәсиндә дејилир: “О, (јә’ни Аллаһ) елә бир дипидир ки, һеч өлмәз”. Һәмчинин Гур’анын 28-ҹи (Гәсәс) сурәсинин 88-ҹи ајәсиндә дејилир: “Онун (Аллаһын) затындан башга, галан бүтүн шејләр өлүмә мәһкумдур”.

عقد پرستش بتو گیرد نظام   جز بتو خود هست پرستش حرام

Пәрәстиш ајини јалныз сәнинлә низам тапыр,
Сәндән башгсына пәрәстиш һарамдыр.

Аллаһдан башга шејләрә пәрәстиш вә ситајиш етмәјин һәрам олмасы барәсиндә кәлән ајәләрин сајы һәддән зијадәдир. О ҹүмләдән Гур’анын 11-ҹи (Һуд) сурәсинин 2-ҹи вә 28-ҹи ајәләри, 46-ҹы (Ә’раф) сурәсинин 20-ҹи ајәси, 12-ҹи (Јусуф) сурәсинин 40-ҹы ајәси. Бу ајәләрдә дејилир: “Аллаһдан башгасына ибадәт (пәрәстиш) етмәјин!” Әмр тәрзиндә олан бу хитаб ајәләри Аллаһдан башгасына ситајиш етмәји һәрам едир.

سکهٔ نام جبروتش احد   پایهٔ تخت ملکوتش ابد

Онун әзәмәтли адынын сиккәси Әһәддир,
Онун мәләкут тәхтинин пајәси әбәддир.

Бурада “Әһәд” Аллаһын адаларындан бириддир; мә’насы “ваһид”, “јеканә”, “тәк” демәкдир. Гур’анын 112-ҹи (Ихлас) сурәсинин әввәлинҹи ајәсиндә Аллаһын тә’рифи һаггында Пејғәмбәрә хитаб олунараг дејилир: “Де ки, о Аллаһ ваһиддир (јеканәдир)”.

Низами бә’зән Гур’ан ајәләрини тәрҹүмә етмәдән, Гур’анда олдугу кими, әрәб дилиндә өз бејтләринә дахил едир:

رنگ درونی شده بیرون نشین   گفت قضا کان من الکافرین

Дахили рәнки заһирә чыхды,
Гәзәву-гәдәр деди: “О, кафирләрдән олду”.

Јә’ни, мүнафигләрин батининдә олан писликләри ашкара чыхды, онлар кафирләр зүмрәсинә дахил олдулар.

Бурада дырнаг ичиндәки сөзләр Гур’анын 2-ҹи (Бәгәрә) сурәсинин 32-ҹи ајәсидир ки, Низами ону әрәб дилиндә өз бејтинә дахил етмишдир.

در طبقات زمی افکنده بیم   زلزلة الساعة شیء عظیم

Јерин тәбәгәләринә горху салыб: —
“Гијамәт зәлзәләси чох бөјүк шејдир”.

Бејтин икинҹи мисрасы Гур’анын 22-ҹи (һәҹҹ) сурәсинин әввәлинҹи ајәсиндән көтүрүлүб, әрәб дилиндә бејтә дахил едилиб.

نام تو بر حاشیهٔ دل رقم   حکم تو فرمانده نون والقلم

Сәнин адын көнүл һашијәсинә јазылыб,
Сәнин һөкмүн “нун вәлгәләм” фәрманы верир.

“Нун вәлгәләм” Гур’анын 68-ҹи сурәсинин илк кәлмәләридир; мә’насы беләдир; “Дәват вә гәләмә анд олсун”. Дәват — мүрәккәб габына дејирләр.

علّم آدم صفت پاک اوست   خمّر طینه شرف خاک اوست

“Адәмә тә’лим етди” — онун пак сифәтидир,
“Онун палчығыны јоғурду” —
онун торпағынын шәрәфидир.

Буринҹи мисрада дырнаг ичиндәки сөзләр Гур’анын 2-ҹи (Бәгәрә) сурәсинин 29-ҹу ајәсиндәндир. Ајәдә дејилир ки, “Аллаһ бүтүн адлары Адәмә тә’лим етди”. Икинҹи мисрада дырнаг ичиндәки сөзләр һәдисдир. Бу һәдисдә Адәмин

хилгәтиндән данышылараг, дејилир ки, "Адәмин палчығыны (Ҹәбраил мәләк) јоғурду".

"ХОСРОВ ВӘ ШИРИН"

Әсәрин әввәлиндә кәлән ән'әнәви тәвһид бәһсиндә Аллаһы нәзәрдә тутараг Низами онун һаггында дејир:

جواهر بخش فکرتهای باریک   بروز آرندهٔ شبهای تاریک

Инҹә фикирләр ҹәваһиратыны бәхш едән,
Гаранлыг кечәләри күндүзә чыхаран.

Бејтин икинҹи мисрасы Гур'ан ајәләринә ишарәдир. Гур'анын 31-ҹи (Логман) сурәсинин 28-ҹи ајәси, 35-ҹи (Фатир) сурәсинин 14-ҹү ајәси вә дикәр ајәләрдә дејилир: "О (Аллаһ), кечәни күндүздән, күндүзү исә кечәдән чыхарыр".

Аллаһын тә'рифини давам етдирәрәк, Низами дејир:

بری از خویش و از پیوند و از کس   صفاتش قل هو الله احد بس

Гоһум-әгрәбасы јох вә һеч кәслә әлагәси дә јохдур,
Онун сифәтләри јалныз будур:
"Де ки, о Аллаһ ваһиддир".

Дырнаг ичиндәки сөзләр Гур'анын 112-ҹи (Ихлас) сурәсинин илк ајәсидир ки, Низами ону Гур'анда олдуғу кими әрәб дилиндә өз бејтинә дахил едиб.

Хосров иләШиринин мүкалимәләриндән бириндә Низами өз гәһрәманынын дилилә дејир:

بدان زنده که هرگز او نمیرد   به بیداری که خواب او را نگیرد

Анд олсун о дирињә ки, һеч вахт өлмәјәҹәк,
Анд олсун о ојаға ки, ону һеч јуху тутмаз.

Бу бејтин биринҹи мисрасы Гур'анын 25-ҹи, јә'ни Фурган сурәсинин 60-ҹы ајәсинә ишарәдир. Бу ајәдә дејилир: О (Аллаһ), елә бир диридир ки, өлмәјәҹәк".

Икинҹи мисра исә Гур'анын 2-ҹи (Бәгәрә) сурәсинин 256-ҹы ајәсиндән котүрүлмүшдүр. Ајәтәлкүрси адланан бу ајәдә дејилир: "Ону (Аллаһы) нә мүркү тутур, нә дә јуху".

Әсәрин башга бир јериндә дејилир:

بدین خوبی جمالی کادمی راست   اگر بر آسمان باشد زمی راست

Бу көзәл ҹәмал ки инсанда вар,
Әкәр асимана да чыхса, јерә кетмәлидир.

Бејтин биринҹи мисрасы Гур'анын 95-ҹи (Тин) сурәсинин 4-ҹү ајәсинә ишарәдир. Бу ајәдә дејилир: "Һәгигәтән, инсаны ән көзәл гијафәдә јаратдыг".

Низами дејир ки, бу көзәлликдә олан инсан әкәр јүксәлиб асимана галхса да, ахырда өләҹәк вә јерә ениб торпаға көмүләҹәк.

Низами өз оғлуна нәсиһәт едәрәк дејир:

ببین ای هفت ساله قرة العین   مقام خویش را در قاب قوسین

Бах, еј једди јашлы (оғлум), көзүмүн нуру,
Өз мәгамыны "Габә гөвсејн" дә көр.

"Габә гөвсејн", јә'ни "ики гөвс (каман) мәсафәси". Бу сөзләр Гур'анын 53-ҹү (Нәҹм) сурәсинин 9-ҹу ајәсиндән котүрүлмүшдүр. Орада дејилир ки, Пејғәмбәр ме'раҹ кечәси Ҹәбраил мәләкдән "ики гөвс (каман) мәсафәси вә ја даһа аз аралы олду."

Пејғәмбәрин ме'раҹына һәср етдији бәһсдә Низами јенә дә һаман сурәјә мураҹиәт едәрәк дејир:

ز رنگ آمیزی ریحان آن باغ   نهاده چشم خود را مهر مازاغ

О багын (Бепиштин) күлләринин рәнкарәнклијиндән
Өз көзүнә "ма заг" (мејл етмәди) мөһрү гојмушду.

Гур'анын 53-чү (Нәчм) сурәсинин 17-чи ајәсиндә дејилир ки, Пејғәмбәр ме'рач кечәси асиманлары сејр етди, чәннәтин багларынын вә рәнкарәнк күлләринин јанындан кечди, лакин Аллаһ илә мүлагат етмәк шөвгү ону о гәдәр мәшгул етмишди ки, онун көзү бу көзәлликләри көрмәјә " мејл етмәди".

Хосров Пәрвизин Бозорк Үммидә тәбабәтдән вердији суалын чавабыны Низами Бозорк Үммидин дилилә бу чүр ифадә едир: "Тәбабәт бир инчә мәтләбдә кизләнмишдир; о мәтләби Аллаһ халга дејиб". Һаман мәтләб будур:

بیاشام و بخور خوردی که خواهی   کم و بسیار نه کارد تباهی

Истәдијин шеји је, ич,
Амма нә аз, нә дә чох, чүнки зәрәр верәр.

Бу бејтдә Низами Гур'анын 7-чи (Ә'раф) сурәсинин 29-чу ајәсинин мәзмунуну верир. Бу ајәдә дејилир ки, "Јејин, ичин, амма исраф етмәјин; О,(Аллаһ) исраф едәнләри севмир".

"Хосров вә Ширин" әсәриндә чох бејтләр вар ки, онларда ја Гур'ан ајәсинин мәзмуну верилир, ја да она ишарә олунур. Онларын һамысыны демәјә имкан јохдур.

"ЛЕЈЛИ ВӘ МӘЧНУН"

Низаи бүтүн әсәрләриндә олдугу кими, бу дастаны да Аллаһын тә'рифи, она һәмд, сәна вә мүначатла башлајыр. Бу бәһсдә о, Аллаһын гүдрәтини тәгдир едәрәк дејир:

بی کوهکنی ز کاف و نونی   کردی چو سپهر بیستونی

Даг чапмадан бир "каф" илә бир "нун"дан
Асиман кими бир Бисутун јаратдын.

Низами бејтдә һәм Гур'ан ајәсинә ишарә етмиш, һәм дә бәдии чәһәтдән елә бир ифадә јаратмышдыр ки, рәнкарәнк чичәкләрдән дүзәлмиш бир чәләнки хатырладыр.

Биринчи мисрада "каф" — әрәб әлифбасынын (к) һәрфи, "нун" исә бу әлифбанын ن (н) һәрфидир. Бу ики һәрфи бирләшдирәндә کن (кон) сөзү әмәлә кәлир ки, әрәбчә "ол!" демәкдир.

Гур'анын 63-чү (Јасин) сурәсинин 82-чи ајәсиндә дејилир ки, "Аллаһын бир шејә ирадәси оланда, она дејәр: ол!", о да олар".

Биринчи мисрада һәмин мәтләбә ишарә олунур. Биринчи мисрада "даг чапмадан" сөзүнү икинчи мисрадакы Бисутун сөзү хатиринә ишләдәрәк Фәрһадын Бисутун дагыны чапмасына ишарә едир. Лакин әсл мәгсәд бу дејил. Низами бурада төврijjә дејилән икимә'налы бир ифадә јаратмышдыр. Бисутун (вә ја би-сутун) лүгәти мә'нада "сутунсуз" демәкдир. Буну нәзәрдә тутараг, Низами дејир ки, Аллаһ-тәала бир "ол!" демәклә һеч бир дагчапма әмәлијјаты апармадан сәма гүббәси кими сутунсуз бир күнбәз јаратмышдыр.

Низами Аллаһын гүдрәтини вә хилгәтдәки һикмәтини бәјан едәрәк дејир:

این هفت حصار برکشیده   بر هزل نباشد آفریده
وین هفت رواق سبز پرده   آخر بگزاف نیست کرده

Бу чәкилмиш једди һесар
Зарафат үчүн јарадылмамышдыр.
Вә бу јашыл пәрдәли једди рәвағ
Ахы мә'насыз јерә вар едилмәмишдир.

Бу бејтләрдә Гур'анын 21-чи (Әнбија) сурәсинин 16-чы вә 44-чү (Духан) сурәсинин 38-чи ајәсинин мәзмуну верилир. Бу ајәләрдә дејилир: "Асиманда, Јердә вә онларын арасында олан шеј-

ләри ојунчаг үчүн јаратмамышыг".

Икинчи бејтдә ишләнән "једди рәваг" ифадәси Бәтләмјус тә'лиминдә дејилән једди фәләк мә'насындадыр. Бу барәдә III фәсилдә әтрафлы дејилибдир.

Әсәрин башга бир јериндә Низами дејир:

موسی که خزانه های دُر داشت   قارون هم از آن خزینه برداشت

Мусанын ки, дүрр хәзинәләри вар иди,
Гарун да елә һаман хәзинәдән (сәрвәт) көтүрдү.

Гарун — Муса пејғәмбәрин јахын гоһуму иди. Рәвајәтә көрә о, Мусадан гызыл гајырмағы (кимјаны) өјрәнди вә о гәдәр гызыл истеһсал етди ки, онун хәзинәләринин ачарларыны бир гүввәтли адам чәтинликлә галдырырды. Бу барәдә Гур'анын 28-чи (Гәсәс) сурәсинин 76-чы ајәсиндә хәбәр верилир. Јухарыдакы бејтдә Низами һәмин ајәјә ишарә едир.

Һәмин әсәрин бир јериндә Низами Аллаһла разу-нијаз вә мүначат едәрәк, белә дејир:

وانگه که مراد من دهی باز   یک سایهٔ لطف بر من انداز
آن سایه نه کز چراغ دوراست   آن سایه که او چراغ نوراست
تا با تو چو خاص نور گردم   چون نور ز سایه دور گردم

Онда ки, мәним мурадымы верәчәксән,
Бир лүтф көлкәси мәним үзәримә сал.
Елә көлкә ки, чырагдан узаг дејил,
Елә көлкә ки, о, нур чырагындандыр.
Та ки, мән сәнә мәхсуси нур олум,
Нур кими, көлкәдән узаг олум.

Низами бурада Гур'анын 24-чү (Нур) сурәсинин 25-чи ајәсинә ишарә едир. Бу ајәдә дејилир ки, "Аллаһ асиманларын вә Јерин нурудур..."

Низами мүначаты давам етдирәрәк дејир:

گر مرگ رسد چرا هراسم   کان راه به تست میشناسم

Әкәр өлүм јетишәрсә, нә үчүн горхмалыјам,
О јол ки, сәнә тәрәфдир, таныјырам.

Бурада Низами Гур'анын 2-чи (Бәгәрә) сурәсинин 88-чи вә eләчә дә 62-чи (Чүм'ә) сурәсинин 6-чы ајәсинә ишарә едир. Бу ајәләрдә дејилир: "Әкәр сизин Аллаһ јанында ахирәт евиниз варса вә сиз буна доғрудан да инанырсынызса, онда өлмәји арзу един".

Низами бу јолун (өлүмүн) Аллаһ тәрәфинә олдуғуну јәгин едир вә өлүмдән горхмадығыны дејир.

"ЈЕДДИ КӨЗӘЛ"

Бу әсәрдә Гур'ан ајәләринә истинад едилән бејтләр даһа чохдур. Әсәр бу бејтләрлә башлајыр:

ای جهان دیده بود خویش از تو   هیچ بودی نبوده پیش از تو
در بدایت بدایت همه چیز   در نهایت نهایت همه چیز

Еј варлығы өзүндән олан дүнја көрмүш,
Сәндән габаг һеч бир варлыг јох иди.
Башланғычда һәр шејин башланғычы,
Нәһајәтдә һәр шејин нәһајәтисән.

Икинчи бејтин сөзләрини Низами Гур'анын 57-чи (Һәдид) сурәсинин 3-чү ајәсиндән көтүрүб. Бу ајәдә дејилир: "О (Аллаһ) әввәлдир, ахырдыр, заһирдир, батиндир вә О, һәр шеји билир".

Биринчи бејтдә "дүнја көрмүш" сөзләрилә Низами Аллаһын "Гәдим" олмасыны, јә'ни онун "әввәли" вә "ахыры" олмајан бир вүчуд олдуғуну демәк истәјир ки, бу да сонракы бејтдә даһа аш-

кар сурәтдә мејдана чыхыр.

Әсәрин үчүнчү бејти беләдир:

ای برآرندهٔ سپهر بلند   انجم‌افروز انجمن‌پیوند

Еј уча асиманы галдыран,
Улдузлары алышдыран, онлардан бүрҹләр дүзәлдән.

Бурада биринҹи мисра Гур'анын 13-ҹү (Рә'д) сурәсинин 2-ҹи ајәсинә ишарә едир. Бу ајәдә дејилир: "Аллаh асиманлары сүтунсуз шәкилдә уҹалдыб, сиз онлары көрүрсүнүз".

Икинҹи мисрада исә Гур'анын 15-ҹи (hиҹр) сурәсинин 16-ҹы ајәсинә ишарә едилир. Бу ајәдә дејилир: "Һәгигәтән, асиманларда бүрҹләр тәртиб етдик вә онлары тамаша едәнләр үчүн зинәтләндирдик".

Дөрдүнҹү бејтдә дејилир:

آفرینندهٔ خزائن جود   مبدع آفریدگان وجود

Сәхавәт хәзинәләрини јарадан,
Варлыгы ихтира вә иҹад едән.

Бу бејтин биринҹи мисрасы Гур'анын 63-ҹү (Мүнафигун) сурәсинин 7-ҹи ајәсинин мәзмунудур. Бу ајәдә дејилир: "Асиманларын вә Јерин хәзинәләри Аллаhа мәхсусдур".

Икинҹи мисрада исә Гур'анын 39-ҹу (Зүмәр) сурәсинин 63-ҹү ајәсинин мә'насы верилир. Ајәнин мә'насы будур: "Аллаh бүтүн шејләри јарадандыр".

Бешинҹи бејт:

ای همه و آفریدگار همه   سازمند از تو گشته کار همه

Бүтүн варлыгын ишини сән низама салмысан,
Сәнсән бүтүн (варлыг) вә бүтүн варлыгы јарадан.

Низами бу бејтин икинҹи мисрасыны Гур'анын 13-ҹү (Рә'д) сурәсинин 17-ҹи ајәси әсасында гуруб. Ајәнин мә'насы беләдир: "Аллаh бүтүн шејләри јарадандыр".

Алтынҹы бејт:

هستی و نیست مثل و مانندت   عاقلان جز چنین ندانندت

Сән варсан, сәнә бәнзәр вә сәнин кимиси јохдур,
Агилләр сәни бундан башга ҹүр билмирләр.

Бурада биринҹи мисра Гур'анын 42-ҹи (Шура) сурәсинин 9-ҹу ајәсинин мәзмунуну верир. Бу ајәдә дејилир: "Она (Аллаhа) охшар бир шеј јохдур".

Икинҹи мисрада исә Гур'анын 3-ҹү (Али-Имран) сурәсинин 5-ҹи ајәси нәзәрдә тутулмушдур. Ајәнин мә'насы будур: "Елмдә акаh оланлар дејирләр: иjман кәтирдик Она; hәр шеј Пәрвәрдикар тәрәфиндәндир".

Он икинҹи бејт:

هست در وجود همه درست بتو   بازگشت همه به نسبت به تو

Һәр шејин варлыгы сәнинлә дүзәлиб,
Һәр шеј дә сәнин јанына гајыдаҹаг.

Бу бејт Гур'анын 3-ҹү (Али-Имран) сурәсинин 105-ҹи ајәсинин мәзмунуну ифадә едир. Ајәдә дејилир: "Асиманларда вә Јердә hәр нә варса, Аллаhындыр; ишләрин ахыры да она тәрәф гајыдаҹагдыр".

Он дөрдүнҹү бејт:

تو نه زادی و دیگران زادند   تو خدائی و دیگران بادند

Сән доғулмамысан, галан hамы доғулмушдур,
Сән Аллаhсан, галан hамы (бош) јелдир.

Бурада Гур'анын 112-ҹи (Ихлас) сурәсинин 3-ҹү ајәси нәзәрдә тутулмушдур. Ајәдә дејилир: "О (Аллаh) нә доғуб, нә дә доғулуб вә она тај олан бир шеј дә јохдур".

Он бешинҹи бејт:

بیک اندیشه راه بنمائی   بیکی نکته کار بگشائی

Бир әндишә илә јол көстәрирсән,
Бирҹә нүктә илә (бүтүн) мүшкүлләри ачырсан.

Бу сөзләр Гур'анын 2-чи (Бәгәрә) сурәсинин 209-чу ајәсинин мәзмунуну ифадә едир. Ајәдә дејилир: "Аллаh истәдији кәси дүз јола hидајәт едәр".

Он једдинчи бејт:

وآنکه نا اهل سجده شد سراو   قفل بر قفل بسته شد در او

Сәҹдәдән бојун гачырмыш о нәаһлин исә
Гапысы гыфыл-гыфыл үстүндән бағланды.

Бурада Шејтанын Адәмә сәҹдә етмәкдән бојун гачырмасы вә онун Аллаh дәркаhындан говулмасы мәсәләсинә ишарә едилир. Бу әhвалат Гур'анын 7-чи (Ә'раф) сурәсинин 10-12-чи ајәләриндә верилир.

Он сәккизинчи бејт:

تو دهی صبح را شب افروزی   روز را مرغ و مرغ را روزی

Кечәләри ишыгландырма (габилијјәтини) субhә сән вердин,
Күндүзә гуш (Күнәш), гуша да рузи сән верирсән.

Бурада биринчи мисра Гур'анын 6-чы (Ә'ам) сурәсинин 96-чы ајәсинин мәзмунудур. Икинчи мисрада "Күндүзә гуш" ифадәси илә Низами Күнәши нәзәрдә тутур вә кинајә илә ону "Күндүз гушу" адландырыр. Сонракы "гуш" исә өз hәгиги мә'насында ишләнмишдир.

Низами бу бејтдә "руз" (күн) илә "рузи" сөзләрини чинас кими ишләтмиш, "кечә илә "субh" сөзләриндән тәзад јаратмагла көзәл бәдии ифадә дүзәлтмишдир.

Ијирми алтынчы бејт:

ره‌نمائی و رهنمایت نه   همه جائی و هیچ جایت نه

Сән јол көстәрирсән, сәнин исә јол көстәрәнин јохдур,
Һәр јердә варсан, амма heч јерин јохдур.

Бурада биринчи мисра Гур'анын 29-чу (Әнкәбут) сурәсинин 69-чу ајәсинә ишарәдир. Орада дејилир ки, "hәр кәс бизә тәрәф чәhд етсә, биз

она өз јолумузу көстәрәрик."

Икинчи мисрада исә Гур'анын 2-чи (Бәгәрә) сурәсинин 109-чу ајәсинин мәзмуну верилир. Бу ајәдә дејилир: "шәрг вә Гәрб Аллаhа мәхсусдур; үзүнүзү hансы тәрәфә тутсаныз, Аллаhын (заты) о тәрәфдәдир."

Әсәри нәзмә чәкмәјин сәбәбини изаh едән бәhсдә Низами беле дејир:

برگرفتم چو مرغ بال گشای   تا کنم بر در سلیمان جای

Ганад чалан гуш кими ганадландым,
Сүлејман сарајына (учуб), орада
өзүмә јер тутмаг истәдим.

Бурада Низами Гур'анын 27-чи (Нәмл) сурәсинин 24-25-чи ајәләриндәки әhвалата ишарә едир. Һәмин ајәләрдә Сүлејман пејғәмбәрин шанапипик гушу илә Сәба" (Јәмән) вилајәтинин мәликәси Бүлгејсә мәктуб көндәрәрәк, ону ислама дә'вәт етмәси бәјан олунур.

Низами өз оглу Мәhәммәдә нәсиhәт едәрәк дејир:

بس گره کو کلید پنهانیست   بس درشتی که در وی آسانیست

Чох дүјүнләр сирли ачардырлар,
Чох чәтинликләр ичиндә асанлыглар кизләниб.

Бурада Низами Гур'анын 94-чү (Инширах) сурәсинин 5-6чы ајәләринин мәзмунуну верир. Бу ајәләрдә дејилир: "hәр бир чәтинлик илә бир асанлыг вар."

Бу гајда илә бүтүн әсәр боју јери кәлдикчә, Низами Гур'ан ајәләринә мүрачиәт едир. Әсәрдә күлли мигдарда бејтләр Гур'ан ајләринин мәзмуну үзәриндә гурулмушдур. Онларын hамысыны бурада јазмаға лүзум вә имкан јохдур.

"ИСКӘНДӘРНАМӘ"

Әсәрин биринчи бејти Аллаhын тә'рифинә hәср олунмуш бу сөзләрлә башланыр:

خدایا جهان پادشاهی تراست   ز ما خدمت آید خدائی تراست

Ej Аллаһ, дүнјанын падшаһлыгы сәниндир,
Биз хидмәт едә биләрик, Аллаһлыг исә сәниндир.

Бу сөзләрлә Низами Гур'анын 22-чи (Һәчч) сурәсинин 55-чи вә 25-чи (Фурган) сурәсинин 28-чи ајәләринә ишарә едир. Бу ајәләрдә дејилир: "бу күн падшаһлыг Аллаһа мәхсусдур."

Једдинчи бејтдә белә дејилир:

توئی کاسمان را برافراختی   زمین را گذرگاه او ساختی

Сәнсән ки, асиманы учалтдын,
Јери онун күзәргаһы етдин.

Биринчи мисрада Низами Гур'анын 13-чү (Рә'д) сурәсинин 2-чи ајәсинә ишарә едир. Бу ајәдә дејилир: "Аллаһ асиманлары сүтунсуз сурәтдә галдырды".

Икинчи мисрада исә 71-чи (Нуһ) сурәсинин 18-чи ајәсинин мәзмуну нәзәрдә тутулур. Ајәнин мә'насы будур: "Аллаһ јери сизин үчүн бисат гәрар вериб". Јә'ни Јер сәтһини ачыб, дөшәјиб; инсанлар онун үзәриндә асанлыгла јеријирләр.

Он икинчи бејтдә Низами Аллаһа мүрачиәт едәрәк дејир:

جهانی بدین خوبی آراستی   برون زانکه یاریگری خواستی

Бу көзәлликдә бир чаһан бәзәдин,
(Һәм дә) һеч кәсдән бир көмәк истәмәдин.

Бу сөзләрлә Низами Гур'анын 6-чы (Ән'ам) сурәсинин 163-чү ајәсинә истинад едир; ајәдә дејилир: "Онун (Аллаһын) һеч бир шәрики јохдур".

Һәмчинин Гур'анын 31-чи (Логман) сурәсинин 12-чи ајәсиндә Логман өз оглуна нәсиһәт едәрәк дејир: "Ај огул, Аллаһа шәрик гәрар вермә ки, ширк (гәрар вермәк) бөјүк зүлмдүр".

Ијирми дөрдүнчү бејтдә дејилир:

کواکب تو بربستی افلاک را   بمردم تو آراستی خاک را

Фәләкләрә улдузлары сән бәркитмисән,
Инсанлар үчүн торпагы (јери) сән бәзәмисән.

Бурада биринчи мисра Гур'анын 37-чи (Саффат) сурәсинин 6-чы ајәсинә ишарәдир. Бу ајәдә дејилир: "Биз дүнја сәмасыны улдузларла зинәтләндирдик;"

Икинчи мисрада исә Гур'анын 10-чу (Јунус) сурәсинин 25-чи ајәсинин мәзмуну нәзәрдә тутулур, Ајәнин мәзмуну будур ки, Аллаһ-тәала асимандан су (јағыш) назил едир: сонра бу су јердә битән нәбататла гарышыб бирләшир, јер үзүнү зинәтләндирир. О нәбататдан инсалар вә һејванлар јејирләр, амма Јер әһли күман едирләр ки, онлар бу ишә гадирдирләр.

Сонра Низами Мәккәнин тарихи илә әлагәдар олан мәсәләјә кечир:

چو در لشکر دشمن آری رحیل   بمرغان کشی فیل و اصحاب فیل

Дүшмән гошунуну көчүрмәк (гачырмаг) истәјәндә
Фили вә фил саһибләрини гушларла өлдүрүрсән.

Бурада Низами Гур'анын 105-чи (Фил) сурәсинин мәзмунуну верир. Бу кичик сурә бүтүнлүклә әсһаби-фил әһвалатына һәср едилмишдир. Бу әһвалатын гысача мәзмунун будур ки, V әсрин ахырларында Әбрәһә адлы бир кафир вә залим падшаһ Мәккәјә һүчум едиб Кә'бәни дағытмаг истәјир. О, чохлу гошун вә нәһәнк филләрлә Кә'бәјә јахынлашыр. Бу заман һавада әбабил адлы гушлар пејда олур. Онлар өз димдик вә чајнагларында кәтирдикләри хырда дашлары гошун әһлинин башларына салыр, о гошуну вә филләри тамамилә һәлак едирләр.

Низами Аллаһын тә'рифини давам етдирәрәк, јенә дә Гур'ан ајәсинә мүрачиәт едир:

تو مستغنی از هرچه در راه تست   نیاز همه سوی درگاه تست

Сән өз јолунда һәр шејдән еһтијаҹсызсан,
Һамынын еһтијачы исә сәнин дәркаһынадыр.

Бурада Гур’анын 64-ҹү (Тәғабүн) сурасинин 6-ҹы ајәсинә ишарә олунур. Бу ајәдә дејилир: “Аллаһ еһтијаҹсыздыр; Аллаһ ғәни (сәрвәтли) вә бәјәнилмиш вүҹуддур.”

Низами Аллаһла разү-нијаз вә мүнаҹат мәгамында дејир:

تو گفتی که هر کس که در رنج و تاب   دعائی کند من کنم مستجاب

Сән демисән ки, һәр кәс әзијјәт вә әзабда оларкән,
Дуа етсә, мән ону мустәҹаб едәрәм.

Бурада Низами Гур’анын 40-ҹы (Мө’мин) сурәсинин 62-ҹи ајәсини нәзәрдә тутур. Бу ајәдә дејилир: “Сизин пәрвәрдикарыныз деди: Мәни чағырын (дуа един), дуанызы мүстәҹаб едим.”

***

Низаминин әсәрләриндә Гур’ан ајәләриндән истифадә олунан бејтләр чохдур. Бурада нүмунә үчүн көстәрдијимиз бејтләр, онларын јалныз ҹүз’и бир һиссәсидир.

Низами Гур’анын әмр вә нәһјләрини, ислам дининин әсас мүддәаларыны, Аллаһын сифәтләрини, үсули-дини вә фүруи-дини өз әсәрләри ичиндә әридиб һәлл етмишдир. Онун әсәрләри, заһирән, дастансәралығ көрүнсә дә, онларда гојулан әсас мәгсәд исламы тәблиғ етмәк, инсанлары дүрүст јола, һәггә, әадләтә, гардашлыға, сәмимијјәтә дә’вәт етмәкдир. Бүтүн бу кејфијјәтләри Гур’анын мүхтәлиф ајәләриндә тапмаг мүмкүндүр. Низами өз устад гәләми илә һәмин ајәләри сечмиш, јери кәлдикҹә онлары көзәл, бәдии бејтләрлә ифадә едиб, өз охуҹуларына әтирли күл дәстәләри кими һәдијјә верир.

XI ФӘСИЛ

НИЗАМИНИН МЕ’РАҸНАМӘЛӘРИ

Ислам дүнјасында бүтүн јазылар-мәгаләләр, мәктублар, гәбаләләр, шәһадәтнамәләр, гәбзләр вә дикәр сәнәдләр, бир гајда олараг, Аллаһын ады илә башланыр. Китаб вә рисаләләрдә исә онун далынҹа Аллаһа һәмд вә сәна мәзмунунда көзәл бәдии ифадәләр, әксәрән, јүксәк бәлағәт формаларында јазылмыш мүсәҹҹә’ хүтбә кәлир. Бурадакы сөзләр Аллаһын тә’рифи олмагла, һәм дә елә сечилир ки, китабын мәзмуну илә әлагәдар олсун. Бә’зән бураја Гур’ан ајәләри вә ја һәдисләрдән парчалар салыб, онлардан Аллаһын тә’рифи илә китабын мәгсәди вә мәзмуну арасында рабитә васитәси кими истифадә едәрәк, бу фикирләрин үзви вәһдәтини јарадырлар. Белә хүтбәләр бә’зи катабларда гыса, мүхтәсәр, бә’зиләриндә исә узун-узады — бир-ики сәһифә һәҹминдә олур. Хүтбәнин ахыры Пејғәмбәрин тә’рифинә һәср едилир, онун өвладына салам вә ситајишлә битир. Јалныз бундан сонра әсл мәгсәдә кечилир.

Мәһәммәд пејғәмбәрин тә’рифинә һәср едилмиш һиссәни бә’зи мүәллифләр бир нечә кәлмә илә ифадә едиб гуртарырлар, бә’зиләри исә ҹәлал вә тәмтәраглы ҹүмләләрлә онун мә’сум, пак, мүгәддәс, јүксәк әхлағи вә инсани кејфијјәтләрә малик бир вүҹуд олуб, Аллаһын јанында хүсуси шә’н вә рүтбәси, һәм дә “Пејғәмбәрләрин әшрәфи” (јә’ни, ән шәрафәтлиси) олдуғуну јазырлар. Буна сүбут олмаг үчүн Аллаһын она ме’раҹ нәсиб етдијини вә ондан башга һеч бир пејғәмбәрин бу ҹүр шәрәфә наил олмадығыны гејд едирләр.

Шаирләрин әсәрләриндә исә башланғыҹ вә ән'әнәви һиссә даһа чох тәмтәрағлы олур. Бә'зи шаирләр өз әсәрләринин әввәлинә Пејғәмбәрин мәдһинә һәср едилмиш хүсуси парчалар вә гәсидәләр салырлар. Бурада онун шәкли, шәмаили, һүсни-әхлағи вә дикәр кејфијјәтләри тәсвир едилир, о ҹәнабын һәјаты илә әлагәдар олан бир сыра һадисәләр, онун мө'ҹүзәләри вә еләҹә дә ме'раҹы көзәл бәдии бејтләрдә ифадә олунур.

Низами дә өз "Хәмсә"синә дахил етдији әсәрләрин һамысында Аллаһа мүнаҹат, һәмд, ситајиш, вә Пејғәмбәри мәдһ етдикдән сонра онун ме'раҹыны тәсвир едир; лакин Низаминин ме'раҹнамәләри хүсуси мөвгеjә маликдир. Бу исә онун өз дөврүнүн елмләринә бәләд олмасы, һәм дә Мәһәммәд пејғәмбәрин шәриәтинә, онун шәхсијјәтинә олан хүсуси рәғбәти вә мәһәббәти илә әлагәдардыр.

Әсрләр боју бәшәријјәтин истисмар олундуғуну, һаким синифләрин тапдағы алтында мәзлумларын әзилдијини, онларын һүгуғсуз јашадығларыны, мәһрумијјәтләрини тәсәввүр етдикҹә, бөјүк шаир инсанлары бу дәһшәтдән хилас етмәк јолларыны ахтарыр. Бу нөгтеји-нәзәрдән о, ислам динини ән мүтәрәгги бир ганун, Мәһәммәд Пејғәмбәри исә бәшәријјәтин хиласкары һесаб едир.

عالم ز دامن خشك از تو یافت   ناف زمین نافهٔ مشك از تو یافت

Ҹаһаләт дүнјасы пакдаманлији сәндән тапды,
Јерин көбәји мушк нәфәсини сәндән тапды.

"С. Х."

Шәрг аләминдә, хүсусилә әрәб дүнјасында исламдан габагкы дөврдә зүлм, зоракылыг, зәифләрин күҹлүләр тәрәфиндән әзилмәси, јол кәсмәк, гәтл-гарәт, гәбилә гырғынлары, көләчилик, гадынларын һејван кими сатылыб алынмасы, гыз ушагларынын дири-дири торпаға басдырылмасы — бүтүн бунлар инсанлары мүдһиш бир учрума

апарырды.

Пејғәмбәрин белә бир дөврдә мејдана чыхмасы, бүтүн бу һагсызлыглара сон гојмасы, инсанлара һүгуг бәрабәрлији е'лан етмәси, шаирдә Пејғәмбәрә вә ислам динине хүсуси рәғбәт һисси доғурур. Одур ки, јухарыдакы бејтдә Низами Пејғәмбәрә хитабән дејир ки, "Ҹаһаләт дүнјасы пакдаманлији сәндән тапды". Сонра да дејир: "Јерин көбәји мүшк әтрини сәндән алды". Пејғәмбәр Мәккә шәһәриндә дүнјаја кәлиб, орада да пејғәмбәрлијә мәб'ус олмушдур. Шаир "Јерин көбәји" демәклә Мәккә шәһәрини нәзәрдә тутур.

Низами өзүнүн Пејғәмбәрә олан мәһәббәтини "Лејли вә Мәҹнун" әсәриндә белә ифадә едир:

یارب تو مرا که ویس نام   در عشق محمدی تمام
زآنشب که محمدی جمالست   روزی کن آنچه در خیالست

Ај Аллаһ, мән ки, Үвејс адлыјам,
Мәһәммәдин ешгиндә бүтүнәм,
Мәһәммәд ҹамаллы о кеҹәдән
Хәјалымда оланы мәнә рузи елә.

Бурада Низами "Үвејс адлыјам" демәклә өзүнү Пејғәмбәрә ашиг олмуш Үвејс Гәрәнијә охшатмаг истәјир. Үвејс Гәрәни Пејғәмбәри көрмәдән, онун пак әхлағына вә һүсни-сүлукуна көрә она вуруллуб, ашиги-шејда олмушду; лакин хәстә анасынын хидмәтиндән ајрылыб, о ҹәнабын көрүшүнә кедә билмирди. О, јалныз анасынын вәфатындан сонра Мәдинәјә кәлә билди, онда да Пејғәмбәр бу дүнјаны вида' етмишди.

"Сирләр хәзинәси"ндә исә Низами белә дејир:

تازه‌ترین صبح نجاتی مرا   خاك توام كاب حیاتی مرا

خاک درت روضهٔ جان منست   روضهٔ تو جان جهان منست
بر سر آن روضهٔ چون جان پاک   خیزم و چون باد نشینم به خاک
خاک تو در چشم نظامی کشم   غاشیه بر کتف غلامی کشم

Ән төзә ничат сүбhүсән мәнә,
Сәнин (ajағынын) торпағыjам ки,
дирилик суjусан мәнә.
Гапынын торпағы мәним чан бағымдыр,
Сәнин мәзарын мәним чаhан чанымдыр.
О пак чан кими рөвзәнин (гәбринин) үстүндә
Јел кими галхсам, jерә отурмарам.
Сәнин торпағыны (түрбәтини)
Низаминин көзүнә чәкәрәм,
Гуламлыг чијниндә гашиjәни чәкәрәм.

"Хосров вә Ширин"дә Низами jенә Пејғәмбәр hаггында бу беjтләри jазыр:

بصر در خاک و دل در استقامت   زبانش امتی گو تا قیامت
من آن تشنه لب غمناک ادیم   که او آب من و من خاک ادیم

Көзү торпагда, үрәjи истигамәтдә (гүввәдә),
Дили гиjамәтә гәдәр "үммәтим" деjән.
Мән онун елә гәмкин сусузуjам ки,
О, мәним суjум (абрым), мән исә онун торпағыjам.

Низами Гур'аны ислам дининин мүгәддәс, мә'тәбәр ичтимаи-сиjаси, игтисади, елми китабы кими таныjыр вә өз әсәрләриндә дөнә-дөнә онун аjәләринә мүрачиәт едир. О, бу аjәләри елми hәгигәт кими гәбул едир. Ме'рач мәсәләсиндә дә Низами Гур'ан аjәләринә әсасланыр вә дикәр шаирләрдән фәргли олараг, ону елми шәкилдә шәрh етмәк истәjир. Бундан әлавә, ме'рач әhвалаты әтрафында кедән әсассыз, күлүнч сөhбәтләрә вә сахта hәдисләрә сон гоjур.

Ме'рач барәсиндә тәфсирчиләр, тәдгигатчылар вә исламшүнаслар арасында бөjүк ихтилаф вар. Ислам алимләринин бир гисми Пејғәмбәрин ме'рача кетмәсини jухуда, дикәрләри — гәшш hалында, бә'зиси — руh аләминдә, бә'зиси дә ади hалда олдуғуну гәбул едир.* Бә'зи тәдгигатчыларын фикринчә Пејғәмбәр ики дәфә ме'рача кедиб.** Бә'зиләри исә ме'рачын 34 дәфә тәкрар олундуғуну jазырлар; бунлардан бири чисмани шәкилдә, 33-ү исә, куjа, руh вә jа jуху hалында олуб.*** Бә'зи мүәллифләр исә мүхтәлиф рәвајәт вә тәфсирләрдән нәтичә чыхарараг jазырлар ки, Пејғәмбәр 120 дәфә ме'рача кедиб"... Бә'сәтдән 12 ил кечәнәдәк 120 дәфә ме'рач еләди: 119 дәфәсини дүнjанын hәр тәрәфинә вә гит'әсинә вә дәрjалара еләди, бу аләмин әчаjиб вә гәраjибинин сеjрини едәндән сонра, бир өзкә дәфә дахи 17 рәмәзани-шәриф әфлакы сеjр етмәк үчүн Мәсчидүл-hәрамдан вә jа зәвчәси Үмми-hанинин евиндән чәнаб Чәбрәилин рәфағәтилә әфлака үруч еләди".****

Ме'рач аjәләринин шәрhиндә белә рәвајәтләр дә вар ки, куjа, Пејғәмбәр ме'рача кедәркән Чәбрәил онун гарныны jарыб, дахили ә'заларыны Зәмзәм суjу илә jуjуб, тәмизләjиб. Јалныз белә чәррahиjjә әмәлиjjатындан сонра о, "пак" hалда Аллаhын hүзуруна кедиб.

Ме'рач hаггында бу гәбил рәвајәтләр чохдур.

Тәфсирчиләр бу рәвајәтләри дөрд гисмә аjырырлар.***** Биринчи гисмин доғрулуғу гәт'идир;

Бах:

*...... محمد باقر مجلسی، «بحار الانوار»، جلد ۶، طهران، ۱۳۰۱ ﻫ (әрәбчә).

**...... محمد بن مرتضی محسن، «تفسیر صافی»، طهران، ۱۲۷۶ ﻫ (әрәбчә).

***...... شیخ اسمعیل حقی، «روح البیان»، جلد ۲، استانبول، ۱۳۰۶ ﻫ (әрәбчә).

**** حاجی شیخ حسن ملازاده، «مختصر تاریخ اسلام»، جلد ۱، گنجه، ۱۹۰۸ (азәрб.-ча)

*****...... فضل بن حسن طبرسی، «مجمع البیان»، جلد ۲، طهران، ۱۲۷۲ ﻫ (әрәбчә).

икинҹи гисми, зәһирән, гејри-ади көрүнсә дә, әмәлә кәлмәси мүмкүндүр; үчүнҹү гисм мөвҹуд гајдалара әкс олса да, онлары тә'вил етмәк, јә'ни һансы мә'нада дејилдијини тапыб гәбул етмәк олар. Дөрдүнҹү гисм исә бүтүн ганунлара зидд олуб, тә'вил етмәјә дә габил дејил. Тәфсирчиләр дөрдүнҹү гисм рәвајәтләри рәдд едирләр.

Һәмишә өзүнә гаршы сон дәрәҹә тәләбкар вә бүтүн әсәрләриндә гојдуғу мәсәләләрә еһтијатла јанашан Низами ме'раҹ мәсәләсиндә даһа чох диггәтли олмуш, бу барәдә сөјләнән рәвајәт вә хәбәрләри дәриндән өјрәнмиш, онлары "сағ-чүрүк" етмиш, Гур'ан ајәләринә вә елми мүлаһизәләрә ујғун оланлары сахлајыб, галанларыны гәбул етмәмишдир.

Низами "Хәмсә"јә дахил етдији әсәрләрин һамысында ме'раҹ мәсәләсинә бахмышдыр. Бундан әлавә шаир өз "Диван"ында да ме'раҹ әһвалатына ајрыҹа бир гәсидә һәср етмишдир. Бу гәсидәдә вә поемаларда олан ме'раҹа аид парчаларда шаир ејни бир мәзмуну тәсвир едир. Лакин бунларын һәр бири өз көзәллији, тәравәти, әтри илә дикәриндән фәргләнән вә һәлә шеһ дамлалары үстүндә олан, әл дәјмәмиш тәр баһар чичәкләриндән тутулмуш бәзәкли, јарашыглы күл дәстәләридир.

Низаминин ме'раҹнамәләрини бәдии ҹәһәтдән тәһлил етмәјәҹәјик; белә оларса, сөһбәт узанар. Биз ме'раҹ мөвзусунда Низаминин гаршыја гојдуғу мәгсәди ајдын сурәтдә охуҹуја чатдырмаг истәјирик.

Ме'раҹнамәләрдә Низами, әсасән ики мәгсәд нәзәрдә тутур.

БИРИНҸИ МӘГСӘД — ме'раҹ хүсусунда һәр ҹүр ујдурма вә хурафаты ләғв етмәк, мүбаһисәли мәсәләләри мүәјјәнләшдириб, ихтилафа хитам вермәкдир. Бу мәгсәдлә о, ме'раҹ әһвалатыны әввәлдән ахыра гәдәр чох јығҹам шәкилдә тәсвир

едир.

Ме'раҹ — әрәбҹә "нәрдиван" демәкдир. Пејғәмбәрин көјләрә сәфәрини, куја, асиманә нәрдиван гојуб галхмасына охшадырлар. Бурадан да бу сөз мәшһур олуб. Пејғәмбәрин нур нәрдиваны илә ме'раҹа галхдығыны сөјләјән рәвајәтләр дә вар.

Низами "Шәрәфнамә"дә белә дејир:

شب ازچتر معراج او سایهٔ　　　وز آن نردبان آسمان پایهٔ

Кечә — Онун ме'раҹы чәтриндән бир көлкәдир,
О нәрдивандан асиман өзүнә бир дајаг (тапыб).

Низами ме'раҹын һансы тарихдә олдуғуну гејд етмир. Тәфсирчиләрин чоху бу фикирдәдир ки, ме'раҹ һиҹрәтдән бир ил габаг Мәккәдә ваге" олуб. Ме'раҹ һансы ајда олдуғу да ихтилафлыдыр. Бә'зи тәфсирчиләр рәҹәб ајынын 27-дә, бә'зиләри исә рәмәзан ајынын Гәдр кечәсиндә ваге" олдуғуна гаилдирләр. Гәдр кечәси рәмәзан ајынын 19, 21, 23 (вә ја 17, 19, 21, 23)-ҹү кечәләриндән биридир. Гәдр кечәсиндә Аллаһдан һәр кәс нә истәсә, она наил олар, Аллаһ онун һаҹәтини рәва едәр. Буна көрә Гәдр кечәси бу үч (дөрд) кечә ичәрисиндә кизли сахланыб. Мәшһур алим Шејх Мәһәммәд Бәһауддин Амили өзүнүн "Нану һәлва" адлы ше'р китабында дејир:

چون شب قدر از همه مستور شد　　　لاجرم از پای تا سر نور شد

Гәдр кечәси һамыдан кизли олдуғу үчүн,
Башдан ајаға гәдәр нур (ичиндә) олду.

Рәвајәтә көрә Гәдр кечәси Пејғәмбәр ме'раҹа кедәркән асимандан јерә нур јағырмыш; Шејх бу бејтдә һаман мәсәләјә ишарә едир.

Бу барәдә Фүзули әрәбҹә јаздығы гәсидәдә белә дејир:

اذا نور المعراج برق براقه　　　فمن سیره قد صار ادهم ابرشا

Ме'раҹын нуру онун Бурағыны парладанда,
Онун сејриндән о гара ат дөнүб ала олду.

Фүзули дә ме'рачын Гәдр кечәсиндә олдугуну дејир:

Чәбрил јетиб, јетирди фәрман;
Кеј сәрви-ријази-елмү ирфан,
Еј гәдри бүлә нд падшаһ дур,
*Лутф ет, шәби-Гәдр гәдрин артур.**

Низами дә бу әгидәдәдир ки, ме'рач Гәдр кечәсиндә ваге" олуб; бу барәдә "Сирләр хәзинәси"ндә белә дејир;

تا شب او را چه قدر و قدر هست　　زهرهٔ شب سنج ترازو بدست

О кечәнин нә гәдәр гәдри олдугуну билмәк үчүн,
Кечәни өлчән Зөһрә тәрәзини әлиндә тутмушду.

Бурада "гәдр" сөзү төвријјә кими ишләниб, һәм дә Гәдр кечәсинә ишарәдир. Низами буну дикәр әсәрләриндә дә гејд едир:

امشب شب قدر تست بشتاب　　قدر شب قدر خویش دریاب
آرایش سرمدیست امشب　　معراج محمدیست امшب

Бу кечә сәнин Гәдр кечәндир, тәләс,
Өз Гәдр кечәнин гәдрини тап.
Бу кечә сәрмәди бәзәјидир,
Бу кечә Мәһәммәдин ме'рачыдыр.

"Л. вә М."

"Једди көзәл"дә исә бу барәдә белә дејир:

شب شب قدر و وقت دعاست　　یافت خواهی هر آنچه خواهی یافت

Кечә — Гәдр кечәси, вахт — дуа вахтыдыр,
Һәр нә истәсән, ону тапачагсан.

---

* Фүзули. "Лејли вә Мәчнун", "Ме'рач" бөһси.

Бу мәзмуну һәр әсәриндә тәкрар едәрәк, Низами ме'рачын Гәдр кечәсиндә ваге" олдугуну тә'кидлә гејд етмәк истәјир.

Низаминин бүтүн әсәрләриндә көстәрилир ки, Пејғәмбәр Үмми-һанинин евиндән ме'рача кетмишдир. О, бу барәдә "Хосров вә Ширин" әсәриндә белә дејир:

شبی رخ تافته زین دیر فانی　　بخلوت در سرای امّ هانی

Бир кечә бу фани дахмадан үз дөндәриб,
Хәлвәтә, Үмми-һанинин евинә кәлди.

Ејни мәзмуну "Лејли вә Мәчнун"да белә ифадә едир:

سر برزدی از سرای فانی　　بر اوج سرای امّ هانی

Фани евдән башыны чевириб,
Үмми-һанинин евинә (кәлди).

Ме'рача һәср етдији гәсидәдә һәмин мәзмун бу ифадә илә верилир:

او به صدر امّ هانی ز امّهات آورده روی
امّ هانی ز امّهات صدر او برتر شده

О аналардан (дүнјадан) Үмми-һанинин
евинә үз чевириб,
Үмми-һани она әсл аналардан артыг олуб.

Үмми-һани — Пејғәмбәрин әмиси Әбу Талибин гызы, Әлинин бачысыдыр; Үмми-һани онун күнјәсидир. "Һанинин анасы" демәкдир; онун әсл ады Фахтә (чөл көјәрчини) иди. О, бир дул гадын иди, јетим ушаглары вар иди, Әбу Талиб Пејғәмбәри ушаг вахтында өз һимајәсинә алдыгы кими, инди о да өз әмиси гызы Үмми-һанини өз һимајәсинә көтүрмүш вә өзүнә никаһ етмишди. Ме'рач кечәси Пејғәмбәр онун евиндә имиш.

Кечәдән хејли кечмиш Чәбраил мәләк Көјләрдән она назил олуб, өзү илә кәтирдији Бураг адлы ата минмәји она тәклиф едир. Тәфсирләрин чохунда јазырлар ки, Бураг гејри-ади бир һејван иди. Онун башы — инсана, гујруғу вә ајаглары — дәвәјә, синәси вә бели — ата, дырнаглары исә өкүз дырнағына бәнзәјирди. Онун тавус ганады кими ики әлван ганады варды.* Јохушда онун габаг ајаглары гысалар, енишдә исә узанарды.

Лакин Низами Бураг һаггында бу хүсусијјәтләрин һеч бирини сөјләмир. О, Бурагы һамар, хош јеришли вә һәлә башына нохта, ағзына јүјән вурулмамыш, белинә инсан отурмамыш, илдырым сүр'әтли итаәткар бир ат кими тәсвир едир:

رسیده جبرئیل از بیت معمور　　براقی برق سیر آورده از نور
نگارین پیکری چون صورت باغ　　سرش بکر از لجام و رانش از داغ
نه ابر از ابر نیسان درفشان تر　　نه باد از باد بستان خوش عنان تر
چو دریائی ز گوهر گشته زینش　　نگشته دهر کس زورق نشینش
قوی پشت و گران نعل و سبک خیز　　بدیدن دوربین و در شدن تیز

*Чәбраил Бејти-Мә'мурдан** јетишиб,*
Нурдан јаранмыш илдырым сүр'әтли бир
Бураг кәтирди.
Баг сурәти кими көзәл бир пејкәр,
Башы чилов, буду даг көрмәмиш.

(фарсча) فتح الله الشریف کاشانی، «منهج الصادقین»، جلد۲، طهران، ۱۳۱۴

** Бејти-мә'мур — асиманда Кә'бәнин мүгабилиндә Кә'бә мисалында гырмызы јагутдан олан бир евдир, сәма әһлинин гибләсидир.

Булуд нәдир, нејсан булудундан да дүрр сачан,
Јел нәдир, бостан јелиндән дә хош јериш.
Онун јәһәри көвһәр дәрјасы кими иди,
Һеч кәсин хәјалы да онун кәмисинә минмәмишди.
Бели гүввәли, налы агыр, јериши јүнкүл,
Көрмәкдә — узагкөрән, дајанмагда ити (иди).

"Х. вә Ш."

Ме'рач һаггындакы гәсидәдә исә бу барәдә белә дејир:

جبرئیل از حضرت قدس آمده فراش او
با براقی کز فروغش خاک خاکستر شده
خطی از رهواری او را مسلسل کرده گام
گام او زین باسر او جمله را مظهر شده
گوهر ده صورت آمد رنگ بوقلمون او
نام داغ احمدی صراف آن گوهر شده

Чәбраил Аллаһ тәрәфиндән фәррaш кими кәлиб,
Бир Бурагла ки, ишығындан торпаг күл олуб.
Онун хош јеришиндән аддымлары силсилә кими иди,
Буна көрә онун аддымлары илә башы
һамыја мәзһәр иди.
Онун буғәләмун рәнки он сурәтли көвһәр иди,
Әһмәд адынын дамғасы о көвһәрин сәррафы иди.

Пејғәмбәр ити сүр'әтли Бурага миниб, Чәбраилин мүшаијәти илә Бејтүл-Мүгәддәсдәки Мәсчиди-Әгсаја кедир:

چو مرغی از مدینه بر پریده　　باقصی الغایت اقصی رسیده

Бир гуш кими Мәдинәдән учуб,
Сон мәгсәд олан Мәсчиди-Әгсајә јетишмиш.

"Х. вә Ш."

Пејғәмбәрин ме'рачынын һичрәтдән сонра Мәдинәдә ваге" олдуғуну гәбул едәнләр дә вардыр.* Илк бахышда Низаминин бу бејти һәмин фикрә мүвафиг көрүнә биләр. Анчаг belә дејил. Бурада Низаминин ишләтдији "Мәдинә" хүсуси исим дејил. Мәдинә — әрәбчә "шәһәр" демәкдир. Јәгин ки, Низами Мәккә шәһәрини нәзәрдә тутур. Буну шаирин "Шәрәфнамә"дәки бу бејти сүбут едир:

سرنامه دربیت اقصی گشاد   زناف زمین سر باقصی نهاد

Намәнин башыны Бејти-Әгсада ачды,
Јерин көбәјиндән Әгсаја (тәрәф) баш гојду.

Бурада "Јерин көбәји" демәклә Низами Мәккәни нәзәрдә тутур. Мә'лумдур ки, мүсәлманлар дүнјанын һәр јериндә олсалар, намаз гыланда үзләрини Мәккә шәһәриндә олан Кә'бәјә чевирирләр. Белә оланда онлар Мәккә әтрафында чеврәләр әмәлә кәтирирләр ки, о чеврәләрин мәркәзи ("көбәји") Кә'бә олур. Һәм дә Мәккәнин адларындан бири Үммүл-гүра (кәндләр, шәһәрләр анасы) олдуғу үчүн, ону "Јерин көбәји" адландырырлар. Бир дә бунун сәбәби одур ки, Гур'анда дејилдији кими, Аллаһ әввәлчә Јерин бүтүн күтләсини Мәккәдә чәмләшдирибмиш; сонра бу күтләни чәкиб јајмыш вә Јер күрәсинин индики шәклини әмәлә кәтирмишдир. Бу һардисәјә "Дәһвүл-әрз" дејирләр. Бу сәбәбләрә көрә Мәккә Јер үзүнүн "көбәји" (мәркәзи) һесаб олунур.

Низами өз мүлаһизәләрини һәмишә Гур'ан ајәләринә ујғунлашдырыр. О, ме'рач мәсәләсиндә дә буна риајәт етмишдир. Гур'анда Бәни-Исраил сурәсинин биринчи ајәси ме'рача һәср едилир. Бу ајәдә Пејғәмбәрин кечә икән Мәккәдән Мәсчиди-Әгсаја апарылмасы ашкар сурәтдә дејилир. Бу, бир даһа сүбут едир ки, Низами "Мәдинә" сөзүнү "шәһәр" мә'насында ишләдәрәк, Мәккә шәһәрини нәзәрдә тутур.

* (фарсча) ابن محمد مؤمن محمد رضا الأمامی ، «جنات الخلود» ، تبریز ۱۲۸۴ ه

Бу бејти башга бир чәһәтдән дә шәрһ етмәк олар. Мә'лумдур ки, Низаминин бејтләри әксәр һалларда чохмә'налы олур. Бу бејт дә о гәбилдәндир.

Пејғәмбәрин тәрчүмеји-һалы илә таныш оланлар билир ки, о чәнаб һәлә ана бәтниндә икән атасы сәфәрә кедир вә орада вәфат едир. Пејғәмбәр алты јашына чатанда анасы илә бирликдә Мәдинәјә, өз гоһумларынын јанына кедир. Орадан гајыдаркән јолда анасы вәфат едир вә балача Мәһәммәд Мәдинәдән гајыдан заман икитәрәфли јетим олур. Одур ки, Низами Мәдинәдән кәлән алты јашлы мә'сум јетим ушағы "гуш" адландырыб дејир ки, о јетим өз әхлагы илә өзүнү бир дәрәчәјә јетирди ки, кечә вахты Чәбраил ону Мәккәдән узаг бир јерә — Әгса мәсчидинә апарды.

Низами Пејғәмбәрин сәфәрини изләјәрәк, Мәсчиди-Әгсада пејғәмбәрләрин она игтида едиб намаз гылмагларыны белә тәсвир едир:

نموده انبیا را قبلهٔ خویش   بتفضیل امامت رفته در پیش

Өзүнү пејғәмбәрләрә гиблә едиб,
Имамлыг фәзиләти илә габаға кетмишди.

"Х. вә Ш."

Бундан сонра Пејғәмбәрин Көјләрә сәфәри башланыр. Бураг Пејғәмбәри Јер күрәсиндән узаглашдырыр. О, сәјјарәләри, Ајы, Күнәши вә улдузлары керидә гојуб, Каинатын дәринликләринә тәрәф кедир. Чәбраил јорулуб галыр, ону Микаил мәләкә тапшырыр. Сонра о да јорулур; Пејғәмбәри Исрафил мәләкә тәһвил верир. Исра-

фил ону Бурагдан дүшүрүб Рәфрәф адлы башга бир ата миндирир. Бу ат ону Туба ағаҹындан кечириб Сидрәјә чатдырыр. Бура Каинатын "сону"дур; она көрә бу јерә Сидрәтүл-мүнтәһа дејирләр.

Бундан сонра Пејғәмбәри мүшаијәт едән мәләк галыр; бурадан о тәрәфә кетмәјә она изн јохдур. Пејғәмбәр Рәфрәфдән дүшүб, өзү тәк-тәнһа Әршә тәрәф јолланыр:

گشت ازآن تخت نیز رخت گرای   رفرف وسدره را بماند بجای
همرهان را به نیمه ره بگذاشت   راه دریای بیخودی برداشت
چون درآمد بساق عرش فراز   نردبان ساخت ازکمند نیاز
سر برون زد زعرش نورانی   درخطرگاه سرّ سبحانی
چون حجاب هزار نور درید   دیده در نور بی حجاب رسید

О тәхтдән јенә дә јухары галхды,
Рәфрәф вә Сидрә өз јериндә галды.
Јолдашларыны јары јолда гојду,
Бихудлуг дәрјасы јолуну тутду.
Елә ки, Әршин ајағына гәдәр галхды,
Нијаз кәмәндини өзүнә нәрдиван еләди.
Аллаһын сирли хәтәркаһында
Нурани Әршдән башыны кәнара чыхарды.
Елә ки, мин нур пәрдәсини јыртды,
Көзләри пәрдәсиз нура јетишди.

"J. К."

Пејғәмбәр нур пәрдәләрини кечәрәк Аллаһын диванханасына јетишир вә салам верир:

چون سخن ازخود بدر آمد تمام   تا سخنش یافت قبول سلام

پرده برانداخته دست وصال   از در تعظیم سرای جلال

Елә ки, О, сөзүнү тамам дејиб гуртарды,
Онун саламы гәбул олунду.
Тә'зим сәрасынын гапысындан
Вүсал әли пәрдәни атды.

"С. Х."

Бу заман Пејғәмбәр Аллаһла мүкалимә едир. Аллаһдан хитаб кәлир ки, һәр мәтләбин вә һаҹәтин варса, мәндән истә:

خطاب آمد که ای مقصود درگاه   هر آن حاجت که مقصود است درخواه

Хитаб кәлди ки, еј бу гапыны гәсд едиб (кәлән),
Мәгсәдиндә нә һаҹәт варса, истә.

"Х. вә Ш."

Пејғәмбәр бу мәгамдан истифадә едәрәк, өз үммәтинин күнаһкарларынын күнаһынын бағышланмасыны истәјир. Аллаһ онун хаһишини гәбул едир:

گنهکاران امّت را دعا کرد   خدایش جمله حاجتها روا کرد

(Өз) үммәтинин күнаһкарларыны дуа еләди,
Аллаһ онун бүтүн һаҹәтләрини рәва еләди.

"Х. вә Ш."

Пејғәмбәрин Аллаһла мүкалимәсини Низами белә тәсвир едир:

دیده بریک جهت نکرد مقام   کز چپ و راست میشنید کلام

Көз бир тәрәфдә мәгам тутмурду,
Солдан вә сағдан кәлам ешидирди.

"J. К."

һәм дә:

کلام سرمدی بی نقل بشنید   خداوند جهان را بی جهت دید

Аллаһын кәламыны нәглсиз (васитәсиз) ешитди,
Дүнјанын Аллаһыны ҹәһәтсиз көрдү.

"Х. вә Ш."

Аллаһы "көрмәк" мәсәләсини Низами мүхтәлиф ифадәләрлә верир:

هم حضرت ذوالجلال دیدی   هم سرّ کلام حق شنیدی
از غایت فهم و غور ادراک   هم دیدن و هم شنیدنش پاک

Һәм о чәлал саһибини көрүрдү,
Һәм һәгг кламынын сиррини ешидирди.
Фәһмин чохлугундан вә идракын дәринлијиндән,
Һәм көрмәји, һәм дә ешитмәји пак иди.

Л. вә М."

Низами бурада гејд едир ки, Пејғәмбәр фәһм вә идракын дәринлијиндән Аллаһы "пак" шәкилдә көрүрдү, јә'ни бу көрмә ади көзлә көрмә дејил, мә'нәви көрмәкдир. Бу, ме'рач әһвалатында ән инчә мәсәләдир. Низами бу сәһнәни "Шәрәфнамә"дә белә тәсвир едир:

مجرّد رو بر آنجائی رساند   که از بود او هیچ با او نماند
چو شد در ره نیستی چرخ زن   برون آمد از هستی خویشتن
در آن جای کاندیشه نادیده جای   درود از محمّد قبول از خدای
کلامی که بی آلت آمد شنید   لقائی که او دیدنی بود دید
چنین دید کز حضرت ذوالجلال   نه زان سو جهت بُد نه زین سو خیال
همه دیده گشته چو نرگس تنش   نگشته یکی خار پیرامنش

Мүчәррәдләшмәни бир јерә јетирди ки,
Онун варлығындан онда һеч бир шеј галмады.

Елә ки, јохлуг јолунда доланмаға башлады,
Өз варлығындан харич олду.
Хәјалын да белә көрмәдији бир јердә
Мәһәммәддән салам, Аллаһдан гәбул (олду).
Аләтсиз кәлән кәламы ешитди,
Көрүлмәли олан сурәти көрдү.
Чәлал саһиби олан һәзрәти елә көрдү ки,
Нә ондан о тәрәфә чәһәт варды,
нә бу тәрәфә хәјал.
Бәдәни бүтүнлүклә нәркис кими көз олмушду,
Көјнәји (исә) бир тикан да олмамышды.

Низами бу сәһнәнин ән көзәл тәсвирини "Сирләр хәзинәси"ндә верир:

پای شد آمد بسر انداخته   جان بتماشا نظر انداخته
آیت نوری که زوالش نبود   دید بچشمی که خیالش نبود
مطلق از آنجا که پسندیده نیست   دید خدا را و خدا دیده نیست
دیدنش از دیده نباید نهفت   کوری آنکس که بدیدن نگفت
دیدن معبود پسندیده نیست   دیدن او دیدنی دیده نیست
دیدن او بی عرض و جوهر است   کز عرض و جوهر از آنسوتر است
کفر بود نفی صفاتش مکن   جهل بود وصف جهاتش مکن
هست ولیکن نه مقرّر بجای   هر که چنین نیست نباشد خدای

Кедиб-кәлмәк ајагы баша чатды (кәсилди),
Чан тамашаја нәзәр салды:
Бир нур харигәси ки, завалы јох иди,
Бир көзлә ону көрду ки, хәјал да дејилди.
Мүтләг бәјәнилмиш олмаса да,
Аллаһы көрдү, лакин Аллаһ көрүлмәли шеј дејил,
Елә дүшүнмәмәлидир ки, о, көзлә көрүлүб,
(Ахы) кор да "көрдүм" дејир.
Мә'буду көрмәк бәјәнилән (иш) дејил,
Ону көрмәк көз көрмәји дејил.
*Ону көрмәк чөвһәрсиз вә әрәзсиздир,**
Әрәз вә чөвһәрдән о тәрәфә олан шејдир.
Онун сифәтләрини инкар етмә, күфр олар,
Она чәһәт нисбәт вериб васф етмә, чәһл олар.
Вардыр, лакин мүәјјән бир јердә дејил,
Һәр кәс ки, белә дејил, Аллаһ дејил.

"С. Х."

Суфиләр ме'рач һаггында чохлу сахта рәвајәтләр дүзәлдибләр. Онлар Пејғәмбәрин Аллаһла јан-јана отуруб сөһбәт етдијини дә јазырлар. Һәтта Пејғәмбәрин дилиндән бир һәдис дә уйдурублар. Куја Пејғәмбәрдән сорушурлар ки, ме'рач вахты Аллаһы нә сурәтдә көрүб. О, чаваб верир: "Көрдүм, үзүнә түк кәлмәмиш бир кәнч сурәтиндә иди.**

Белә чәфәнкијјата сон гојмаг үчүн Пејғәмбәрин Аллаһы "көрмәсини" вә онунла мүкалимәсини јухарыдакы бејтләрдә Низами чох көзәл ифадә едир.

Низами ме'рачын чисмани аләмдә олдугуну гәбул едир, лакин Аллаһы көзлә көрмәји инкар едиб дејир ки, бу, мүмкүн олмаз; чүнки Аллаһ көзлә көрүнмәз; о, мадди вүчуд олмадыгы үчүн һисс үзвләри илә дәрк олуна билмәз. Пејғәмбәр

* "Чөвһәр" вә "Әрәз" һаггында бу китабын IX фәслиндә изаһат вар.

** Бах: اسمعیل حکمت، «آذربایجان ادبیاتی تاریخی»، جلد ۱، باکو آذنشر، ۱۹۲۸

Аллаһы әгл көзү илә көрмүшдүр. О, өз варлыгыны тамам унудуб, ән дәрин дүшүнчә вә тәфәккүрә далмыш, бәдәни тамамилә әглә, һуша, дәрракәјә чеврилмиш, шаирин дилилә десәк, бүтүн чәсәди "нәркис кими көз олмушду". О, Аллаһы һәмин "нәркисләрлә" — идрак көзләрилә көрүрдү.

Мәтләб даһа да ајдын олмаг үчүн шаир орижинал мисал кәтириб дејир ки, "корлар да "көрдүм" дејирләр". О, бунунла демәк истәјир ки, бурада дејилән "көрмәк" — "дујмаг", "дәрк етмәк" вә јәгинлик дәрәчәсинә чатмаг мә'насындадыр. Одур ки, бу "көрүш" "чөвһәр" вә "әрәз"дән кәнардыр.

Низами Аллаһын "сифәтләрини нәзәрдә тутараг дејир ки, Аллаһы көрмәк олмаз; онун мүәјјән гәрарлашмыш јери јохдур вә белә сифәтләри олмајан кәсә Аллаһ демәк олмаз.

Низами өз дөврүнүн илаһијјат, фәлсәфә, инсаншүнаслыг елмләринә камил сурәтдә бәләд иди. Бу елмләрдә тәсдиг едилир ки, һәгигәтин дөрд мәртәбәси (дәрәчәси) вардыр. Инсан өз вүчудуну унутдугча, дүнја илә әлагәсини азалтдыгча, тәдричән бу һәгигәт мәртәбәләринә галхыр. О, өз варлыгындан, һәм дә бу аләмдән әлагәни тамамилә үздүкдә, һәгигәтин ахырынчы мәртәбәсинә — мүтләг һәгигәтә чатар.

Бу барәдә Шејх Мәһмуд Шәбүстәри "Күлшәнираз" әсәриндә јазыр:

وجود تو همه خار است و خاشاک　　برون انداز از خود جمله را پاک
برو تو خانهٔ دل را فرو روب　　مهیّا کن مقام و جای محبوب

Сәнин вүчудун тамам тикан, чөр-чөпәкдир,
Онларын һамысыны өзүндән кәнара ат.
Сән кет үрәк евини сүпүр,
Севкилинин магамыны вә јерини һазырла.

Башга јердә дејир:

وصال حق ز خلقیت جدائیست   ز خود بیگانه گشتن آشنائیست

Һәггин (Аллаһын) вүсалы хәлгиликдән
ајрылмагдадыр,
Өзүндән биканә олмаг (Аллаһла) ашналығдыр.

Низами бу мәсәләни "Хосров вә Ширин"дә белә ифадә едир ки, һәгигәтә јетишмәк үчүн "Кәрәк өз өлмәјиндән габаг өләсән".

Низами суфи дејил, о, анҹаг јухарыда дејилән елмләрин вердији хүласәни, һәм дә өзүнүн шәхси әгидәсини сөјләјир. О, буна о гәдәр инаныр вә Пејғәмбәрин Аллаһы "көрмәсини" о гәдәр ҹанлы шәкилдә тәсвир едир ки, санки, шаир өзү дә о мәгамда олуб, о ҹүр бир тәәссүраты өзүндә һисс едибдир.

Низами ме'раҹ әһвалатыны бу ҹүр јығҹам шәкилдә тәсвир едәрәк, јухарыда дејилән сахта һәдис вә рәвајәтләрә, суфиләрин ујдурдуғу гејриәхлаги әфсанәләрә јол вермәмиш вә бунунла да Пејғәмбәрин һәјаты илә әлагәдар олан бу һадисәнин кедишини тәмизләјиб сафлашдырмаг истәмишдир.

ИКИНҸИ МӘГСӘД, Низами нөгтеји нәзәриндән ме'раҹын елми ҹәһәтдән тәһлили вә әһәмијјәтидир. Низаминин ме'раҹнамәләри хүсуси бир руһда јазылмышдыр. Санки шаир белә бир мөвзу" әтрафында чохдан бәри сөһбәт ачмаг вә өз елми мүлаһизәләрини демәк үчүн мүнасиб мәгам тапмаг истәјирмиш.

Тәбиәтән сәмаја, улдузлар аләминә мәфтун олан Низами белә бир мәгамы ме'раҹ әһвалатында тапмышдыр. О, санки, өз сәјјаһы илә бирликдә көјләрә пәрваз едир. Шаир һәр бүрҹүн вә улдузун адына мүнасиб сәһнәләр јарадыр, әлавә лөвһәләр, јүксәк бәдии әөвглә дүшүнүлмүш көзәл тәшбиһләр, истиарәрләр иҹад едир.

"Хәмсә"јә дахил олан ме'раҹнамәләрин һамысында бу ҹүр тәсвирләрә раст кәлирик, һәм дә бу парчаларда бүрҹләрин вә улдузларын тәсвири индики улдуз хәритәләринә тамамилә мүвафигдир.

Гәдим сәма елминдә фәләкләр бир-биринин ичиндә олан шәффаф күрә сәтһләри кими тәсәввүр едилирди; һәм дә онлар гапалы бәрк ҹисмләр һесаб олунурду, белә ки, бир асимандан о биринә кечмәк гејри-мүмкүн көрүнүрдү. Ме'раҹнамәләрдә Көјләрин вә улдузлар аләминин тәсвирини верәрәк, Низами бу гәдим нәзәријјәнин әксинә чыхыр. Онун космик сәјјаһы һеч бир манеәјә вә асиманлары бир-бириндән ајыран сәрһәддә раст кәлмәдән Каинатын дәринликләринә кедир, сәјјарәләри керидә гојур. Сонра о, даһа јүксәкләрә јөнәлир, бүрҹләри, улдузлары фасиләсиз өтүб кечир, керидә галан һәр улдуздан сонра јени улдуза раст кәлир. Бунунла да Низами көстәрир ки, улдузлар аләми гәдим алимләрин тәсәввүр етдији кими, сәккизинҹи асиманын "таванында", јә'ни онун ич сәтһи үзәриндә јерләшмәјиб, онлары бүтүн истигамәтләрдә бир-бириндән милјонларла километр мәсафәләр ајырыр. Даһа сонра Низаминин Космик сәјјаһы улдузлар аләминдән дә узаглашыр, Әршә тәрәф кедир. Әрш, куја, бүтүн мадди аләмин өртүјү "таваны"дыр. Јумуртанын габығы ону мүһафизә вә дахилдәки маддәләри әһатә етдији кими, куја Әрш дә бүтүн Каинатын вә мадди аләмин "габығы" вә мүһафизә васитәсидир, һәм дә бәрк маддәдәндир. Лакин Низаминин сәјјаһы орада да һеч бир манеәјә раст кәлмир. Бурада о, миндији Рәфрәф адлы атдан дүшүб мүстәгил сурәтдә кетмәјә башлајыр; лакин ајаглары илә кетмир:

رفت ولی زحمت پائی نداشت   جست ولی رخصت جائی نداشت

Кедирди, анчаг ајағы зәһмәт чәкмирди,
Атылырды, анчаг јер (мәкан) рухсәти јох иди.

"С. Х."

Бурасы да чох мараглыдыр. Бураја гәдәр Рәфрәфин белиндә бөјүк сүр'әтлә кәлән Пејғәмбәр, инди аты тәрк етмиш, лакин о, өз һәрәкәтини давам етдирир. Һәм дә о, ајаглары илә јеримир, онун ајаглары "зәһмәт" чәкмир, бу һәрәкәт тәбии сурәтдә әмәлә кәлир.

Бунунла Низами чисмләрин әталәт үзрә һәрәкәтини нүмајиш етдирмәк истәјир. Әталәт ганунунда дејилир ки, чисмләрә һеч бир гүввә тә'сир етмәјән шәраитдә онлар өз сүкунәтини вә һәрәкәтини мүһафизә едирләр; һәм дә бу һәрәкәт мүнтәзәм дүзхәтли һәрәкәт олур. Бу гануну XVII әсрдә Г. Галилеј кәшф етмиш, сонра да И. Нјутон ону букүнкү шәклә салмышдыр. Лакин, јухарыдакы бејт көстәрир ки, бу ганун өз мәзмуну вә мә'насы е'тибары илә һәлә XII әсрдә Низамијә мә'лум имиш. О, "Хосров вә Ширин" әсәриндә дә дејир ки, әкәр чисми фырладыб бурахсан, о, бир мүддәт фырланар.

Мә'лумдурки, әталәт гануну гүввә тә'сири олмајан шәраитдә там доғру нәтичә верир; гүввә тә'сири олан һалларда исә онун нәтичәси гисмән мүшаһидә олунур. Мәсәлән, атылмыш даш һаванын мүгавимәти вә өз ағырлыг гүввәси тә'сир едән бир шәраитдә һәрәкәт едир; одур ки, о, өз һәрәкәтини әбәди сахлаја билмир, лакин ону бир мүддәт давам етдирә билир.

Мүасир физикада гүввә мәфһуму чисмләрин гаршылыглы тә'сири кими гәбул едилир. Чисм олмајан јердә гаршылыглы тә'сир дә јохдур. Одур ки, Пејғәмбәр Каинатын һүдудларыны кечидикдән сонра орада һеч бир чисм олмадығы үчүн гүввә тә'сири дә јохдур. Демәли, орада әталәт гануну там мә'нада һөкм сүрүр. Одур ки, Пејғәмбәр Рәфрәфдән дүшүб, ајрылдыгда һансы сүр'әти вардыса, ону давам етдирирди. О, кедирди, анчаг "ајаглары зәһмәт чәкмирди".

Ме'рачнамәләрдә Низаминин мәкан вә заман һаггындакы фикирләри дә чох мараглыдыр.

Пејғәмбәр Әршдән дә кечиб нур пәрдәләринә дахил олур:

چون حجاب هزار نور درید   دیده در نور بی حجاب رسید

Елә ки, мин нур пәрдәләрини јыртды,
Көзү пәрдәсиз нура јетишди.

"Ј. К."

Нур пәрдәләрини кечдикдән сонра, куја, Аллаһ өз үзүндән пәрдәни ачыр:

قدم برقع ز روی خویش برداشت   حجاب کائنات از پیش برداشت

Гәдимлик өз үзүндән өртүјү атды,
Каинатын пәрдәсини гаршыдан көтүрдү.

"Х. вә Ш."

Бурада "гәдимлик" — Аллаһа ишарәдир, чүнки онун заты "гәдим"дир, јә'ни олмајан вахты олмамышдыр.

Пејғәмбәр бу мәгама чатдыгда мәкан, чәһәтләр, сәмтләр өз мә'насыны итирир.

زیر و بالا و پیش و پس چپ و راست   یک جهت گشت شش جهت برخاست

Ашағы, јухары, габаг, дал, сол вә сағ
Бир чәһәт олду, алты чәһәт арадан галхды.

"Ј. К."

Низами бу сәһнәни мәнтиги вә елми чәһәтдән чох көзәл тәсвир едир. Мә'лумдур ки, заман вә мәкан маддәнин (материјанын) мөвчудијјәт формаларыдыр, онлар маддәдән ајрылмајан анлајышлардыр, маддә олмајан јердә онлар да јоха чыхыр.

Ме'рач әһвалатындан истифадә едәрәк, Низами бу елми мәсәләни охучусуна чатдырмаг үчүн габагчадан өз космик сәјјаһыны Каинатдан вә мад-

ди аләмдән кәнара чыхарыр. Һеч бир ҹисм олмаіан шәраитдә заман вә мәкан өз мә'насыны итирир; она көрә дә "алты ҹәһәт дөнүб бир ҹәһәт олур".

Лакин Низами ону да нәзәрдән гачырмыр ки, Пејғәмбәр ҹисмани сурәтдә ме'раҹа кедиб вә онун Аллаһ һүзурунда олдуғу мәгамда өзүндән башга һеч бир шеј олмаіыб; Пејғәмбәр исә өзү бир ҹисм олдуғу үчүн мәкана еһтијаҹы вар. Одур ки, О, "мәкансызлыг мәканында ваге" олур. Низами буну белә ифадә едир:

محمد در مکان بی مکانی   پدید آمد نشان بی نشانی

Мәһәммәд мәкансызлыг мәканында (ваге олду),
Нишансызлыг нишаны ашкара чыхды.

"Х. вә Ш."

Белә бир мәгамда Пејғәмбәр Аллаһы "көрүр" вә онунла мүкалимә едир:

در آن دیدن که حیرت حاصلش بود   دل اندر چشم و چشم اندر دلش بود

Нәтиҹәси һејрәт олан о көрүшдә
Онун үрәји көзүндә, көзү дә үрәјиндә иди.

"Х. вә Ш."

Бурада Низами бир даһа гејд едир ки, О, Аллаһы әгл вә үрәк көзү илә көрүб, онун "көзү" үрәјә", үрәји дә "көзә" чеврилиб.

Ме'раҹ әһвалатында дикәр мараглы ҹәһәт, заман мәсәләсидир. Пејғәмбәрин ме'раҹ сәјаһәтинин чох гыса мүддәтдә олдуғуну јазырлар; белә ки, О, гапыдан чыханда әтәјинин илишиб јыхдығы габын сују ахыб гуртармамыш, өз сәјаһәтини баша вуруб гајытмыш вә өз јатағынын һәлә сојумадығыны да һисс етмишдир. Бу мәсәләни Низами ме'раҹ гәсидәсиндә белә тәсвир едир:

رفته چندین ساله ره از گرمی بستر عجب

وآمده زان تیز ترکان گرمی از بستر شده

Нечә иллик јол кетмиш, јатағынын
истилији тәәҹҹүбдүр,
О ити сүр'әтли сејрдән гајыдыб,
јатағыны исти көрүб.

Илк бахышда ағласығмаз көрүнән бу мәсәләни Низами бир елми проблем кими гојур вә ону өз сәјјаһынын бөјүк сүр'әти илә изаһ едир:

بردن رفته چو وهم تیزهوشان   ز خرگاه کبود سبزپوشان

Јашыл кејимлиләрин мави чадырындан
Ити һушлуларын хәјалы кими харичә чыхмыш.

"Х. вә Ш."

Бурадан көрүнүр ки, Низаминин фикринҹә ме'раҹ сәфәри ән бөјүк сүр'әтлә олмушдур. О, буну хәјал сүр'әти илә мүгајисә едир вә бу фикирдәдир ки, јалныз белә бир сүр'әт сајәсиндә бу гәдәр гыса мүддәтдә белә узун "нечә иллик" сәфәри баша вурмаг олар.

Низаминин фикринҹә белә бөјүк сүр'әтләрдә заманын мигјасы дәјишир, "заман мүддәти" анлајышы башга ҹүр олур.

Ме'раҹ һаггында дикәр хүрафаты атан Низами мәсәләнин бу јерини сахламыш вә она бир елми проблем кими бахмышдыр.

Мүасир физика бахымындан бу мәсәлә доғрудан да диггәти ҹәлб едән бир проблемдир. "Хүсуси нисбилик нәзәријјәси"ндә гәбул едилмишдир ки, тәбиәтдә мүмкүн олан ән бөјүк сүр'әт ишығын бошлугдакы сүр'әтидир ки, санијәдә 300 мин километрә бәрабәрдир. Бу, материја үчүн гајә сүр'әт һесаб олунур. Низами дөврүндә бу мәсәлә мә'лум дејилди; одур ки, мүгајисә үчүн о, хәјал сүр'әтиндән истифадә едир.

Хәјал сүр'әтини гәбул етмәклә бәлкә дә о, сонракы мүлаһизәләрини һәмаһәнк етмәк истә-

јир. Пејғәмбәрин Аллаһы "көрмәси" сәһнәсини тәсвир едәрәк, Низами дејир ки, о, Аллаһы әгл, камал, хәјал, идрак көүз илә көрмүшдүр, онун бүтүн варлығы шүура, фәһмә, дәррақәјә дөнмүшдүр. Белә бир гејри-ади һал кечирмәјә габил олан инсанын хәјал сүр'әтилә һәрәкәтә гадир олдуғуну, јәгин ки, Низами мүмкүн һесаб едир.

"Хүсуси нисбилик нәзәријјәси"ндә дејилир ки, ишыг сүр'әтинә јахын олан сүр'әтләрдә заманын ҹәрәјаны башга ҹүр олур, јә'ни заманын кечмәси, онун мүддәти һаггындакы тәсәввүр дәјишир вә һәрәкәтин сүр'әтиндән асылы олур. Тәбиәтдә мүтләг заман фасиләси јохдур, бу анлајыш сүкунәтдә вә јүксәк сүр'әтлә һәрәкәтдә олан адамлар үчүн мүхтәлиф олур. Бу барәдә мәшһур "екизләр парадоксу" чох марагльдыр.

Бу мәсәләни јахшы баша дүшмәк үчүн инкилис алими И. Николсонун* китабындан бир мисал көстәрмәји мәсләһәт билдик.

Фәрз едәк ки, Салам вә Сәлим екиз гардашлары 30 јашында оларкән, Сәлим космик сәјаһәтә чыхыр. Салам исә евдә галыр (китабда екизләрин адлары башга ҹүрдүр). Сәлим Јердән 21 ишыг или мәсафәсиндә олан бир сәма ҹисминә чох бөјүк сүр'әтлә өз космик кәмисини говур; белә ки, онун кәмиси ишыг сүр'әтинин 99%-нә бәрабәр олдуғуундан, бу сүр'әтин 99 фаизи 297 мин километр олур. Демәли, Сәлим санијәдә 297 мин километр сүр'әтлә кедән космик кәмини 21 ишыг или мәсафәсиндә олан сәма ҹисминә тәрәф сүрмәјә башлајыр. Ону да гејд едәк ки, 21 ишыг или мәсафәси о демәкдир ки, бу мәсафәни ишыг 21 ил мүддәтиндә кедә билир.

Сәлимин бу сүр'әтлә 21 ишыг или мәсафәсиндә олан сәма ҹисминә кедиб гајытмасыны һесаблајараг, Салам 42 илдән сонра өз гардашыны

* И. Николсон. "Тяготение, черные дыры и Вселенная", Москва, "Мир", 1983.

гаршыламаг үчүн космодрома кедир. Бу заман Саламын 72 јашы вар, сачлары ағармышдыр.

Сәлим космик кәмидән дүшүр, екизләр гуҹаглашырлар. Анҹаг инди онлара ким екиз дејә биләр?.. Сәлим ҹаван огландыр, онун ҹәми 36 јашы вар, чүнки онун сааты вә тәгвими илә бу сәјаһәтә ҹәми 6 ил вахт сәрф етмишдир.

Беләликлә, екизләрин бири 36, о бири 72 јашында, јә'ни ондан ики дәфә јашлы олур. Буна "екизләр парадоксу" дејилир.

Бундан да марагльсы одур ки, Сәлим 30 јашында космик сәјаһәтә кедән күн онун бир оғлу анадан олур; көрпәјә Сәлман ады гојурлар. Сәлим космик сәфәрдән 36 јашында гајыдаркән, онун оғлу Сәлманын 42 јашы тамам олур. Оғул атадан 6 ил бөјүк олур!?

Бу нәзәријјә һәлә бөјүк мигјасда (макро-аләмдә) сынагдан чыхарылмајыб, чүнки сынаглар јалныз ишыг сүр'әтинә јахын олан сүр'әтләрдә гәнаәтбәхш нәтиҹә верә биләр. Белә бөјүк сүр'әтләр исә мүасир техники васитәләрлә алына билмәз. Лакин микроаләмдә, јә'ни атом дахилиндәки елементар һиссәҹикләрин һәрәкәти ишыг сүр'әтинә јахын олдуғу үчүн, онларын үзәриндә апарылан тәҹрүбәләр бу нәзәријјәни тәсдиг едир.

Бүтүн бунлар көстәрир ки, мүтләг заман јохдур, һәр бир заман фасиләси вә заманын ҹәрәјаны һәрәкәт сүр'әтиндән асылыдыр.

Низаминин ме'раҹ мәсәләсинә мүнасибәтиндән вә бу барәдәки шәрһләриндән мә'лум олур ки, мүасир елмин ән актуал бир мәсәләси олан заман проблеми һәлә сәккиз әср бундан габаг Низамини дүшүндүрмүш вә букүнкү шәкилдә олмаса да, заманын сүр'әтдән асылы олдуғуну үмумијјәтлә дәрк етмишдир.

Бу ҹәһәт Низами дүһасы үчүн хүсусилә сәҹијјәвидир; бу онун бөјүк бир мүтәфәккир вә тәдгигатчы алим олдуғуну сүбут едир. Һәр бир мәсә-

ләдә өз мүлаһизәләрини Гур'ан ајәләри илә ујғунлашдыран Низами, јәгин ки, бу барәдә дә Гур'ана мүрачиәт етмиш вә һәчч сурәсинин 46-чы ајәсиндән истифадә етмишдир. Бу ајәдә дејилир: "Аллаһын јанында бир күн, сизин сајдығыныз мин ил кимидир".

Низами һәр бир мәсәләјә елми сурәтдә јанашдығы кими, јәгин ки, бу ајәјә дә лагејд галмамыш, ону өз елми мүлаһизәләри сүзкәчиндән кечирмиш вә заман фасиләсинин, заман өлчүсүнүн мүхтәлиф шәраитдә, мүхтәлиф сүр'әтләрдә мүхтәлиф олдуғу нәтичәсинә кәлмишдир.

Јери кәлмишкән ону да гејд едәк ки, мүасир астрономија вә хүсусилә астрофизикада бир чох мәсәләләр индики нәзәри физика ганунлары илә изаһ едилә билмир.* Көрүнүр ки, мүасир елми биликләр Каинат мигјасында кедән просесләри изаһ етмәк үчүн кифајәт дејил. Бундан өтрү даһа кениш вә үмуми ганунлар тәләб олунур. Јәгин ки, кәләчәкдә елмин бу саһәдә етдији кәшфләри вә космик мигјасда тәтбиг едилә биләчәк јени ганунлары мејдана чыхдыгда, Низаминин ме'рачнамәләриндә мүбһәм галан мәсәләләрә јенидән бахмаг зәрурәти гаршыја гојулачагдыр.

Низаминин ме'рачнамәләринин чох мүхтәсәр шәкилдә үмуми тәһлили беләдир. Бу гыса шәрһдә онун маддә, заман, мәкан вә дикәр мәсәләләр һаггындакы фәлсәфи фикирләри арашдырылмады.

Үмумијјәтлә, Низаминин ме'рачнамәләринин фәлсәфи чәһәтдән тәһлили вә шәрһи мүстәгил бир мәсәләдир ки, она ајрыча бахмаг вә бу һагда хүсуси бир әсәр јазмаг лазымдыр. Бу китабда она ајрылмыш бәһсин һәчми дахилиндә бу гәдәри кифајәт һесаб едирик.

---

* Бу барәдә бахын: Ф. Ју. Зигель. "Сокровище звездного неба", Москва, 1980, стр. 35-40.

XII ФӘСИЛ

НИЗАМИ — СӨЗШҮНАС

دانی که من آن سخن‌شناسم کابیات نو از کهن شناسم

Билирсәнми, мән о сөзшүнасам ки,
Тәзә бејтләри көһнәләрдән ајыра билирәм.

"Л. вә М."

Сөз ки, сөздән дүшдү, сөз сөзү чәкәчәк, сөзсүз ки, бу сөз узаначаг. Низамидән сөз дүшәндә, бу сөз даһа да узун олачаг.

Ахы сөзү вәсф вә ја шәрһ етмәк үчүн биз јенә дә сөзә мүрачиәт едиб, сөз ишләтмәлијик. О сөзүн дүрүст, камил вә һәртәрәфли вәсфи бу сөзүн кејфијјәтиндән асылы олур. Белә һалларда сөзләр рәгабәтә кирир вә сөз узаныр.

Сөз тәкчә сөзләри гијмәтләндирмәк вә ја вәсф етмәк үчүн јох, һәр бир шејин һаггында јүрүтдүјүмүз фикир вә мүһакимәни бәјан етмәк үчүн бизә лазым олур. Сөз бизим шүурумузун фәал симасы, дил ачмыш идракымыз, сәсләр вә һәрфләр аләминдә тәшәккүл тапан вә бу шәкилдә өзүнү бүрузә верән әглимиздир.

Одур ки, Низами сөзү вәсф етмәјә башлајаркән әввәлчә бу бејти дејир:

جنبش اول که قلم برگرفت حرف نخستین ز سخن درگرفت

Гәләм илк дәфә һәрәкәтә кәләндә,
Әввәлинчи һәрфи сөздән башлады.

"С. Х."

V фәсилдә Низаминин бу сөзләрини гејд етдик ки, Аллаһын илк јаратдығы шеј әгл олмушдур: сөз исә әглин тәзаһүрүдүр. Одур ки, бу бејтдә Низами өз фикрини давам етдирәрәк дејир ки, гәләмин илк һәрәкәтиндә онун јаздығы әввәлинчи шеј сөз олмушдур. һәм дә илк јараныш Аллаһ-тәаланын "кон" ("ол") сөзү илә әмәлә кәл-

мишдир. Она көрә дә хилгәтин әсасы сөз илә баглыдыр.

Бурада дејилән "гәләм" Аллаһын Гәләмидир ки, өзүнүн диванханәсиндә о, Лөвһ үзәриндә илк дәфә бүтүн Каинатын һәјат вә инкишаф мәрамнамәсини јазмышдыр. Әлбәттә, бу јазылар сөздән ибарәт олмушдур; одур ки, илк јараныш да сөздән башламышдыр. Буна көрә дә Низами сонракы бејтдә дејир:

پردهٔ خلوت چو برانداختند   جلوهٔ اوّل ز سخن ساختند
چون قلم آمد شدن آغاز کرد   چشم جهانرا به سخن باز کرد

Елә ки, хәвләт пәрдәсини атдылар,
Әввәлинчи чилвәни сөздән башладылар.
Елә ки, Гәләм кедиб кәлмәјә башлады,
Дүнјанын көзүнү сөзлә ачды.

"С. X."

Сөзү вәсф етмәк үчүн чохлары сә'ј етмишләр, лакин сөзә лајиг олан тә'риф тапа билмәмишләр. Бу барәдә Низами дејир:

تاجوران تاجورش خوانده‌اند   وان دگران آن دگرش خوانده‌اند
گه بنوائی علمش برکشند   گه بنگاری قلمش درکشند

Тачдарлар (сөзү) тачдар адландырмышлар,
Башгалары она башга ад гојмушлар.
Каһ онун (сөзүн) бир сәдасы бајраг галдырыр,
Каһ да ону гәләмә чәкиб јазырлар.

"С. X."

Сонра сөз һаггында Низами өз фикрини сөјләјир:

او ز علم فتح نماینده‌تر   وز قلم اقلیم گشاینده‌تر

О бајрагдан даһа артыг гәләбә кәтирәндир,
Гәләмдән даһа чох иглим фәтһ едәндир.

"С. X."

Бурада сөзүн гүдрәти бөјүк ордунун бајрағындан, һәтта гәләмин күчүндән дә јүксәјә галдырылыр. Анчаг бурада дејилән "гәләм" кичик һәрфләдир, јә'ни Аллаһ гәләм јох, инсан гәләмидир. Доғрудан да дил илә дејилән сөзүн тә'сири, гәләмлә јазылан сөзүн тә'сириндән бөјүк олур. Һәтта синәдән дејилән сөзүн тә'сири дә јазыдан охунан сөзүн тә'сириндән артыг олур.

Сөз дејиләндә биз ону јалныз гулагла ешидә билирик, дикәр һисс үзвләри ону дәрк едә билмир: чүнки онун рәнки, ији, дады јохдур:

رنگ ندارد ز نشانی که هست   راست نیاید بزبانی که هست

Малик олдуғу сифәтләрин рәнки јохдур,
Һеч бир дилдә ону дүрүст вәсф етмәк мүмкүн дејил.

"С. X."

Бунунла белә, сөзүн гүдрәти көр нечәдир:

تا سخن آنجاکه برآرد علم   حرف زیاداست و زبان نیزهم

Сөз өз бајрағыны һарада галдырса,
Орада данышыг да чох олур, дилләр дә.

"С. X."

Низами сөзү гызылла мүгајисә едир вә сөзүн даһа гијмәтли олдуғу гәнаәтинә кәлир:

کان سخن ما وزر خویش داشت   هردو بصرّاف خرد پیش داشت
از سخن تازه و زرّ کهن   گفت چه به گفت سخن به سخن

О кәс ки, онун јанында бизим сөзүмүз
вә өзүнүн гызылы вар иди,
Онларын һәр икисини әгл сәррафына
көстәриб (деди):

Тәзә (тәравәтли) сөз вә көһнә гызыл —
Де, (бунларын) һансы јахшыдыр?
Деди: "Сөз јахшыдыр, сөз!"

"С. Х."

Низами сөзү бүтүн дүнјанын сәрвәтиндән јүксәк тутур:

صدرنشین‌تر ز سخن نیست کس — دولت این ملک سخن راست بس
هرچه نه دل بیخبر است از سخن — شرح سخن بیشتر است از سخن

Сөздән јухарыда отуран бир кәс јохдур,
Бу дүнјанын вар дөвләти јалныз сөзүндүр.
Үрәкдән башга һәр нә варса, сөздән хәбәрсиздир.
Сөзүн шәрһи сөзүн өзүндән дә чохдур.

"С. Х."

Һәгигәтән, көзәл вә јығчам дејилмиш сөзләрә, бејтләрә нә гәдәр әлавә изаһат лазым олур?! Бунунла белә, јенә дә о изаһдан о сөзүн өзүндә олан көзәллик мејдана чыхмыр. Елә бурадача Низаминин бу бејтләринин тәрҹүмәсини вә шәрһини вермәклә, о бејтләрин көзәллијини охуҹуја чатдырмаг олмур. Охуҹу онлары шаирин јаздығы дилдә охујуб, көзәлликләрини дә Низами дејән кими "үрәклә" дујмалыдыр.

Низами өзүнүн бүтүн әсәрләриндә сөзү вәсф етмиш, инсанын бу үлви габилијјәтини тә'рифләмишдир.

"Једди көзәл"дә дејир:

آنچه آن هم نو است و هم کهن است — سخن است و درین سخن سخن است
ز آفرینش نزاد مادر کن — هیچ فرزند خوبتر ز سخن
تا نگوئی سخنوران مُردند — سر بآب سخن فرو بردند
چون بری نام هر کرا خواهی — سر برآرد ز آب چون ماهی

Һәм тәзә, һәм дә көһнә олан шеј,
Сөздүр, бу сөздә сөз вар.
Јарадылышын (әввәлиндән индијә)
гәдәр "кон" анасы
Сөздән јахшы һеч бир фәрзәнд доғмајыб.
Сән демә ки, сөз сәнәткарлары өлмүшләр,
(Јох), онлар сөз дәрјасына баш вурмушлар.
Онлардан һансы биринин адыны чәксән,
Балыг кими башыны судан чыхарар.

"J. К."

Бурада "кон" (ол!) сөзү Гур'ан ајәсиндәндир: јә'ни Аллаһ бир шеји јаратмаг истәјәндә дејир: ол! О анда һаман шеј јараныр.

Низами дејир ки, сөз саһибләрини өлү һесаб етмәјин, онлар өлмүш олсалар да, дедикләри сөзләр онлары дири сахлајыр. Бу сөзләри охудугда вә ја дедикдә, онлар, санки, гәбрдән баш галдырырлар.

Сонра дејир:

بنگر از هرچه آفریده خدای — تا از او جز سخن چه ماند بجای
یادگاری کز آدمی زاد است — سخن است آن دگر همه باد است

Бах көр, Аллаһын бүтүн јаратдыглары ичәрисиндә
Сөздән башга, јердә нә галыб?!
Адәм өвладындан јадикар галан
Јалныз сөздүр, ондан башгалары һамысы јелдир.

"J. К."

Низами һәр ҹүр сөзү тә'рифләмир; о инсанын батини аләминдән сүзүлүб кәлән, ән инҹә зәвглә дејилмиш бәдии вә ја һикмәтли, һәм дә дини вә ја әхлаги, елми мә'насы олан сөзләри вәсф едир. О, сөзү Аллаһ тәрәфиндән бәндәләрә бәхш олунан бир харигә вә ән гијмәтли бир ҝөвһәр һесаб едир:

سخن از آسمان فرود آمد   سخن ازعالم کبود آمد
گر بُدی گوهری ورای سخن   او فرود آمدی بجای سخن

Сөз асимандан назил олуб,
Сөз мави аләмләрдән кәлиб.
Әкәр сөздән о таја (ондан артыг)
бир көвһәр олсајды,
Сөзүн әвәзиндә о назил оларды.

"J. K."

Һәгигәтән, инсанын һәјатында сөздән, нитгдән гијмәтли олан бир шеј вармы?!

Сөзү нүмајан едән ирфанлары,
Тәрбијә, тә'лим едән инсанлары.
Әһлиләшир сөзлә чөл һејванлары,
Өјлә адам вар, она бичады сөз.

Инсан јалныз сөзлә өз инсанлыгыны бүрузә верир, батини аләминин зәнкинлијини заһирә чыхарыр вә бу тәбии сәрвәти үмумхалг истифадәсинә верә билир. Бә'зи һисс үзвләриндән мәһрум олан адамларын өз нитгләри сајәсиндә дүнја шөһрәти газандыглары һамыја мә'лумдур. Мәшһур Иран шаири Рудәки дүнја ишыгына һәсрәт олдугу һалда Шәргин ше'р хәзинәсинә гијмәтли инчиләр бәхш етмәклә бәрабәр һәм дә өз авазы вә чалдыгы уд сәдалары илә шаһларын сарај әһлини мәфтун едирди.

Дүнја шөһрәтли механик, мисилсиз ријазијјатчы, ријази елмләрин мүхтәлиф будагларына аид јетмиш чилддән артыг орижинал елми әсәрләрин мүәллифи Леонард Ејлер (1707—1783), бу әсәрләрин чохуну өмрүнүн икинчи јарысында, ики көзүнү итирдикдән сонра јазмышдыр.

Мәшһур алман бәстәкары Л. Бетһовен (1770—1827) өз әсәрләринин чохуну вә ән јахшыларыны, ешитмә габилијјәтини тамамилә итирдикдән сонра бәстәләмишдир.

Лакин нитг габилијјәти олмајан шәхсләрдән елм, мәдәнијјәт, сијасәт хадимләри вә дикәр көркәмли сәнәткарлар јетишмәмишдир.

Кордан олур алиму, шаир, әдиб,
Кардан олур бәстәкар, һазиг, тәбиб.
Олмајыр амма лала бунлар нәсиб,
Чүн нәфәси-нитг илә еһјады сөз.

Бүтүн бунлар көстәрир ки, инсан өзүнү сөзлә танытдырыр. Сөз, инсанын мә'нәвијјатынын күзкүсүдүр. Одур ки, Низами дејир:

در لغت عشق سخن جان ماست   ما سخنیم این طلل ایوان ماست

Ешг лүгәтиндә сөз бизим чанымыздыр,
Биз (өзүмүз елә) сөзүк, бу меһманхана
исә бизим ејванымыздыр.

"С. Х."

Низаминин дедији будур ки, инсан дејилән шеј елә онун сөзүдүр, бәдән исә онун чаны үчүн мүвәггәти бир ев — "меһманханадыр". Догрудан да инсаны инсанлыг дәрәчәсинә чатдыран шеј онун руһу, чаны вә ја әглидир; әгл исә өзүнү сөзлә ашкара чыхара билир, инсан сөз васитәсилә өз инсанлыгыны сүбута јетирир, һејванлардан фәргләндирир, өзүнү инсанлар мәгамына чатдырыр. Һәгигәтән, инсанын чаны олдугча о, сөз данышa билир, чаны чыхдыгда нитги дә кәсилир. Елә буна көрә дә Низами дејир ки, "сөз бизим чанымыздыр."

Инсан бу дүнјада мүвәггәти јашадыгына көрә Низами инсанын бәдәнини онун чаны үчүн бир меһманхана мисалында һесаб едир; онун өмрү гуртаранда бу мүвәггәти "ејваны" тәрк едиб кедир.

Нечә ки, Чәлаләддин Руми дејир:

مرغ باغ ملکوتم نیم از عالم خاک   دو سه روزی قفسی ساخته اند از بدنم

Мәләкләр аләминин гушујам,
бу торпаг аләминдән дејиләм,
Бәдәнимдән ики-үч күнлүјә мәнә бир
гәфәс дүзәлдибләр.

Сөзә јүксәк гијмәт верән Низами, сөзүн бу али мәгамыны өз көламларында, лап елә сөзүн вәсфинә һәср етдији бејтләрдә дә сүбута јетирир.

Адәтән, бөјүк шаирләрә "устади-сухән" јә'ни "сөз устасы" дејирләр. Әкәр Низамијә дә бу ләгәби версәк, бу онун үчүн чох аз олар. Низамијә "хәллаги-сухән", јә'ни "сөз јарадан" десәк, она даһа мүнасиб олар. Доғрудан да Низами дилин еһтијат көкләриндән истифадә едәрәк, бикр (орижинал) сөзләр јарадыр, онларын васитәсилә дә јени ифадәләр гурур. Бу саһәдә Низами надир исте'дад саһибидир.

Ҹәсарәтлә демәк олар ки, Низами Азәрбајҹан әдәби хәзинәсинә гијмәтли ковһәрләр бәхш етдији кими, фарс дилини дә рәнкарәнк ҹәваһир нүмунәләрилә зинәтләндирмиш, бу дилин рәван, ширин, чевик вә ојнаг бир ше'р дилинә чеврилмәсиндә бөјүк әмәк сәрф етмишдир. Одур ки, бу барәдә фарслар бизим Низамијә чох борҹлудурлар.

Һәр сәнәткар өз сәнәтини ишләтмәк үчүн мүәјјән бир хаммалдан истифадә едир. Низами үчүн белә хаммал сөздүр. О, өз мисраларыны гураркән әлинә бир мүнасиб сөз дүшдүкдә, онун башына олмазын "бәлалар" ачыр. О сөзүн ләфзи вә мә'нави ҹинасларыны, онунла әлагәдар олан башга сөзләри, мәтләбләри, һәтта тарихи һадисәләри, бә'зән дә Гур'ан ајәләрини, һәдисләри јада аталар сөзләрини ортаја чәкмәјинҹә, о сөздән әл чәкмир. Мисал үчүн "Хосров вә Ширин" әсәриндә Хосровун биринҹи арвады Мәрјәмин өлүмү мүнасибәтилә Ширинин Хосрова јаздығы мәктубда Низами дејир:

چومریم روزهٔ مریم نگه داشت — دهان دربست ازآن شکرکه شه داشت
برست ازچنگ مریم شاه عالم — چنانك آبستنان ازچنگ مریم
درخت مریمش چون ازبرافتاد — زغم شد چون درخت مریم آزاد

Мәрјәм, "Мәрјәм оручу" тутдугу үчүн
Шаһын шәкәриндән агзыны баглады.
Дүнјанын падшаһы Мәрјәмин чәнкиндән хилас олду,
Нечә ки, һамилә гадынлары чәнки-
мәрјәм хилас едир.
Онун (шаһын) Мәрјәм агачы елә ки, бардан дүшдү,
Мәрјәмин агачы кими о да гәмдән азад олду.

Бу бејтләри гураркән "Мәрјәм" сөзү илә әлагәдар олараг, Низами тарихи әһвалатдан, Гур'ан ајәләриндән вә халг тәбабәтиндән истифадә етмишдир.

Шаһын арвады Мәрјәмин ады Иса пејғәмбәрин анасы Мәрјәми вә онун әһвалатыны Низаминин јадына салараг, бу бејтләрин мејдана чыхмасына сәбәб олмушдур.

Гур'анда верилән мә'лумата көрә, Иса анадан оландан сонра јәһудиләр Мәрјәми әһатә етдиләр; она тә'нә вә мәзәммәтләр јағдырыб дедиләр: Сәнин ки, әрин јохдур, бу ушаг сәнин үчүн һарадандыр? Мәрјәм әлини агзына апарыб ишарә етди ки, оруҹ тутмушам, даныша билмәрәм.

О заман оруҹ тутан адамлар јемәк-ичмәкдән чәкиндикләри кими, данышмагдан да чәкинирмишләр.

Мәрјәм бир гурумуш хурма агаҹынын алтында өз көрпәси илә халгын тә'нәсиндән сон дәрәҹә гәмкин һалда отурмушду. Ифтар вахты чатанда, о, һаман агаҹы силкәләди; агаҹ о саат көјәрди, бар да кәтирди. Мәрјәм тәр-тәзә хурма (рүтәб) илә ифтар еләди.

Низами биринчи бејтдә дејир ки, шаһын арвады Мәрјәм, Исанын анасы Мәрјәм кими оруҹ тутду, јә'ни агзыны баглајыб елдү, шаһын шәкәр додагыны өпмәји тәрк етди.

Үчүнчү бејтдә Мәрјәмин гамәтини һәман хурма агаҹына тәшбиһ едәрәк, ону "Мәрјәм агаҹы" адландырыр вә Мәрјәмин өлүмүнү о агаҹын бардан дүшмәси кими ифадә едир. Һәм дә Хосров Ширинә јетишмәк үчүн Мәрјәмдән хилас олмалы иди. Одур ки, (Исанын анасы) Мәрјәмин агаҹы көјәриб азад агаҹ олдугу кими, шаһ да Мәрјәмин өлүмү илә гәмдән азад олур.

Икинчи бејтә бу китабын VIII фәслиндә изаһат верилмишсә дә, бурада ону бир дә тәкрар едирик.

"Чәнки–Мәрјәм" һамилә гадынларын асанлыгла азад олмасы үчүн халг тәбабәтиндә ишләнән бир отдур. Низами бу сөзү әввәлинҹи мисрада "Мәрјәмин чәнки (пәнҹәси)" мә'насында, сонракы мисрада исә һәман дәрман оту мә'насында ишләдир.

"Лејли вә Мәҹнун" әсәриндә Низаминин әлинә "пәрдә" сөзү дүшүр. О, бу сөзлә ашагыдакы әмәлијјаты апарыр:

بیرون ز تو از این حواله گاهیست   کانجا به طریق عجز راهیست

زان پرده نسیم ده نفس را   کو پرده کژ نداد کس را

این هفت فلک به پرده سازی   هست از جهت خیال بازی

زین پرده ترانه ساخت نتوان   کین پرده بخود شناخت نتوان

گر پرده شناسی از این قیاسی   هم پرده خود نمی شناسی

گر باربدی به لحن و آواز   بی پرده مزن دمی در این ساز

با پرده دریدگان خودبین   در خلوت هیچ پرده منشین

آن پرده طلب که چون نظامی   معروف شوی به نیکنامی

Бу наһијәдән даһа чох кәнарда бир јер вар ки,
Ораја анҹаг итаәткарлыгла јол тапмаг олар.
(Өз) нәфәсинә о пәрдәнин (гејб) нәфәсини вер ки,
О, һеч кәсә әјри пәрдә (јол) көстәрмәмишдир.
Пәрдәсазлыг (көзбаглыча, фокус) илә бу једди фәләк
Хәјалбазлыг етмәк истәјир.
Бу пәрдә (тар вә ја сөз пәрдәси)
илә тәранә дүзәлтмәк олмаз,
Бу пәрдәнин өзүнү белә, тапмаг олмаз.
Әкәр сән бу сәвијјәдә пәрдәшүнассанса (арифсәнсә),
Өз пәрдәни (мәсләкини) дә танымазсан.
Әкәр нәфәсин вә сәсинлә Барбәд олсан да,
Бу сазда пәрдәсиз (өз кејфин истәјәни)
чалма, охума.
Худбин пәрдәјыртанларла (ејб ачанларла)
Һеч бир пәрдәдә (хәлвәт сөһбәтдә) отурма.
Елә бир пәрдә (шивә) ахтар ки, Низами кими
Јахшы адла шөһрәт тапасан.

Низами биринчи бејтдә дејир ки, бу Каинатдан кәнара чыхыб, өзүнү Илаһи дәркаһына јетир.

Сонракы бејтләрин мәзмуну будур ки, Аллаһын гојдугу шәриәт јолу илә кет; өз нәфсинин истәдији кими јох, Аллаһын инсанлар үчүн тә'јин етдији ганун үзрә рәфтар ет, бу ганунлары позан адамлара гошулма.

Бурада дәфәләрлә тәкрар едилән "пәрдә" сөзү һәр мисрада бир мә'нада ишләнир ки, онлар да мө'тәризә ичиндә көстәрилмишдир.

"Једди көзәл"дә Бәһрам-курун магарада јох олмасыны нагл етдән сонра Низами дүнјанын вәфасызлыгы вә мүвәггәти олмасы барәсиндә дејир:

ای ز بهرام گور داده خبر   گور بهرام جوی ازین بگذر

نه که بهرام گور با ما نیست   گور بهرام نیز پیدا نیست

آن چه بینی که وقتی از سر زور   نام داغی نهاد بر تن گور

داغ گورش مبین باول بار   گور و داغش ببین با آخر کار

گرچه پای هزار گور شکست   آخر از پایمال گور نرست

Еј Бәрами-курдан хәбәр верән,
Бәһрамын көруну ахтар, бу (ишләрдән) ваз кеч.
Нәинки Бәһрами-кур инди бизимлә дејил,
Һеч Бәһрамын көрунун јери дә мә'лум дејил.
Нә бахырсан ки, вахтилә о, зорла
Өз адыны курларын бәдәнинә даг басырды,
Әввәлләр онун кур дагламагына бахма,
Көр ахырда кур ону нә чүр дағлады.
О, мин курун ајагыны сындырдыса да,
Ахырда корда пајмал олмагдан гуртара билмәди.

Кур — фарс дилиндә "кор" (гәбр), һәм дә "гулан" (вәһши ешшәк) мә'насындадыр. Низами бу чинасдан истифадә едәрәк, јухарыдакы бејтләрдә "кур" илә "кор" сөзләрини мүхтәлиф мәзмун вә ифадәләрлә гаршы-гаршыја гојур.

"Једди көзәл"дә Низами өз оглу Мәһәммәдә нәсиһәт едәрәк "әгл", "чан", "бир", "ики", "үч" сөзләрини бир-бирилә дәјүшдүрүр:

آب حیوان نه آب حیوانست   جان با عقل و عقل با جانست

جان چراغست عقل روغن او   عقل جانست و دانشت تن او

عقل با جان عطیهٔ احداست   جان با عقل زندهٔ ابداست

Аби-һејван (дирилик сују) аби-һејван
(һејван сују) дејил,
Әгл илә чанын вә чан илә әглин (вәһдәтидир).
Чан чырагдыр, әгл исә онун јагы (јаначагы),
Әгл чандыр, сәнин елмин исә онун бәдәнидир.
Чанла әгл бирликдә Әһәдин (Аллаһын)
бизә бәхшишидир.
Әгл илә чан бирликдә әбәди диридир.

Бурада Әһәд — әрәбчә "бир" (ваһид) демәкдир, һәм дә Аллаһын адларындан биридир. Бу кәлмәнин ләфз вә мә'насындан илһам алан Низами "ики" вә "үч" сајларына, һәм дә онларла әлагәдар олан фәлсәфи мүлаһизәләрә кечир:

حاصل این دو جز یکی نبود   کان تو داری در این شکی نبود
تا از این دو بآن یکی نرسی   هیچ کس را مگو که هیچ کسی

Бунларын икисинин һасили "бир"дән
(Ваһиддән, Әһәддән) башгасы олмаз,
О да сәндә вар, буна шүбһә јохдур.
Бу "ики"нин (әгл илә чанын) васитәсилә
о "бирә" (јеканә Аллаһа) јетмәјинчә,
Һеч кәсә демә ки, сән һеч кәссән.

Низами өз оглуна дејир ки, чан илә әглин бирликдә олмасы инсаны Аллаһын "Бир" олмасы нәтичәсинә кәтириб чыхарыр. Әкәр сәнин чанын вә әглин олан һалда фикирләшиб, өз јеканә Аллаһыны танымасан, сән һәлә камил инсан дејилсән вә һеч кәсә ирад етмәјә дә һаггын јохдур.

Сонра дејир:

آن یکی باقی دو را کم زن   تخت بر نارك دو عالم زن
از سه بگذر که محل نه قویست   از دو هم درگذر که آن ثنویست

Елә ки, "Бир"и тапдын, "ики"дән әл чәк,
Ики аләмин башында өзүн үчүн тәхт гур.
"Үч"дән кеч ки, о, е'тибарлы бир миник дејил.
"Ики"дән дә кеч ки, о, сәнәвијјәтдыр
(ики аллаһлылыг)

Јә'ни елә ки, Аллаһы таныдын, "әгл", "чан" вә бүтүн варлығыны унудуб, јалныз ону тут; онда һәр ики дүнјанын падшаһы оларсан.

Бурада "үч" демәклә, Низами хачпәрәстләри нәзәрдә тутур; чүнки онлар үч аллаһа гаилдирләр: Бири Аллаһ, икинчиси — Иса, үчүнчүсү — Исанын анасы Мәрјәм.

"Ики" демәклә, зәрдүштлијә ишарә едир: онларын дининдә аллаһ, куја, икидир: онларын бири Јездан — хејир ишләри идарә едир, о бири Әһримәндир ки, бүтүн шәрр ишләр онун фәрманы илә ичра олунур.

Низами өз оғлуну бу динләрин икисиндән дә чәкиндириб дејир:

سر يك رشته گير چون مردان | دو درها كن سه را يكى گردان
تا ز ثالث ثلاثه جان نبرى | گوى وحدت بر آسمان نبرى
زين دو چون كم شدى فسانه مگوى | وآن يكى يافتى بهانه مجوى

Киши кими "Бир"лик сапындан јапыш,
"Ики"ни бурах, "үчү"дә "бирә" чевир.
Сән о "үч"лүјүн үчүнчүсүндән чаныны гуртармасан,
Вәһдәт ("Бир"лик) күјүну (косуну)
асимана апара билмәзсән.
Бунларын һәр икисиндән хилас оландан
сонра әфсанә демә,
О "Бир"и (Аллаһы) тапандан сонра
бәһанә ахтарма.

Бурада Низами "үчлүјүн үчүнчүсү (ифадәсилә Гур'анын 5-чи (Маидә) сурәсинин 77-чи ајәсинә

ишарә едир. Бу ајәдә дејилир: "О кәсләр ки, дедиләр: "Аллаһ — үчлүјүн үчүндән биридир, онлар кафир олдулар".

Хачпәрәстләр Исаны Аллаһын оғлу, Мәрјәми дә Исанын (икинчи аллаһын) анасы һесаб етмәклә, өзләринә үч аллаһ гәбул едиб, дејирләр ки, әсл Аллаһ бу Аллаһларын үчүндән биридир.

Низами дејир ки, бу "ики"лик вә "үч"лүкдән кечиб, онлары "Бир" еләсән, јә'ни зәрдүшт вә хачпәрәст динләрини батил һесаб едиб, Аллаһы јеканә вә "Бир" билсән, дүрүст јола дүшүб, сәадәтә јетишәрсән.

Низаминин сөзләрлә "ојнадығы" бу кими мисаллара онун әсәрләриндә чох раст кәлмәк олар. О, әлинә кечән бир сөзү о гәдәр диндирир ки, сөзүн бүтүн "сөзләри" гуртарыр.

Сөз Низаминин әлиндә мум кими бир шејдир, ону өз истәдији кими ишләдә билир вә бу ишдә әруз вәзнинин мәһдудијјәтләри она мане ола билмир. Одур ки, дејир:

ز شاهان گيتى در اين غار ژرف | كرا بود چون من حريفى شگرف

Бу дәрин мағарада (дүнјада) дүнја падшаһларындан
Кимин мәним кими әчајиб бир һәрифи олуб?
"И".

Низами әруз вә гафијә елмләринин ганунларына сон дәрәчә дәгиг риајәт едир; она көрә дә онун ше'рләри ојнаг, чевик вә ширипдир. Онун әсәрләриндә сөзләр ләфз вә мә'на чәһәтиндән бир-биринә елә јарашдырылыр ки, рәнки вә шәкли чох көзәл, әтри хош, дады ширин вә ләззәтли бир мејвәни хатырладыр. О мејвәнин заһири јарашығы адамы өзүнә чәлб етдији кими, Низами ше'рләринин дә харичи көзәллији охучуну мәфтун едир; мејвәни јејәндә онун хош әтриндән вә тә'миндән ләззәт алан кими, охучу да бу ше'рләрин мә'насындан вә орада кизләнән инчә мәтләбләрдән руһани ләззәт вә һәзз алыр. Одур ки,

Низами дејир:

دهان خلق شیرین از زبانم   چو زهر قاتل از تلخی دهانم

Халгын агзы мәним дилимдән ширин олур,
Мәним агзым исә өлдүрүчү зәһәр кими ачыдыр.

"Х. вә Ш."

Онун "агзынын ачылыгы", дөвранын онунла сазиш етмәмәсиндән, огру шаирләрин она етдикләри һагсызлыглардандыр. Дилинин, кәламынын ширин олмасыны, о өзү дә е'тираф едир.

Низами һәгиги шаири белә гијмәтләндирир:

شعر ترا صدر نشانی دهد   بلکه قبول دو جهانی دهد
شعر بر آرد بر امیریت نام   کالشعراء امراء الکرام

Ше'р сәни (мәчлисин) сәдриндә
отурмага лајиг едәр,
Бәлкә дә ики дүнјада сәнин (јахшы)
гәбул олмагына сәбәб олар.
Ше'р сәнин адыны әмирлијә лајиг едәр,
Чүнки (дејибләр): "Шаирләр һөрмәтли әмирләрдир".

"С. Х."

Сонунчу чүмлә һәдисдир; шаир өз сөзүнүн һаглы олдуғуну сүбут етмәк үчүн бу һәдиси шаһид чәкир.

Бунунла белә, Низами өз оғлуна етдији нәсиһәтиндә белә дејир:

گرچه سر سروریت بینم   وآیین سخنوریت بینم
زین فن مطلب بلند نامی   کان ختم شده است بر نظامی

Һәрчәнд сәнин бөјүклүк арзусунда олдуғуну көрүрәм
Сөз демәк (шаирлик) мејлини көрүрәм.
(Амма) бу сәнәтдән шөһрәт ахтарма,
Чүнки, о, Низами илә сона чатмышдыр.

"С. Х."

Низами ше'рини тә'рифләмәклә вә ја онун бејтләринин тәрчүмәсини вә шәрһини вермәклә, онун көзәллијини охучуја чатдырмаг олмаз. Бу ширинлији вә көзәллији билмәк үчүн онун ше'рләринин орижиналыны охујуб, онларда олан ләззәти вә рајиһәни дујмаг лазымдыр.

Низаминин ше'рләрини онун сөзләрилә васф етмәк јахшы олар:

که دیده است بر هیچ رنگین گلی   ز من عالی آوازتر بلبلی
شکر دانم از هر لب انگیختن   گلابی ز هر دیده ریختن
کسی را که در گریه آرم چو آب   بخندانمش باز چون آفتاب

Ким бир әлван күлүн үстүндә
Мәндән даһа али авазлы бир бүлбүл көрүб?
Һәр додагдан шәкәр (күлүш) галхызмагы,
Һәр көздән күлаб (јаш) ахытмагы бачарырам.
Һәр кәси су кими аглатсам,
Сонра ону Күнәш кими күлдүрүрәм дә.

"И."

Доғрудан да Низами өз охучусуну күлдүрүб ағлада билир; онун сеһирли сөзләриндә әчајиб бир тә'сир вар. Нечә ки, бу барәдә өзү дејир:

در سحر سخن چنان تمامم   کآیینهٔ غیب گشت نامم

Сөз сеһриндә елә камилəм ки,
Адым "гејб ајнасы" олду.

"Л. вә М."

Низами ән инчә мәтләбләри вә мәһрәманә мәсәләләри бөјүк мәһарәтлә верә билир. Белә һалларда, о көзәл истиарәләр јарадыр, ширин кина-

jәlәrә вә мәчазлара әл атыр.

Мисал үчүн Искәндәрин Чин гызы илә евләнмәсини тәсвир едәрәк дејир:

زشیرین زبان شکر انگیختند   چو شیر و شکر در هم آمیختند
بسان دو لؤلؤ و مرجان شدند   همی هر دو چون مار پیچان شدند
چو لؤلوی ناسفته را لعل سفت   هم آسود لؤلؤ و هم لعل خفت

Ширин дилдән шәкәр галхыздылар,
Сүд илә шәкәр кими бир-биринә гарышдылар.
Онларын икиси инчи илә мәрчан кими олдулар,
Һәр икиси чансыз илана дөндүләр.
Елә ки, дешилмәмиш инчини ләʼл дешди,
Һәм инчи асудә олду, һәм дә ләʼл јатды.

"И."

Јенә дә Искәндәрин һинд гызы илә евләниб ишрәт етмәсини белә тәсвир едир:

چو انگشت بر صحن پالوده راند   ز پالوده انگشتش آلوده ماند
گل از غنچه خندید و دُر سفته شد   سخن بین که در پرده چون گفته شد

Елә ки, бармагыны палудәјә вурду,
Бармагы палудәдән алудә олду.
Күл, гончанын үзүнә күлдү, дүр дешилди;
Сөзә бах, көр, пәрдә алтында нечә дејилди!

"И."

Бурада дејилән "палудә" — ширин хәшилдир ки, бизләрдә она "палда" дејирләр. Низами "палудә" вә "алудә" сөзләрини чинас кими ишләтмишдир. Бурада сонунчу бејт о гәдәр јығчам, долғун вә ширин ифадә едилмишдир ки, Низами өзү дә шурә кәлир вә бу кәламын көзәллијиндән ләззәт алыр.

Низаминин јаратдығы бу кими надир кәламлар она һагг верир ки, өзүнү тәʼрифләсин:

سخن چون گرفت استقامت بمن   قیامت کند تا قیامت بمن
منم سرو پیرای باغ سخن   بخدمت میان بسته چون سرو بن

Мәнимлә сөз (бинасы) мөһкәмләнди,
Гијамәтә гәдәр о, гијамәт едәчәкдир.
Сөз бағынын бәзәји олан сәрв мәнәм,
Јени бој атмыш сәрв кими хидмәтдә варам.

"И."

Низами өзүнүн мәшһур фәхријјәсиндә дејир:

سخن از من آموزد چو فتوت از مروت   هنر از من آشکارا چو طراوت از جوانی
بمکاتبات نغزم شرف آرد ابن مقله   ز مغالطات چستم غلط افتد ابن هانی

Мәрдлик мүрүввәтдән доғдуғу кими,
сөз дә мәндән јаранмышдыр,
Тәравәт кәнчликдән (пејда) олдуғу кими,
һүнәр дә мәндән заһир олмушдур,
Көзәл јазыларымдан Ибни Мүглә шәрәф кәсб едәр,
Надир мүәммаларымдан Ибни Һани чашбаш галар.

Бурада ады чәкилән Ибни Мүглә мәшһур хәттатдыр, X әсрдә јашамышдыр. Төвгиʼ, рүгаʼ, рејһани хәтләрини о ичад етмишдир.

Ибни Һани исә VIII—IX әсрләрдә јашамыш мәшһур әрәб шаири Һәсән Әбу Нүвасдыр.

Низами бикр (орижинал) сөзләр јарадан надир истеʼдад саһибидир; бу габилијјәти һәр шаирдә тапмаг олмаз. Низами бу барәдә дејир:

سخن گفتن بکر جان سفتن است   نه هر کس سزای سخن گفتن است

Бикр сөзләр деәмк — чан әритмәкдир,
Һәр кәс сөз демәјә лајиг дејил.

"И."

Низами "сөз јарадан" шаир олса да, онун бикр сөзләри асанлыгла мејдана чыхмамышдыр. О, јухусуз кечәләрдә сапа дүздүјү бу инчиләрин һансы мәшәггәтлә әлә кәлдијини белә тәсвир едир:

بیاکو شب ببین کان کندنم را — نه کان کندن که خود جان کندنم را
بهر دُر کز دهن خواهم برآورد — زنم پهلو به پهلو چند ناورد
بصد گرمی بسوزانم دماغی — بدست آرم بشبها شب چراغی

Кәл о кечәләрдә мә'дән газмағымы кәр,
Мә'дән газмаг јох, өз чанымы газмағымы көр.
Һәр дүррү ағзымдан чыхармаг истәјәндә,
Нечә вурушла дөш-дөшә кәлирәм.
Јүз дәфә одланыб, бејнимн јандырмагла
Кечәләр бир шәбчыраг әлә кәтирирәм.

"Х. вә Ш."

Низаминин кечәләр чыраг ишығында мин зәһмәт илә "газдығы мә'дәнләр" она елә чәваһирләр бәхш етмишдир ки, о вахтдан сәккиз әср кечмәјинә бахмајараг, онлар һәлә дә өз гијмәтини сахламыш, һәтта даһа да артырмышдыр.

Бу бәһсдә Низаминин јалныз сөзшүнаслығы һаггында чох гыса шәкилдә данышылды. Онун ше'ри барәсиндә бир сөз дејилмәди; чүнки, онун ше'рләриндәки мүһәссәнат, бәдии ифадәләр, бәлағәт, әруз вә гафијә елмләринин инчәликләринин тәтбиги о гәдәр зәнкиндир ки, онлары бир фәсилдә јерләшдирмәк олмаз. Низами ше'ринин бу чәһәтини шәрһ етмәк үчүн ајрыча бир китаб јазылмалыдыр.

ХАТИМӘ

Низаминин әсәрләриндә раст кәлән әсас елми истигамәтләр бу китабын он ики фәслиндә мүхтәсәр сурәтдә бәјан едилди. Анчаг, бунлар Низаминин һәртәрәфли билијини тамамилә әһатә етмир. Низаминин дил, әдәбијјат, һеј'әт, нүчум, тәбиәтшүнаслыг, ријазијјат, мәнтиг вә дикәр елмләр саһәсиндә зәнкин билији вә бу елмләрә камил дәрәчәдә мүсәлләт олмасы онун бүтүн әсәрләриндә бүрузә верилир. Онун ше'ринин күчү вә бәзәји дә бу елмләр сајәсиндә ортаја чыхыр.

Биз бу китабда Низами ше'ринин әдәби чәһәтдән тәһлилини, бәдии хүсусијјәтләрини арашдырмадыг; бу бәһсә ајрыча бир мүстәгил китаб һәср етмәлијик.

Низаминин бир тарихшүнас олмасыны хүсусилә гејд етмәк лазымдыр. Бу мәсәләјә биз ајрыча бир фәсил һәср етмәдик; чүнки Низами әсәрләринин һамысы бирликдә бөјүк бир тарих китабыдыр. Онлары вәсф етмәјә еһтијач галмыр.

Низами бу әсәрләри јаратмаг үчүн чохлу тарихи мәнбәләрә мүрачиәт етмишдир. Бу барәдә о, "Једди кәзәл" әсәринин әввәлиндә белә дејир:

بازجستم ز نامه های نهان — که پراکنده بود گرد جهان
زان سخنها که تازی است و دری — در سواد بخاری و طبری
وز دگر نسخه ها پراکنده — هر دُری در دفینه افکنده
هر ورق کوفتاد در دستم — همه را در خریطهٔ بستم
چون از آن جمله در سواد قلم — گشت سرجمله ام گزیده بهم
گفتمش گفتنی که بپسندند — نه که فرزانه گان براو خندند

Кизли намәләри ахтардым —
Дүнјанын әтрафына дағылмыш (китаблары)
Әрәб вә дәри дилиндә (дејилмиш) сөзләри,
Бухары вә Тәбәринин әлјазмаларыны
Вә башга пәракәндә нүсхәләри ки,
Онларын һәр бири дәфинәдә олан бир дүрр иди.
Әлимә дүшән бүтүн варәгләрин
һамысыны бир кисәјә јығдым.
Бүтүн бунларын һамысыны гәләмә алдым,
(Онлар) мәним сечдијим сөзләрин сәрләвһәси олду.
Дејилмәлиләри елә дедим ки, бәјәнсинләр,
Елә јох ки, мүдрикләр она күлсүнләр.

Дикәр әсәрләри јаратмаг үчүн дә Низами бу кими зәһмәтләрә гатлашмыш, мүхтәлиф тарихи мә'хәзләрә мүрачиәт етмиш вә онларын ичиндән өзүнә лазым олан сәнәдләри кәтүрүб, лазыми тәртибатла низама салараг нәзмә чәкмишдир.

"Искәндәрнамә"ни јазмагдан өтрү Низами даһа чох вә кениш тарихи мәнбә'ләрә бахмалы олмушдур; бу әсәрин һазырлыг ишиндә онун зәһмәти даһа да бөјүк олмушдур.

Низами бу ишин һаггында белә јазыр:

ازو های آن شاه آفاق گرد   ندیدم نگارنده در یک نورد
سخنها که چون گنج آگنده بود   بهر نسخه‌ای در پراکنده بود
ز هر نسخه بر داشتم مایه‌ها   بر او بستم از نظم پیرایه‌ها
زیادت ز تاریخهای نوی   یهودی و نصرانی و پهلوی
گزیدم ز هر نامه‌ای نغز او   ز هر پوست پرداختم مغز او
زبان در زبان گنج پرداختم   وز آن جمله سرجمله‌ای ساختم
ز هر یک زبان هر کجا گه بود   زبانش ز بیغار کوته بود
در آن پرده کز راستی یافتم   سخنرا سر زلف بر تافتم

Дүнјаны доланан о шаһын
(Искәндәрин һаггында јазылмыш) әсәрләри
Бир нүсхәдә јығнам јазылмыш көрмәдим.
Хәзинә кими топланмыш сөзләр,
Ајры-ајры нүсхәләрдә пәракәндә иди

һәр нүсхәдән бир маја көтүрдүм,
Ону вә ше'римә дүзүб бәзәдим.
Јени тарихләрдән зијадә
Јәһуди, хачпәрәст вә пәһләви (тарихини арадым)
һәр китабдан ән дәјәрли (парчалары) сечдим,
һәр габығдан онун мәғзини көтүрдүм.
һәр дилдә олан хәзинәләри топладым,
Онларын һамысындан бу дастаны дүзәлтдим.
Бу дилләрдән һәр кәс акаһ олса,
Дили тә'нәдән азад олар.
һәр пәрдәдә ки, (сөзү) доғру тапдым,
Сөз зүлфүнүн учуну бурмаға башладым.

"И."

Бу бејтләрдән мә'лум олур ки, Низами бу әсәрләри јазмагдан габаг нә кими һазырлыг апарыб вә бу ишдә нә гәдәр зәһмәт чәкиб.

Көрүнүр ки, Низами јәһуди, дәри вә пәһләви дилләринә дә бәләд имиш; о бу гәдим дилләрдә јазылмыш тарихи мәнбә'ләрдән билаваситә истифадә едирмиш.

Бүтүн бунлар көстәрир ки, Низами бөјүк бир тарихчидир. О, бүтүн Орта вә Јахын Шәрг тарихини дәриндән өјрәнмиш вә мәнбә'ләрдән әлә кәтирдији сәнәдләри бир тарихшүнас кими мәһарәтлә тәһгиг вә тәдгиг едәндән сонра топладығы мә'луматы низама салыб нәзмә чәкмишдир. Бунлары билдикдән сонра өзүнә сон дәрәчә тәләбкар олан әмәксевәр шаирин бу дастанлары јазмагдан өтрү чәкдији зәһмәтләри аз-чох тәсәввүр етмәк олар.

Низами бу барәдә дејир:

سخن باید بدانش درج کردن   چو زر سنجیدن آنگه خرج کردن

Сөзү биликлә дәрч етмәк лазымдыр,
Гызыл кими, тәрәзидә чәкәндән
сонра хәрчләмәк лазымдыр.

"Х. вә Ш."

Беләликлә мә'лум олур ки, Низами тәкчә шаир јох, о, һәм дә "чаме" (универсал) бир алим, камил бир тәдгигатчы, кениш мигјаслы бир тарихчи, бир нечә харичи дилә бәләд олан дилчи, нәсиһәтләри, төвсијјәләри сәккиз әср мүддәтиндә көһнәлмәјән вә букүнкү нәсл үчүн даһа вачиб олан бир әхлаг алимидир.

Низаминин әсәрләрини тәдгиг етдикчә, онун сөзләринин даһа дәрин мә'наларына јол тапырсан, билик вә зәкасынын, тәб'инин вә исте'дадынын әлчатмаз зирвәләринә бахыб һејран галырсан.

Низаминин әсәрләрини тәкчә поетик чәһәтдән јох, онлары һәртәрәфли — комплекс шәкилдә тәдгиг етмәк лазымдыр. Низами һаггында һәр нә јазылыбса, бу, чох аздыр. Чәсарәтлә демәк олар ки, онун әсәрләри һәлә лазымынча тәдгиг едилмәмиш, өјрәнилмәмиш вә лајигинчә гијмәтләндирилмәмишдир.

Низаминин әсәрләри түкәнмәз бир хәзинәдир; ону һәлә чох нәсилләр тәдгиг вә тәһлил етмәли олачаг, Низами бу хәзинәдә дөшәдији сүфрәдән онларын һамысынын пајыны вериб дојдурачаг, амма бу сүфрәдән һеч бир шеј азалмајачагдыр.

Низами чох надир бир шәхсијјәтдир; биз онунла фәхр етмәлијик. Әкәр Азәрбајчанын дикәр шаирләринин һеч бири олмасајды, тәкчә Низами бизим поезијамызын дүнја шөһрәти газанмасы үчүн кифајәт иди.

Одур ки, халгымыз Низамијә чох борчлудур. Биз ону һеч вахт јаддан чыхармамалыјыг.

Бу барәдә бөјүк шаирин өз кәламларыны дејәк вә онунла да бу бәһси хәтм едәк:

همه خاکْ فرشم مرا برده باد نکرده ز من هیچ هم عهد یاد

نهی دست بر شوشهٔ خاکْ من بیاد آری از گوهر پاکْ من

فشانی تو بر من سرشکی ز دور فشانم من از آسمان بر تو نور

دعای تو بر هر چه دارد شتاب من آمین کنم تا شود مستجاب

درودم رسانی رسانم درود بیائی بیایم ز گنبد فرود

مرا زنده پندار چون خویشتن من آیم بجان گر تو آئی به تن

مدان خالی از همنشینی مرا که بینم ترا گر نه بینی مرا

لب از خفتهٔ چند خامش مکن فرو خفتگان را فرامش مکن

Гөбримин торпагыны јелләр апармыш,
Муасирләримдән һеч бири мәни јад етмир.
Сән әлини мәним гәбримин дашына гојарсан,
Мәним пак көвһәрими јада саларсан.
Сән узагдан мәнә көз јашы төкәрсән,
Мән исә сәмадан сәнә нур сачарам.
Сәнин дуаларын һансы арзу үчүн чан атса,
Мән амин дејәрәм ки, мүстәчаб олсун.
Сән мәнә салам көндәрәрсән,
мән дә сәнә салам јетирәрәм.
Сән мәнә тәрәф кәлсән, мән дә
күнбәздән ашагы енәрәм.
Мәни өзүн кими дири бил,
Сән тәнә (бәдәнә бу мәзара) кәлсән,
мән дә чана кәләрәм.
Сән мәни өзүнлә һәмнишин олмамыш билмә,
Чүнки мән сәни көрүрәм, сән исә мәни көрмүрсән.
Бу узун мүддәт јатан (Низами),
дилиндән дүшмәсин,
Торпаг алтында јатанлары јаддан чыхарма.
"И".

СОН.

10.12.1989.

МҮНДӘРӘЧАТ

	səh.
Мүгәддәмә	3
I ФӘСИЛ. НИЗАМИ — ТӘБИӘТШҮНАС	6
II ФӘСИЛ. НИЗАМИ — ҺӘНДӘСӘШҮНАС	21
III ФӘСИЛ. НИЗАМИ — СӘМАШҮНАС	29
IV ФӘСИЛ. НИЗАМИ — УЛДУЗШҮНАС	53
V ФӘСИЛ. НИЗАМИ — АЛӘМШҮНАС (космолог)	82
VI ФӘСИЛ. НИЗАМИ — МУСИГИШҮНАС	103
VII ФӘСИЛ. НИЗАМИ — РӘВАНШҮНАС (психолог)	121
VIII ФӘСИЛ. НИЗАМИ — ЕЛШҮНАС .... (етнограф)	148
IX ФӘСИЛ. НИЗАМИ — ИСЛАМШҮНАС	169
1. Тәвһид	172
Сифати-сүбутиjjә	173
Сифати-сәлбиjjә	183
2. Әдл.	191
3. Нубуввәт	192
4. Имамәт	197
5. Мәад	200
X ФӘСИЛ. НИЗАМИ — ГУР'АНШҮНАС	204
XI ФӘСИЛ. НИЗАМИНИН МЕ'РАЧНАМӘЛӘРИ	221
XII ФӘСИЛ. НИЗАМИ — СӨЗШҮНАС	249
ХАТИМӘ	269

Јығылмаға верилмиш 11.03.1992-чи ил. Чапа имзаланмыш 30.03.1992-чи ил. Кағыз форматы $84x108^1/_{32}$ гәзет кағызы. Офсет чап үсулу илә. Шәрти ч. в. 15,12. Учот нәшир вәрәги 14,05. Тираж 2500. Сифариш 1662.

1115
296